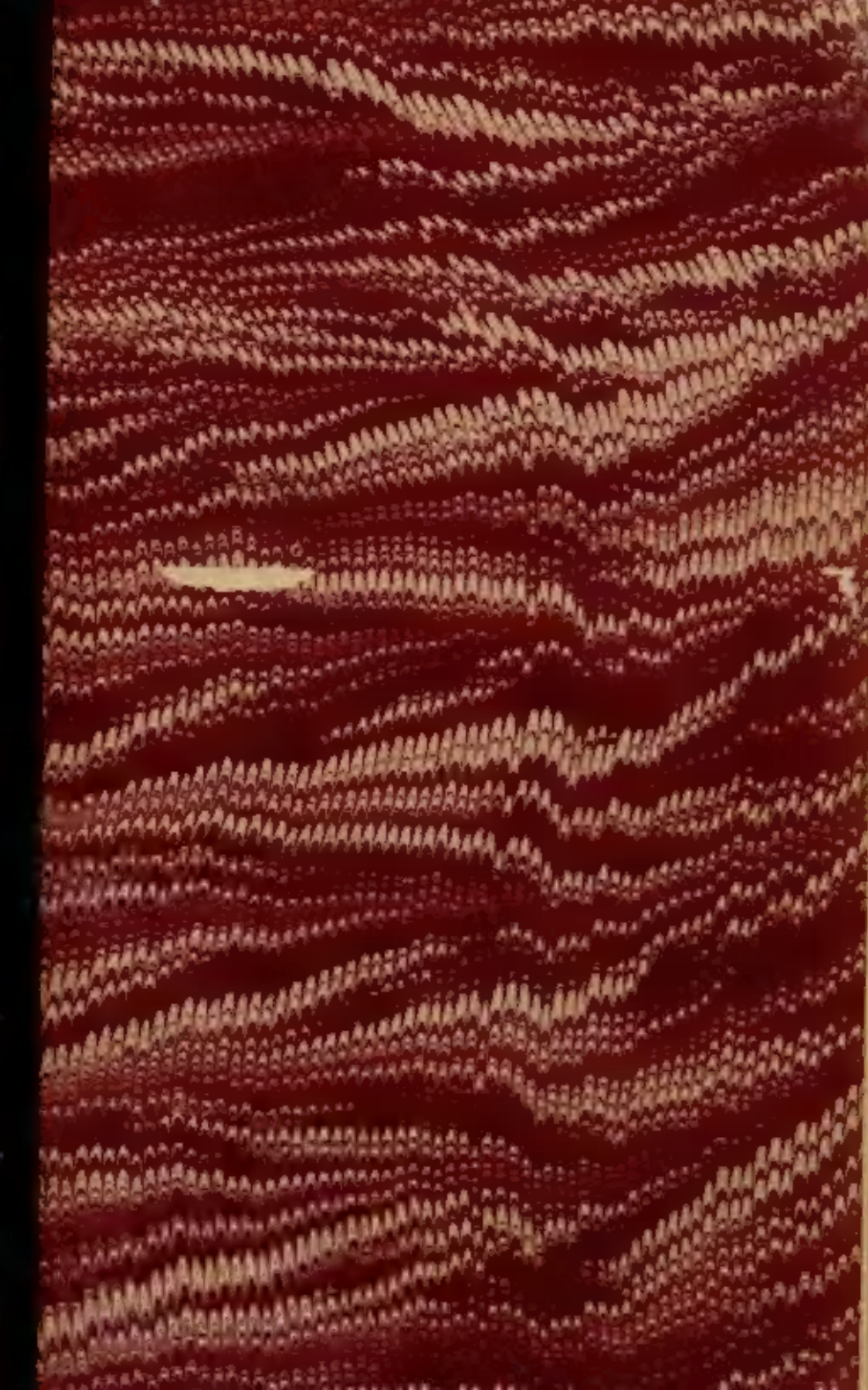

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL No. sa2v52/Gob/cha
ACC. No. 14440

D.G.A. 79

GIPN—54—2D. G. Arch. N. D. 56.—25-9-58—1,00,000.

BIBLIOTHECA INDICA: ~~A 384~~

A

80

Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 1180 & 1188.

14440

THE

GOBHILIYA GRIHYA SUTRA;

WITH A
COMMENTARY BY THE EDITOR.

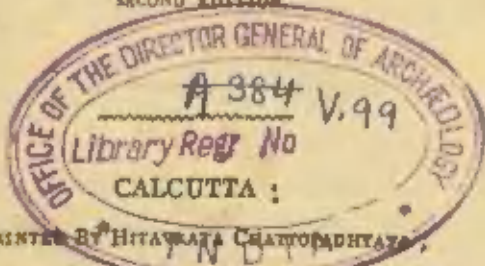
(Thoroughly revised)

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANEĀRA,

VOL. II.

SECOND EDITION

PRINTED BY HITAKARA CHATTOPADHYAYA,
AT THE SATYA-PRESS, No. 27, CHOWRANG LANE.

1908

(42)

LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No

14440

Date

5.5.1961

Call No

5a 2151

G. G. Ch

गोभिलगृह्यसूत्रम् ।

महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-
कृतभाष्यसहितम् ।

तत्रैव परिशोधितं परिवर्तितं परित्याक्तं परिवर्धितम् ।

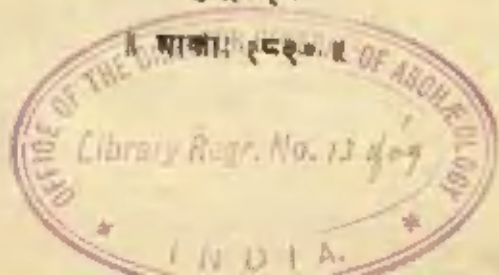
(द्वितीयभागसम्पन्नं द्वितीयसंस्करणम् ।)

श्रीलक्ष्मी

वङ्गदेशीयासियातिकसोसाइत्यास्यसमाजानामनुमत्या
व्ययेन च ;

कलिकाताराजधान्यां

नं ५०, पोस्टेन्लेन—सत्यधर्मे
सुद्धितम् ।

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

गोभिलौयं

संज्ञासूत्रम् ।

तृतीयप्रपाठके प्रथमा खण्डिका ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

एवन्तावत् द्वितीये प्रपाठके शिक्षजिज्ञासानुरोधादिवाङ्मैवा-
दितः सूत्रयित्वा गर्भाधानाद्युपनयनान्तः संस्कारकलापः सूत्रितः ।
अथेदानीमुपनयनान्तसंस्कारसंस्कृतेन ब्रह्मचारिणा गुरौ वसता
साङ्गो वेदोऽधिगन्तव्यः । तत्राथ मनः ।

“कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणस्यैव क्रमेण विधिपूर्वकम्” ।

इति ।

“अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा दिवः ग्रमेः ।

गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिनमिष्यन्तपः” ।

इति च । तथा चोक्तम् । “संस्कारस्तु तदर्थत्वाद्विद्यायां पुरुष-
मुतिः”—इति । अतस्तस्य प्रतिपिपादयिषया तावदिदमुपक्रमते,—

अथातः षोडशे वर्षे गोदानम् ॥ १ ॥

अथ-शब्दः पूर्वप्रकृतजन्मकालानुकर्षार्थः । अथ,—जन्मकाला-
दारभ्य षोडशे वर्षे गोदानम्, न पुनरानन्तर्यादुपनयनकालात्-

इति । अथवा । “गर्भादिमृग्या वर्णायाम्”—इति सूत्रान्तराद्-
गर्भकाल एवायमन्तेन परावृण्यते । तेनोपनयनवदिदमपि गर्भा-
वधि गणनयैव षोडशे वर्षे स्यात् । अत्रियादेः कालविशेषस्योत्त-
माद्यौ वा अक्षयन्दो वर्धनीयः । कथञ्चाम् ? ब्राह्मणस्य षोडशे
वर्षे गोदानम्, अत्रियस्य द्वाविंशे, वैश्यस्य चतुर्विंशे,—इति ।
तथाच मनोः सारणम् ।

“क्रियान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्मवन्मोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाविंशे ततः” ।

इति । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात्,—

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्त्रं कुरुते स्वयम् ।

त जीवन्नेव शुद्धस्वमाशु गच्छति सान्धयः” ।

इत्येवमादिस्मरणाद् वेदाध्ययनमवश्यं कर्तव्यम् । यस्माच्च,—

“तपोविशेषैर्विवर्धितैश्च विधिदेवितैः ।

वेदः क्षत्त्रियोऽधिगन्तव्यः सरस्वती द्विजधना” ।

इत्यादिवचनाद् व्रताचरणपूर्वकत्वं तदध्ययनस्य । अतः एतस्मात्
कारणात्, षोडशे वर्षे गोदानं नाम व्रतं कर्तव्यम् । तत्राः क्रियाः
दीयन्ते सुष्ठुःश्रोत्रिजिति गोदानमिति व्रतस्य नामधेयम् । ततश्च,
इतः पूर्वमुपासकस्योपनयनव्रतस्यायमवधिः—इत्यवगम्यते । एवञ्च,
ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकमुपनयनव्रतं भवति, अत्रियस्यैकादशवार्षिकम्,
वैश्यस्य द्वादशवार्षिकम्,—इति सिद्ध्यति ।

“ब्रह्मवर्षेसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राजो वत्सार्चिनः षष्ठे वैश्यस्यैर्द्वाविंशोऽष्टमे” ।

इत्येतस्मिन् पक्षे ब्राह्मणस्यैकादशवार्षिकम्, क्षत्रियवैश्वयोस्य
षोडशवार्षिकमुपनयनव्रतम् । उपनयनकालातिपाते तु सर्वेषां
न्यूनतरमपि,—इत्यवगम्यम् । न्यूनतरपक्षेऽप्यन्ततोऽष्टौ दिनानि
तत् करणीयम् । तथाच श्रद्धासङ्गः ।

“समामासा अक्षोरात्रास्तुत्या ब्राह्मणचोदिताः ।

सावित्रमष्टभिर्वर्षैः काये मासैर्दिनेषु वा” ।

इति । सावित्रमुपनयनव्रतम् । तदानीमिव सावित्रीप्रवचनोपदे-
शात् । तथाच पुरुषशक्तिशीलदेयकालवयोवैश्याविशेषेण काल-
व्यवस्था प्रतिपद्यन्त्या ।

अन्ये त्वाहुः । यतः “नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत्”—इति संव-
त्सरमाचरताचरणस्वात्म्यमावश्यकत्वं सूत्रविधिति, यतः कारणात्
संवत्सरमाचरतात् परमज्योतिषे षोडशादृशत्, षोडशवर्षो-
पनौतस्य च संवत्सरमाचरतानुरोधात् परतोऽपि षोडशादृशत्
गोदानं कर्तव्यम् । तस्माच्चायमवश्यं कालनिवमः,—षोडशे वर्षे
गोदानम्—इति । एवं क्षत्रियवैश्वयोरपि द्रष्टव्यम्—इति ।
तदसङ्गतम् । पूर्वोदाहृतपञ्चासंधविरोधात् । ‘नाचरिष्यन्तं
संवत्सरमुपनयेत्’—इति गोदानादिव्रतविषयमिति तत्रैव
वक्ष्यामः ।

तत्र तावदुपनयनव्रतं सावित्रा अध्ययनार्थं सावित्रं सप्तप्रवचन-
वाक्यायते । उपनयनव्रतसमकालमेव सावित्रीप्रवचनोपदेशात् ।
गोदानादीनि व्रतानि देवपर्वादीनां वेदानामध्ययनार्थानि अनु-
प्रवचनीयानि चोच्यन्ते । अमीषां व्रतानां पञ्चादेव तत्तद्देवभागानि

प्रवचनस्योपदेशात् । सुवर्णतावता कालेन ब्रह्मचारिणं शीघ्राया-
रादिर्न शिष्ययेत् । तथाच मनुः ।

“उपनीय शुचः शिष्यं शिष्यवेच्छीचमादितः ।

आचारमभिकाख्येन सम्बोधासनमेवम्” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

धूङ्गाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

नोदानवति यत् केशान्तकरणं केशानामन्तकरणं विनाशकरणं
हेदनमित्येतत् । तत् धूङ्गाकरणेन पूर्वोक्तेन व्याख्यातं कथितम्—
इति केशान्तकरणे धूङ्गाकरणधर्मो अतिदिशन्ते । तेनाद्यापि
शिरोऽमितः पञ्चाङ्गागकेशानां कपुष्पिकाकपुष्पकाक्षानां धूङ्गा-
करणोक्तरीत्या हेदनं कर्तव्यम् । एवञ्चाप्यनयनप्रतान्ते
चारिणः कियन्तमपि काशं वपनं न कर्तव्यम् । अथवा
पिच्छूनीभिः सह कपुष्पिकाकपुष्पकाक्षप्रक्षेपहेदनादि कर्तुमशक्यं
भ्यात् । तथाच कर्माप्रदीपः ।

“वपनं कर्तव्यमर्थाक् नोदानिकावृतात् ।

व्रतिनो वस्त्रं यावत् धत्तमासानिति गीतमः” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

समस्तधूङ्गाकरणधर्मातिदेशे प्राप्ते

विशेषोऽभिधीयते,—

ब्रह्मचारी केशान्तान् कारयते ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारी स्वयमेव केशान्तान् कारयते ॥ माता । १

ब्रूहाकरणे नावत् भाला कुमारमङ्गे कृत्योपविशति , तथागतश्च
तमस्यः संस्कारोति । ज्ञेयान्तकरणे ■ न मञ्जुवारी भातुरङ्गवती
भवति । अकुमारत्वेनाहुतात्वात् । शुक्लसे वेदानामीमांसावका-
नात् । स खल्वयं स्वयमेव कावयते न मातेत्यमर्थः ।

वर्ध वा—

ब्रूहाकरणे कुशभीकारयन्ति—इति बहुवचनाद् वापनभर्तु-
नियम उक्तः । ज्ञेयान्तकरणे तु मञ्जुवारिणः स्वयमेव वापन-
क्रिया नियम्यते ■ ■ ■ ■ ■

अथ च विशेषः,—

सर्वाण्यङ्गलोमानि संहारयते ॥ ३ ॥

संहारो विनाशोपपन्नमित्यनर्थात्तरम् । ऋज्वन्तम् ■ ■ ■ ■ ■

अयमपि विशेषः,—

गोमिथुनं दक्षिणा माह्वयस्य ॥ ५ ॥

मिथुनं क्षीयुंसौ ■ ■ ■ ■ ■

अश्वमिथुनं अत्रियस्य ॥ ६ ॥

दक्षिणा ■ ■ ■ ■ ■

अविमिथुनं वैश्यस्य ॥ ७ ॥

दक्षिणा—इत्येव । अविर्मेघः ■ ■ ■ ■ ■

गौर्ध्वैव सर्वेषाम् ॥ ८ ॥

अथोक्तदक्षिणाया अक्षामे गौरेव वा सर्वेषां माह्वयादीनां

दक्षिणा भवति । दक्षिणा वेद्यमाचार्यस्त्वेव न ब्रह्मणः । कथात् १
तस्यैवोपनयनकेशान्तकरणदिवसोपदेशात् । कथंमूल्यात्वात्वाः ।
वक्षति चाचार्यः,— “आच्छादयेद्गुहमित्येके”—इति । “आचार्य-
सकाशे पात्रं विवृजेत,—वरं ददामीति , गोमित्रुनं दक्षिणा”—
इति स्मृत्तान्तरे चाचार्याद्यैव केशान्तकरणदक्षिणादानावगतेः ।
ब्रह्मणस्तु पूर्वपात्रादिका दक्षिणा स्यात् । मित्रोरपि ब्रह्मचारिणः
आवरणादिवह्नीमित्रुनादेर्नाशकः—इति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥
अयमध्वपरो विधेयः,—

अजः केशप्रतिष्ठापः ॥ ९ ॥

केशान् यः प्रतिष्ठाति वपनार्घ्यम् , स अक्षयं केशप्रतिष्ठा-
वपनकर्ता नापितो भवति । तस्मै कथंमूल्यामजो देयः । पञ्च
अथ त्रीणादिपात्रकसरासादनं ॥ स्यात् , तेषां मूल्यात्वात्
इह च मूल्यान्तरस्वीपदेशात् । अथ गोदानब्रह्मण्य केशान्त-
करणकथंयः परिसमाप्तिः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

साधवार्धमिदानीं गोदानादीनां सर्व्वेवामेव व्रतानां साधारणां
वरिभाषां वक्तुमारभते,—

उपनयनेनैवोपनयनं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

उपनयनेनैव पूर्व्वोक्तेन उपनयनं गोदानादिव्रताङ्गं व्याख्यातं
कथितम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

तत्रापि कश्चिद्विधेयमाह,—

न त्विहाहतं वासो नियुक्तम् ॥ ११ ॥

इह मोदानादित्रताङ्गोपनयने पुनरहतं वासो न नियुक्तं न नियमितम्—इति नियमे प्राप्ते अनियमश्चाद्यते । तेन पूर्वस्मिन्मुपनयनेऽहतस्य वाससो नियमोऽवगम्यते ॥ • ॥ ११ ॥ • ॥

नास्तिहारः ॥ १२ ॥

इह नियुक्तः ॥ • ॥ १२ ॥ • ॥

नाचरिष्यन्त् संवत्सरमुपनयेत् ॥ १३ ॥

संवत्सरमपि यो ■ व्रतं चरिष्यति तं नोपनयेदित्याचार्यस्यायं नियमश्चाद्यते । अत्राचरिष्योऽप्यर्थाच्चिवसः सिध्यति । स सत्ययं नियमो मोदानिकण्योपनयने स्यात् । कुतः ? अत्रैवीपदेशात् । तस्मात् संवत्सरमपि व्रतं यो न चरिष्यति , तस्यापि प्राचीनमुपनयनं भवति ।

अग्रे त्वाहुः । प्रकरणादेवैतस्मिन्मुपनयने प्राप्ते पुनरुपनयनशक्यं सामान्यार्थम् । तस्मात् प्राचीनेऽप्युपनयनेऽयं नियमः । तेन यस्यापि षोडशे वर्षे उपनयनं , तस्यापि संवत्सरव्रतचरणात् ■ उपरिष्ठादपि षोडशाहर्षाङ्गोदानं स्यात् , न तु षोडश ■ वर्षे—इति बोद्धव्यम् । परतो वक्ष्यमाणा अपि धर्माः सामान्यमोचरा एव—इति ।

नैतदेवम् । 'उपनयेत्'—इत्यनुक्तो वाक्यार्थस्यैवाद्यटनात् । अग्रेणाभिधाने चाचार्यस्य निवेशस्याव्याभात् । अतिक्रम्याभिधानाच्च । 'समा मासा चक्षुरात्राः'—इत्युदाहृतस्यैवाद्यवचनेन प्राचीने उपनयने विशेषस्याभिधानाच्च तत्रैतस्यापहृतेः । सोऽयमुपनयतिः

सन्निहितं भीदानिकादिकमेवोपनयनमभिधत्ते ॥ प्राचीनमिति ।
 व्यतिवचनः क्लृप्त्यम् । व्यतिवचनानाञ्च सन्निहितव्यतिपरत्व-
 माभेदीभ्यामे सिद्धान्तितम् । तत् कुत एवाग्नेन सामान्यपरिश्रवः
 शक्यते वक्तुम् । परतो वक्ष्यमाणानामादेशानां यथा प्राचीनेऽप्यु-
 पनयनेऽभिनिवेशः, तथाऽभिहितमस्माभिः,—‘वार्त्तंवाच्यौ दण्ड’
 प्रयच्छन् वाचयति’—इत्यर्थः । परतयैतदस्मासः ॥ १२ ॥

वार्त्तंवाच्यौ दण्डं प्रयच्छन्नादिशति ॥ १३ ॥

कतुरक्षरार्थः । ‘दण्ड’ प्रयच्छन्—इत्यनुच्यते क्रमार्थम् । कर्त्त-
 नाम ? दण्डं प्रकर्षेण यच्छन्नेवादिशति, न तु विलम्बेन—
 इत्यर्थः । दण्डमन्त्रवाचनात् परतः कल्पादेशा बीजभ्याः । कुतः ?
 प्रशब्दप्रसरणात् । दण्डं प्रयच्छन्निस्तेतापतैव निर्व्यादे शुद्धकरणं
 निर्देशसामान्यात् पूर्वोक्तकारणार्थम् । तेन प्राचीनेऽप्युपनयने
 दण्डप्रदानात् परममी आदेशा भवन्ति । तस्मात् सामान्य-
 धर्मत्वममीवामिति सिद्धम् ॥ ० ॥ १३ ॥

ते कल्पादेशाः ऋदग्निभिः सूत्रैरभिधीयन्ते,—

वाचाख्याधीनो भवान्यवाधर्म्यचरणात् ॥ १४ ॥

अधीनो निम्न आद्यतः—इत्यनर्थात्तरम् । अधर्म्यचरणादन्वया-
 चार्थस्याधीनो भव । अधर्म्यसंयुक्तमाचार्यस्यादेशमपि साकार्थी-
 रित्यर्थः ॥ ० ॥ १४ ॥

क्रोधानृते वर्ज्यम् ॥ १५ ॥

वर्ज्यं दुष्टम् ॥ ० ॥ १५ ॥

मैथुनम् ॥ १७ ॥

वर्ज्यम्—इतीदमितः प्रवृत्तिसर्वत्रानुपपन्नमीयम् । मैथुनं व्याधयः
सम्भवद्वत्तनयान्तरम् ॥ • ॥ १७ ॥ • ॥

उपरि शय्याम् ॥ १८ ॥

उपरि शय्याम् आचार्यशय्यायां सप्ततरां शय्यां वर्ज्यम् । तथाच
मनुः ।

“नीचं शय्यासनश्चास्य सर्वदा गुरुवर्जितौ” ।

इति । एवं वा —

उपरि शय्यादौ शय्यां वर्ज्यम् । तदग्नेनाधोभूमावेव शय्या कर्त-
व्येत्सुपदिशति । तदव्याह मनुः ।

“अग्नीन्धनं मेघचर्यामधःशय्यां गुरोर्वितम् ।

वा समावर्तनात् कुर्यात् कर्तृपनयनो हिजः” ।

इति ॥ • ॥ १८ ॥ • ॥

कौशील्यगन्धर्वानि ॥ १९ ॥

कौशील्यं दृष्ट्वगीतवादिनम् । गन्धर्वो हृष्टोमनायजः । यश्चानम-
न्धोर्यहीयते । एतानि वर्ज्यम् । तथाच मनुः ।

“अभ्यङ्गमश्नन्चाण्डोदपानश्चवधारचम् ।

कार्मं शोधश्च लोभश्च नर्तनं गीतवादिनम्” ।

इति ॥ • ॥ १९ ॥ • ॥

खानम् ॥ २० ॥

वर्ज्यम् । सुखार्थं खानकार्यं प्रतिषेधो ॥ वैधवा । तेन वैधवानं

कर्तव्यमेव । तथाच सूत्रान्तरम् । “नाम्नु ज्ञाचमानः स्वाधात्”
—इति । “नास्वद्वयमभिषेकान्निकार्यकरचम्”—इति चैवमादि ।
वक्तृति चाचार्योऽनित्यधर्मोऽप्यु,—“उदकोपसर्गनपातरभिषादाः”
—इति । अथवा । ज्ञाने गात्रोक्तादनादिकमेवामेव निषिध्यते
न तु ज्ञानमिति बोद्धव्यम् । कुतः ? “अप्यु दण्डदण्डजनम्”—
इति सूत्रान्तरात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“न गात्रोक्तादनं कुर्व्यादनापदि [] ।

जलकोष्ठमलहारं व्रतो दण्डदण्डवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि ॥ २१ ॥

वर्ण्यम् । अवलेखनं कृत्तिकादिना शिरसः, भूमिर्वा निष्पयो-
जनम् । दन्तप्रक्षालनं दन्तानां प्रकर्षेण क्षालनं दन्तधावनं—
पत्रकाष्ठादिना दन्तवर्षचमित्येतत् । पादप्रक्षालनम्—उद्गर्जन-
पूर्वकं सुस्नानं यत् क्रियते । पादेन वा पादस्य प्रक्षालनं वर्णनीयम् ।
“पादेन नाक्षमेत् पादम्”—इति स्मरणात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

शुक्लतयम् ॥ २२ ॥

वर्ण्यम् । पाणिक्कोष्ठं शुक्लतयप्रतिषेधो बोद्धव्यः । कुतः ?

“समिश्रं वपनं कार्यमास्त्रानाङ्गवाचिषाम् ।

आयवीरविमोक्षाद्यं ब्रह्मचर्यं न वेदवेत्” ।

इति कर्मप्रदीपे समिश्रवपनस्योपदेयात् ।

“वपनं नास्व कर्तव्यमर्वाक् गोदानिकाहनात् ।

व्रतिनोवस्वरं यावत् षष्माक्षानिति गीतमः” ।

इति च वचनावन्तः । ■ सुखयमाचार्यस्याख्यष्टोऽभिप्रायः
परिशिष्टज्ञता ख्यष्टीकृतः । तथाच गीतमसूत्रम् । “सुखजटिल-
मिच्छाजटाश्च”—इति । मयुरपि अरति ।

“सुखो वा जटिलो वा ख्यादयवा ख्यान्मिच्छाजटाः” ।

इति । अथवा । सुरक्तत्वप्रतिषेधाभ्युपगमविधानाच्च सुखं कर्त्त-
व्यमेव , तदन्वत् सुरक्तत्वम् अत्रलोमसंहारादिकं न कर्त्तव्य-
मित्यर्थं सूत्रार्थः । अन्ये त्वाहुः । सुरक्तत्वप्रतिषेधाभ्युपगमविधा-
■■■■ कर्त्तव्यः सुखं सुखम्,—इति ॥ • ॥ २२ ॥ • ॥

मधुमांसे ॥ २३ ॥

वर्ज्य ॥ • ॥ २३ ॥ • ॥

गोयुक्तारोहणम् ॥ २४ ॥

गोयुक्तस्य यजटादेरारोहणं वर्ज्य ॥ • ॥ २४ ॥ • ॥

अन्तर्गमि उपानहोर्धारणम् ॥ २५ ॥

अन्तःशब्दो मध्यवचनः । अन्तर्गमि याममध्ये , उपानहो प्रसिद्धे ,
तयोर्धारणं वर्ज्यम् । याममध्ये उपानहोर्धारणं माक्षाणीरित्वर्थः
॥ • ॥ २५ ॥ • ॥

बहुलाङ्गुलचारिधर्म्याणां प्रत्येकसुपदेशे अन्तर्गौरवं मन्त्रमानः
अस्वाचार्यो लाघवार्थमिदमुपदिशति,—

स्वयमिन्द्रियमोचनमिति ॥ २६ ॥

स्वयमस्मना कामतः—इत्येतत् । इन्द्रियमोचनम् । इन्द्रियाणि

श्रोत्रादीन्धोकादयः प्रसिद्धानि । तेषां मोचनं मोक्षार्थं—प्रतिषिद्ध-
स्वर्गोच्चरकर्मस्वनिवारणकुशला प्रवर्तनम्—इति यावत् । तद् वक्ष्येव ।
तदनेनेतदुक्तं भवति । 'भाषार्थनिष्ठां नृशुवात्'—इति प्रति-
षिद्धो ब्रह्मचारी न क्षेत्रं तामेव कामतो न नृशुवात्, अपि तु
■ तत्प्रवचमेव न स्वात् ■ निष्ठेत् । तथाच भूतः ।

“शुश्रूष्य परीवादो निष्ठा वाऽपि प्रवर्तते ।

अर्थो तत्र पिपातार्थी मत्सर्वं वा ततोऽन्यतः” ।

इति । एवं चक्षुरादीन्धपि परस्त्रीप्रेमत्यागार्थं प्रवृत्तानि निवर्त-
येत् । तदप्याह ■ एव ।

“क्षूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तदाऽनृतम् ।

स्त्रीषाञ्च प्रेम्णास्तम्भमुपघातं ■ च” ।

इति । एवं वा,—

अयमिन्द्रियमोचनं कामतो रेतःस्फन्दनं वर्ज्यम् । यद्यपि,—

“क्षत्रे सिद्धा ब्रह्मचारी चित्तः शुक्रमकामतः ।

क्षात्राऽकर्मर्चयित्वा त्रिः पुनर्व्यामित्युचं जपेत्” ।

इत्यकामतोऽपि रेतःस्फन्दनं मनुना निषिद्धम् । तथाप्येतदधि-
कदोषकरं व्रतहानिकरं ■ वर्जनीयम् । यस्मात्पुनरेवाह ।

“एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्फन्दयेत् कश्चित् ।

कामाच्च स्फन्दयन् रेतो विनष्टि व्रतभाजनः” ।

इति । इतिकरणमादेशपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ • • २६ ॥ • •

इदानीमप्याह व्रतधर्मानुसृष्टिद्वयम्,—

मेखलाधारणभैक्षचर्यदण्डधारणसंमिदाधानो-
दकोपस्पर्शनप्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्माः ॥२०॥

मेखलायाः—विशेषानुपदेशात् पूर्वोक्तलक्षणाया धारणम् । तथाच
मनुः ।

“यत् विहितं चर्यं यत् सूत्रं वा मेखला ।

यो दण्डो यच्च वस्त्रं तत्तदप्यप्रत्येकम्” ।

इति । भैक्षचर्यं भैक्षचरणम्— वेदयज्ञादिमतां ग्रहेषु । भैक्ष-
चर्या—इति पाठे एवार्थः । तदाह मनुः ।

“वेदयज्ञैरङ्गीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मास्तु ।

ब्रह्मचार्याश्चरेद्भैक्षं ग्रहेभ्यः प्रयतोऽम्बुजम् ।

गुरोः कुले भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अस्त्राणि त्वन्मरीचानां पूर्वे पूर्वे विवर्जयेत् ।

सर्वं वाऽपि चरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियमं प्रयतोवाचमभिप्रस्थासु वक्ष्येत्” ।

इति । तस्मात्,—अत्रापि पूर्वोक्तोपमयनवसतस्वस्यैव ब्रह्मचारिणो-
भैक्षचर्या न स्नानान्तरं गतश्च—इत्यसन्नतं वचनम् । दण्डधारणं
दण्डस्य पूर्वोक्तलक्षणाया धारणम् । संमिदाधानमधस्तादङ्गत्वा-
त्तम् । उदकोपस्पर्शनं स्नानम् । तच्च सार्धं प्रातर्दण्डवदाग्नवनम् ।
वक्ष्यति चाचार्यः “तेषु सार्धं प्रातर्दकोपस्पर्शनम्”—इति ।
आध्यायनोऽप्याह । “व्रतौ दण्डइवाग्नवेत्”—इति । प्रातरभिवादः
पादपङ्कजं गुरोरित्येतत् । —

“व्याख्येयवाचिना कार्यमुपसंग्रह्यं शुरोः ।

सख्येन सख्यः सख्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः” ।

इति ।

“उत्तानाभ्याश्च इक्ष्वाभ्यां पादावप्य बह्वु स्थीत् ।

दक्षिणं दक्षिणेनैव सख्यं सख्येन पीडयेत्” ।

इति चैवमादिश्रुत्वात्तरोक्तप्रकारेण करणीयम् । अभिवादन-
विधिरपि मनूक्त एवाहरणीयः । यथा मनुः ।

“अभिवादात् परं विप्रो व्यायांसमभिवादयन् ।

असौनामाहमस्मीति नाम परिकीर्तयेत्” ।

इति ।

“भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां लक्ष्यभावो हि भोभावः ऋषिभिः स्मृतः” ।

इति च । ज्येष्ठमभिवादयन् विप्रः अभिवादात्—पादपङ्चवात्
परम् अनुकनामाहमस्मि—इति स्वं नाम कीर्तयेत्, अन्ते च
भोःशब्दम्—इति वचनयोरर्थः । तेन पादपङ्चवानन्तरं अनुक-
नामाहमस्मि भोः—इति कथयेत् । यच्च,—अभिवादये अनुक-
शर्माहमस्मि भोः—इत्युच्चार्य अभिवादनं कर्तव्यम्—इति रघु-
नन्दनादीनां मतम् । तदसङ्गतम् । अभिवादये—इत्युक्तेऽपि प्रमाणा-
भावात् । ‘अभिवादात् परम्’—इत्यादिना पादपङ्चवादनन्तरमेव
नामकीर्तनस्योपदेशाच्च । यदपि,—अभिवादात् परम्—इत्यस्य
अभिवादये—इति शब्दोच्चारणात् परम्—इति व्याख्यानम् ।
तदप्यसङ्गतम् । प्रमाणाभावात् । लक्षणाप्रसङ्गाच्च । श्रुतिलक्षणा-

विषये च श्रुतिं व्यायसीमवोचाम । सा कश्चियं वर्चना व्याख्या-
नृणामेव यद्व्यापारिकल्पिता भवेत्, न तु सुमेरुमुक्ता । सुनि-
वचनस्योपपन्नं यद्व्याख्या परिकल्पनं तेषामप्यनुचितमेव ।
“यसावहम्भोः— इत्यात्मनोनामादियेत्”— इत्येवमादिश्रुत्यन्तरे-
ष्वपि अभिवादनवाक्ये, अभिवादये—इति पदप्रयोगो नानु-
विध्यते । मित्ताचरादीपकक्रिकादिष्वपि अभिवादये—इति प्रयोगो-
न दृश्यते ।

अभिवादयन्—इति ■ वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदुप-
देयः । एतच्च भवताऽपि वाच्यम् । हेत्वर्थं वा यता वर्चनीयः ।
ततश्चाभिवादनस्य नामकीर्त्तनहेतुत्ववचनात् हेतोश्च पूर्ववर्त्तित्वनि-
यमात् अभिवादात् परमित्यन्त्याकुरुक्तमेव व्याख्यानमादरणीयम् ।
■ गौतमसूत्रम्—“अनाम प्रोच्यामहमित्यभिवादोऽज्ञसम-
वाये”—इति । तदज्ञाभिवादनविषयत्वादेव न प्राज्ञाभिवादन-
विषयम् । अतएव मनुनाऽपि,—

“नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् क्षियः सर्वास्तैवैव” ।

इत्यज्ञाभिवादे भोःशब्दो नाभिहितः । ततश्च अनुकीड्यमहम्—
इत्यज्ञाभिवादनप्रयोगः । इदं गौतमसूत्रं केचित् कस्याकुसुमसौ-
राकुसीकस्य पठितम्—‘अनाम प्रोच्यामहमित्यभिवादये इत्यभिव-
देत्’—इति । तदनाकरम् ।

यथापरमुक्तम्,—मनुवचने नामशब्दस्य नामविशिष्टार्थत्वात्
अभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽस्त्रीस्योऽपमाचः—इति । तदप्युक्तम् ।

सं नाम—इति नामग्रन्थस्य नामविशेषार्थेऽपि, असौनामाहम्—
इति नामग्रन्थस्यानवधारणयोग्यत्वात् । अथवा नामग्रन्थस्य द्वि-
वारणमुपपत्तेः । कथं तस्मात्तद्विधानात् । असौनामाहमस्मि—
इति—एवं सं नाम कीर्तयेत्—इति कथं तत् ॥ नामग्रन्थस्या-
स्तुष्टेऽर्थोऽनुमिचते । तस्मात् किञ्चिदेतत् । अस्मत्प्रतिपत्तेः ।

सूत्रेष्वभिधानीं वर्णयामहे । एते मेघसाधारणादयोऽभि-
वादाः । नित्यधर्मा अहरहरमुत्तेयाः—इत्यर्थः । धर्मपक्षो-
पादानाच्च तत्संवेदने नित्यधर्माः ॥ पुनर्यावज्ज्योषममुत्तेयाः—
इत्यवगम्यते । इति कारणादप्येऽपि,—

“नित्यं काला रुचिः कुर्यादेवर्धिपिबतपेचम्” ।

इत्येवमादयः कालान्तरोक्ता धर्माः संस्पृष्टान्ते ॥ ० ॥ २० ॥ = ॥

आनि पुनस्तानि व्रतानि द्वेष्टां गोदानप्रसङ्गेनायं वाच्यारथधर्मो-
पदेयः ? कियन्तश्च कालं कर्तव्यानि ? उच्यते ।

गोदानिकव्रतिकादित्यत्र तौ गनिषद् ज्येष्ठसामिकाः
संवत्सराः ॥ २८ ॥

अत्रुत्तरार्थः । ननु ‘नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत्’—इत्यनेन
गतार्थत्वात् किमर्थमत्र गोदानपञ्चमम् ? इष्टान्तार्थम्—इति
ब्रूमः । कथं तम् ॥ यथा गोदानिके व्रतादेशादि, तथा एतेऽपि
प्राक्—इति । अथवा । नाचरिष्यन्तम्—इत्यनेन सर्वत्रैव संवत्सर-
व्रते प्राप्ते गोदानादीनां परिगणना क्रियते ; सुखाधर्माधर्मम्,
आदराधर्मम्, महानाश्रितव्रतस्य कालविशेषयोक्तव्यम्—इति ॥
किञ्चिदनुचितम् । तत्र, उपनयनव्रतस्यापि सावित्र्या अभ्यस-

नार्घमुक्तम् । गोदानव्रतमाज्येयैर्दत्तावमानानां देवपर्वणाम्,
प्रातित्वव्रतमारण्यकस्य शक्तियवर्जस्य, चादित्यव्रतं शक्तियाधाम्,
औपनिषदव्रतमुपनिषदाश्च, ज्यैष्ठ्यामिकव्रतमाज्यदोहानाम-
ध्यनार्घम्—इति बोधव्यम् । ननु, 'यत्वारि वेदव्रतानि'—इति
गीतमेव पुरुषसंस्कारमध्ये पाठात् नवममीषामध्यनार्घत्वमु-
च्यते ? नैव दोषः ।

“तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिदेशितैः ।

वेदः कृतस्त्र्योऽधिगन्तव्यः सरस्त्र्यो द्विगच्छता” ।

इति मनुनाऽध्यनार्घत्वस्याप्यमीषामुपदेशात् । तस्मात्, पुरुषार्था-
नामेव सतामिषा संयोगपृथक्त्वस्यायेनाध्यनार्घत्वमध्यनार्घानामिव

■ पुरुषार्थत्वमादरणीयम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

पुनरपि साधारणधर्ममुपदिशति,—

तेषु सायं प्रातर्दक्षोपस्य र्शनम् ॥ २९ ॥

आख्यातोऽचरार्थः । सायं प्रातः—इति शुभविधानार्घमुदकोप-
स्य र्शनमिति विहितमनूयते,—इति बोधव्यम् । पूर्वमुदकोपस्य र्शनं
कृतमूयपुरीषस्य मूयपुरीषशिताङ्गस्य वा ग्रीवसम्प्लवम्, ययन्तु
आनविधिः—इति केचित् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

आदित्यव्रतस्तु न चरन्त्येके ॥ ३० ॥

एके शास्त्रिन आदित्यव्रतं ■ चरन्ति । तुभ्यदो विशेषयितुमार्थः ।

■ पुनरसौ ■ उच्यते । येषां किल शास्त्रिणामारण्यकैऽन्तर्भूतानि
शक्तियाणि व्यस्तानि पश्यन्ते, ते तावदादित्यव्रतं न चरन्ति ।

कक्षात् ? चारुस्वकाध्ययनेनैव तेषामधीतत्वात् । येषाम् पुनः
कौमुदादीनामारुह्यकात् पृथगेव श्रुतियाणि पश्यन्ते , ते सन्तु
श्रुतियाचामध्ययनार्थमादित्यव्रतं धरन्ति । ■ चरन्त्यं विनि-
वेशविकल्पः सुशब्देन द्योयते ■ = ■ ३० ■ ० ■

ये पुनरादित्यव्रतं धरन्ति, तेषां विशेषधर्माद्युपदिशति ,—

■ चरन्त्येकवाससो भवन्ति ॥ ३१ ■

ये शास्त्रिनचरन्त्यादित्यव्रतं ते चरन्त्येकवाससो भवन्ति । एकमेव-
वासो येषां ■ इमे एकवाससः । अचरौघमेकमेव तेषां वासः ,
न पुनराचरौघमजिनमधीत्यर्थः ■ = ■ ३१ ■ ० ■

चादित्यञ्च नान्तर्दधतेऽन्यत्र वृक्षशरणाभ्याम् ॥ ३२ ॥

वृक्षः प्रविष्टः । शरणां वृक्षम् । वृक्षशरणाभ्यामन्वतादित्यं नान्त-
र्दधते नापवारयन्ति नाप्यादयन्ति—इत्येतत् । के ? ये चर-
न्त्यादित्यव्रतम् । एवमुत्तरत्रापि । ■■■■■■■■■■ , वृक्षशरणयोश्चाप्यौ-
घवर्ज्यित्वा श्रीमद्वर्णनसौरण्यादित्यव्रतचारिमिच्छतादिना चादित्यो-
ऽन्वर्धनत्वः—इत्यर्थः ■ = ■ ३२ ■ ० ■

नानुभ्याभूर्ध्वं चानुभ्यामगुरुप्रयुक्ताः ॥ ३३ ॥

नानुभ्याभूर्ध्वं अथ उदरं नाम्बदयन्ति नावतरन्ति । किं नित्यव-
देव नावतरन्ति ? न । किमर्हं ■ उच्यते । अगुरुप्रयुक्ताः ।
गुरुभिः प्रयुक्ताः गुरुप्रयुक्ताः ■ न भवन्ति ,—इत्यगुरुप्रयुक्ताः ।

अगुहप्रमुक्ताः ॥ स्वादित्वव्रतधारिणी जालुभ्यामूर्ध्वमणो नाभ्यव-
यन्ति । अगुहप्रमुक्तास्तु तदभ्यवयन्तोऽपि न प्रत्यवायभाषो भवन्ति,—
इति गुर्वीश्वरा दोषाभावं दर्शयति ।

अतः 'आचार्याधीनोभवान्धर्माधर्माधरणात्'—इति श्रुतम् ।
तत् कथमाचार्यप्रमुक्तोऽधर्म'चरेत् ? उच्यते । अगुहप्रमुक्ता जालु-
भ्यामूर्ध्वमणोनाभ्यवयन्ति इत्युक्ते मध्यत एवेतत् यत् अगुहप्रमुक्ता-
नाभ्यवयन्ति—इति । तस्यादोषः । अपिच । नेवात्र किञ्चि-
द्विधीयते निविद्याते वा, किन्तुहि, ये स्वादित्वव्रतं धरन्ति ते
किञ्चिदं कुर्वन्ति ॥ यं कुर्वन्ति इत्युच्यते । तस्यादधर्मधरणाद-
गन्धोऽपि नास्ति । अन्ये त्वाहुः । 'यस्माद्विदोषस्तमाचार्यादेशेन
कुर्वन्तामधर्मधर्मयोगो नास्तीत्युक्तं भवति'—इति ॥०॥ ३३ ॥ • ॥

इति महासहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
कञ्जवीरकान्ततर्कालङ्कारका ज्ञानी गोभिलीयसहस्रसूत्रभाष्ये
ज्ञानीयप्रपाठकस्य ॥ अष्टिका ॥ • ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

हनीवप्रपाठके द्वितीया कलिका ।

आदिस्वव्रतात् परमभ्ययनक्रमाव्याहानाश्विमेव व्रतेन भवितव्यम् ।
 योपनिषदव्येष्टसामिकव्रतयोस्तु काकादीनां सामान्यात् साच-
 वार्थः प्रासन्निक एवाश्विन् क्रमे उपन्यासः । महानाश्विकव्रतस्य
 ॥ कालक्रियाकलापयोर्व्येष्टिष्यात् न तत्रोपन्यासः कृतः । तदि-
 दानीं स्वे क्रमे पृथगुपदिशति,—

षादश महानाश्विकाः संवत्सरा षट् इति
 विकल्पः ॥ १ ॥

महानाश्वीनामभ्ययनार्था महानाश्विकाः षादश संवत्सरा भवन्ति ।
 महानाश्वीनामभ्यायनार्थं संवत्सरानभिख्याप्य व्रतं कर्तव्य-

• अङ्गभाष्ये तादृशं सूत्रचयं कल्पितम् । तत्र, 'षादश महा-
 नाश्विकाः संवत्सराः'—इत्येकं, 'नव षट् त्रय इति विकल्पः'—इति चाप्य-
 द्वयं कल्पितम् । परन्तु एवं सूत्रच्येदे 'षादश महानाश्विकाः संव-
 त्सराः'—इत्यनेन विकल्पस्य संबन्धः स्मरणेन सम्यादनीयो भवेत् । इत्येवं
 मन्त्रमन्त्रेण मया प्रथमसंवत्सरे 'षादश महानाश्विकाः संवत्सराः' 'नव
 षट् त्रयः' 'इति विकल्पः'—इति सूत्रचयं कल्पितमासीत् । इदानीन्तु-
 'इति विकल्पः'—इत्येवं द्वयस्य सूत्रस्य कस्मिंश्चिदपि सूत्रचयस्योद्देश्येनात्
 व्याख्यानां भेदादप्यी शैलीति विभावयता मितितमेकमेव सूत्रमङ्गी-
 कर्तुमुचितं मिथ्यालोचयता चैकमेव सूत्रं लिखितम् । सूत्रदेखा-
 इमे गत कोऽपि दोष इति विपश्चिनीविदाकुर्वन्तु ।

व्रतन्तु भूयः ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वेषां पक्षाणां व्यवच्छेदार्थः । कक्षधाम ? संवत्सरमात्र-
पक्षे व्रतं भूयो बहुतरं भवति न पूर्वेषु पक्षेषु । किमनेनोक्तं भवति ?
एतदनेनोक्तं भवति । वेऽप्यत्रानियता धर्म्या वक्ष्यन्ते,—“अनियमो-
■ छस्यस्थानासनपद्मभक्षेषु”—इति, तेऽपि वार्षिकव्रतचर्चापक्षे
नियमेनानुष्ठेयाः, पूर्वेषु तु पक्षेऽनियम एव—इति । तुशब्दो
विशेषार्थी ■ । संवत्सरव्रतचर्चापक्षे विशेषेण नियमेन बहुतरं
व्रतं भवति—इत्यत्रापि पूर्ववदेवार्थः । अन्येतु तुशब्दं हेत्वर्थं मन्य-
माना वर्धयन्ति,—यस्मात् “तिष्ठेद्दिवा, यासीत नक्तम्”—इत्येव-
मादिविषमधर्म्यवत्त्वात् दुरनुष्ठेयं बहुकाचमेतद्व्रतं, तस्मात् संव-
त्सरमात्रमनुष्ठेयम्—इत्येकेषां मतम्—इति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

किं य एव कश्चित् संवत्सरपक्षेऽप्यधिक्रियते ॥ न । कश्चित् ?
उच्यते ।

पूर्वेऽप्येच्छतामहानाद्याः ॥ ■ ॥

पूर्वैः—बहुवचनात् पित्रादिभिः त्रिभिः पुरुषैः, यद्योक्तव्रतचर्चा-
पूर्वकमाचार्यस्तानुगमनं कुर्वन्निर्महानाश्रयोऽध्ययनविशेषाः श्रुता-
वेदभूतान्, तदा सस्वसौ संवत्सरपक्षेऽप्यधिक्रियते, न ■ एव
कश्चित् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथापि रौरुकिब्राह्मणं भवति ॥ ५ ॥

अथ एतस्मिन् महानाश्रिकव्रतविषये रौरुकिब्राह्मणमपि भवति,—
व्रतचर्चाप्ररोचनार्थम् । (आभ्यासान्तं सूत्रम्) ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

कुमारान् ह वै मातरः पाषयमाना आहुः ॥ ६ ॥

■ वै—इत्यनर्थकारेतिह्यर्थको वा निपातौ । कुमारान् उत्पङ्ग-
गतान् स्नानमयान् , स्नानं ■■■■■ मातरः आहुः सा सुवन्ति स्य
किल । स्य—इत्ययमपि वाऽनर्थक ■■■■■ निपातः ॥ = ॥ ६ ॥ • ॥

शक्ररीषां पुत्रका व्रतं पारयिषावो भवतेति ॥ ७ ॥

हे पुत्रकाः , शक्ररीषां महानास्त्रिकव्रतं यदेतद्व्रतम् , तस्य
पारयिषावः समापयितारो भवत यूयम् । ■■■■■ यस्मादाभिवा
महानास्त्रिकव्रतस्य पारं गन्तुं समर्था भवत,—इत्यर्थः । इतिः
नक्षत्रवाक्यपरिसमाप्तिर्ध्वजः ॥ • ॥ ■■■■■ • ॥

अथेदानीं महानास्त्रिकव्रतचर्चाणाह,—

तास्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

तासु ■■■■■ रीषु विषये—महानास्त्रिकव्रते—इत्येतत् । तासु शक्ररीषु
अधीयमानासु—इति केचित् । अनुसवनम्—सवनमनु सञ्जी-
कृतानुसवनम्—त्रिसन्ध्यमित्यर्थः । उदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम्
॥ • ॥ ८ ॥ • ॥

नानुपस्पृश भोजनं प्रातः ॥ ९ ॥

अनुपस्पृश ■■■■■ प्रातर्भोजनं न कर्तव्यं । प्रातःशब्दो दिवाव-
चनः । उत्तरमध्यापस्पर्शनं पुनरुच्यते,—अनुपस्पृश प्रातर्भोजने दो-
षातिशयप्रज्ञापनार्थमुपस्पर्शस्मावश्यकत्वोपदेशार्थश्च ॥ • ॥ ९ ॥ • ॥

सायमुपस्पृश्या भोजनमासमिदाधानात् ॥ १० ॥

उपसृष्टम् । समिदाधानात् समिदाधानपर्यन्तं सायमभोजनं कर्त्तव्यम् । सायंशब्दो रात्रिपरः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

कृष्णवस्त्रः ॥ ११ ॥

कृष्णं मेघवं वस्त्रं यस्य सोऽर्थं कृष्णवस्त्रः , भवेत्—इति सूत्र-
विशेषः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

कृष्णभक्षः ॥ १२ ॥

भवेत् । केनाप्युपायेन ॥ १२

आचार्याधीनः ॥ १३ ॥

भवेत् । चक्षुर्मपि पुनरुच्यते , अतिशयेनाचार्याधीनत्वप्रज्ञापनार्थम् । कथञ्चाम् ? तत्रकस्याप्याचार्याधिरोधेनैव कर्त्तव्यम् , मादृ-
पितृशुश्रूषाऽप्याचार्यानिच्छेदेन न कर्त्तव्या—इति । तच्चात्र मनुः ।

“न चानिच्छष्टो गुरुणा स्नानं गुरुनभिवादयेत्” ।

इति । ॥ १३ ॥ अपरमन्थरसादन्यत्राचार्याधीनत्वं पूर्वमुक्तम् , इह
पुनरपमन्थसंयुक्तस्याप्याचार्यादेशस्य परिपादनमनुशिष्यते—इति न
किञ्चिदनुचितम् । आचार्येणानिच्छष्टो ब्रह्मचारी स्नानं गुरुन्
नाभिवादयेत्—इत्यपि पूर्वेष्वेव गतार्थमिति बोद्धव्यम् । ॥ १३ ॥
मनुना गुरो वक्षतो ब्रह्मचारिणः सामान्यत एव तदभिहितम्
॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अपन्यदायी ॥ १४ ॥

पन्यानां दातुं योजनमस्वेति पन्यदायी स न भवतीत्यपन्यदायी
भवेत् । येषामपि ,—

“चक्रिणो दशमीस्तस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

आतकस्य च रात्रस्य पत्न्यां देवो वरस्य च” ।

इत्येवमादिकृत्यन्तरेषु पक्षोदान्तुपदिष्टं , तेषामपि न
देयः—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तपस्वी ॥ १५ ॥

भवेत् । व्रतस्यापि तपस्वात् पुनश्चादानं व्रतव्यतिरिक्तमन्वदप्यु-
पवासादिकल्पः कुर्यादित्येवमर्थम् । अथवा ।

“तपोविशेषैर्व्यविधैर्व्रतैश्च विधिदेयितैः” ।

इति मनुना व्रततपसोर्भेदेनोपस्थासात् व्याख्यास्यामः ।

तपस्वी—चान्द्रायणादितपोविशेषवान् , इन्द्रियसंयमादिरूपतपो-
विशेषवान् वा भवेत्—इति । यथाप्येतदपि,—

“सञ्चियत्येन्द्रियसामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः” ।

इति मनुना , “अयमिन्द्रियसोचनम्”—इत्याचार्येण च गुरो-
वसतो ब्रह्मचारिणः सामान्यतोऽभिहितम् , तथाप्यत्र पुनश्चादानं
व्यतिरेके दोषातिशयात् व्रतवैशुस्त्वार्थं वा ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तिष्ठेद्दिवा ॥ १६ ॥

दिवा अह्नि , तिष्ठेत् स्थाव्रवृद्धौ भवेत् नोपविशेत् न ॥ पर्य-
टेत्—अन्वत् सन्ध्योपासनादेर्मिषाचर्यातश्च ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

आसीत नक्तम् ॥ १७ ॥

नक्तं रात्रौ , आसीत उपविशेत् न असीत् न ॥ तिष्ठेत् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

वर्षति च नोपसर्पेच्छम् ॥ १८ ॥

वर्षति पर्वन्त्वे, क्वञ्च मनुष्यैराख्यादितं गृहादिकमित्येतत् । नोप-
सर्पेत् न गच्छेत् ■ प्रविशेदिति यावत् । कियन्तं कान्तम् ।
यावच्च वर्षोपशमः । कृतः । वर्षति,—इति वर्त्तमानवदुपदेशात् ।
सप्तमीनिर्देशाच्च । गृहाद्युपसर्पणप्रतिषेधात् क्वचमूत्तमुपसर्पेती-
ऽपि ■ दोषः—इति वर्णयन्ति । चशब्दाद्वर्षसम्भावनायामपि
गृहोपसर्पणं निषिध्यते । अथवा । चशब्दादिति च वायी
नोपसर्पेच्छमिति बोद्धव्यम् । गृहावस्थितसु वर्षत्यपि न
निष्कामेत् । कस्मात् । नोपसर्पेदितिकरणात् । बहिरवस्थितस्य
सत्येतत् सम्भवति । न ■ गृहाभिक्लमे प्रमाणं पश्यामः । चन्ते
पुनरध्याहाररसिका व्याचक्षते,—वर्षति निष्कामेत्, न पुनः
प्रविशेत्—इति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

वर्षन्तं ब्रूयादापः शक्यं इति ॥ १९ ॥

कृतत्वमुक्तौ वा अहनि रात्रौ वा यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले वर्षन्तं
पर्वन्त्वं ब्रूयात् — आपः शक्यं इति मन्त्रम् । सोऽयं वर्षश्च
प्रारब्धे सक्तदेव मन्त्रपाठः श्वात् । तावन्तैव मास्त्रार्थस्य कृतत्वात् ।
■ ■ सक्तत्ववर्षे पौनःपुन्येन मन्त्राहन्ति । प्रमाणाभावात् ।
उत्तरमन्त्रद्वयपाठोऽप्यनेनैव व्याख्यानः ।

आह । वर्षन्तमिति वर्त्तमानवदुपदेशात् यावद्वर्षे पौनःपुन्येन
मन्त्रपाठोऽवगम्यते । अथवा 'वर्षति च नोपसर्पेच्छम्'—इत्यय-

मपि निषेधोवर्षप्रारम्भ एव स्यात् परतस्तु चक्षुषोपसर्पणैःपि न
 दोषः स्यात्—इति । उच्यते । नेतदेवम् । वर्त्तमानवदुपदे-
 शेऽपि “निष्ठन्तं पशुं प्रयजति”—इत्यादिवदत्रापि सकृदेवाहु-
 त्वानं वर्त्तयितुमुचितम् । ‘सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः’—इति
 न्यायात् । अन्यथा निष्ठन्तमिति वर्त्तमानोपदेशात् प्रयाजस्या
 वृत्तिः स्यात् । ‘वर्षति च नोपसर्पेच्छब्दम्’—इत्यत्र समसीनिदेशा-
 त् निषेधरूपत्वाच्च यावत्कालभावित्वम् । कलश्याधिकारस-
 न्यायात् । तस्माद् वयोक्तृत्वार्थः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

विद्योतमानं ब्रूयादेवत्तूपाः खलु शक्यो भवन्तीति

॥ २० ॥

स्रज्वर्षम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

स्नानयन्तं ब्रूयान्मह्यमहान् घोष इति ॥ २१ ॥

स्नानयन्तं गवर्जन्तम् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

न स्रवन्तीमतिक्रामेदनुपस्पृशन् ॥ २२ ॥

स्रवन्तीं निषेधाभनुपस्पृशन् स्नातमकुर्वन् । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्त-
 मानवदुपदेशः । नातिक्रामेत् । स्रवन्तीमतिक्रमिष्यन् स्रात्वाऽति-
 क्रामेदित्यर्थः । तथाच स्मरकम् ।

“यस्यार्थं पितॄन् देवान् नदीपारान्तु न व्रजेत्” ।

इति । तदनेन स्नानमप्यर्थात् सिद्ध्यति । यच्च, “स्रात्वा न च
 नदीं तरेत्”—इति वचनात्स्मरम्, तदस्याश्चास्तिस्तिरिक्तविषयम् ।

■ । इमावस्योभवत्वा दर्शनात् वर्तमानसामौष्यमप्युभयमेव
 व्याख्येयम् ॥ सोऽयं विकल्पः , — कात्वा वा स्रवस्तीमतिक्रमेत् ,
 अतिक्रम्य वेनां तथैव आयात्—इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

न नावमारोहेत् ॥ २३ ॥

आख्येयं सूत्रम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

प्राचसंशये तूपस्पृश्यारोहेत् ॥ २४ ॥

नावारोहचमकुर्वन्तपोपस्थादिभिः प्राचसंशये,—नावारोहचम-
 न्तरेण स्रवस्वतिक्रमे प्राचसंशये सन्नाख्यमाने वा,—उपस्पृश्या कात्वा
 नावमारोहेत् । तु—इत्यनवच्छेदो निपातः ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

तथा प्रत्यवरुह ॥ २५ ॥

■ नावोऽवतीर्य , तथैव उपस्पृशेत् आयादित्यर्थः ॥ ० ॥
 २५ ॥ ० ॥

अजात् पुनः कारणात् त्रिषवचोपस्थादयो बाहुल्येनोदकाशया-
 ■ धर्मा महानाश्विक्रान्ते विधीयन्ते ? उच्यते ।

उदकसाधको हि महानाश्व इति ॥ २६ ॥

त्रिषवो यजादवै । इतिः आकाशे । उदकं साधु यचीनं
 यासाम् , उदकेषु विषये साधवः कुशला हिता ■ यास्याः खल्विमा-
 उदकसाधव उदकदायः कथ्यन्ते । यस्यामहानाश्व उदकसाधव-
 इति प्रसिद्धं , तस्यात्तदीयव्रते बाहुल्येनोदकाशयाणां धर्माणां
 विधानं शुक्रमित्यभिप्रायः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

वशादुदकसाधवो महानाभ्यस्तकासदीयव्रतमाचरतः फलमपि
तदनु रूपमेव भवति,—इत्याह,—

एवं खलु चरतः कामवर्षीं पवर्जन्त्यो भवति ॥ २७ ॥

अस्मिन्मर्थकोनिपातः । एवमुक्तपकारेण व्रतं चरतः, पवर्जन्तः
इन्द्रः, कामवर्षी भवति । काम्यन्तो—इति कामाः, तान् वर्धितुं
शीलं यस्य ॥ अस्वयं कामवर्षी भण्यते । यत् किञ्चिदसौ कामयते
तत्तत् पवर्जितो वर्धति सम्पादयतीत्यर्थः । ॥ २७ ॥ पवर्जन्त्याद्यन्दी-
मेषवचनः । यत्र यत्र यदा यदा वा चसी वर्धं कामयते, तत्र ॥
॥ तदा मेघोवर्धति—इति वाक्यार्थः ॥ २७ ॥

अथेदानीं नियमवाच्यत्वात् दुरनुष्ठेयत्वं ॥ मन्वन्तानः परम-
दयालुः सखाचार्यः श्रेष्ठचिदर्थेष्वनियममुपदिशति,—

अनियमो वा कृष्णस्थानासभपत्यभक्षेषु ॥ २८ ॥

कृष्णवर्णं, दिवा उर्ध्वपश्चानं, रात्रौ चासनमुपवेशनम्, पयोऽ-
प्रदानं, कृष्णभक्षणम्—इत्येतेषु अनियमो निवृत्ताभावो वा ।
विकल्पेनामीषामनुष्ठानमित्यर्थः ॥ २८ ॥

अधुना महानाभ्यानां श्रावणकारुण्यमुपदिदिद्वुरिदमाह,—

द्वितीये चरिते क्षोत्रीयामनुगापयेत् ॥ २९ ॥

द्वितीये व्रतभागे चरिते,—व्रतस्य द्वितीये भागे चौर्ध्वं सतीत्यर्थः ।
क्षोत्रीयामेकामनुगापयेत् ब्रह्मचारिणे श्रावयेदाचार्यः ॥ २९ ॥

एवमितरे स्तोत्रीये ॥ ३० ॥

एवमनेन प्रकारेण इतरे अपरि अपि हे स्तोत्रीये अनुगापये-
दित्वानुपसर्तते । तथाच व्रतस्य एकस्मिन् तृतीयभागे चोर्ध्वं एकाम्,
अपरस्मिन् तृतीयभागे चोर्ध्वं अपराम्, अन्यस्मिन् तृतीयभागे
चोर्ध्वं चास्यां स्तोत्रीयामनुगापयेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

सर्वावाऽन्ते सर्व्वस्य ॥ ३१ ॥

सर्व्वस्य व्रतस्यान्ते वा सर्वाः स्तोत्रीयाः अनुगापयेद्वानुगापयेत्
॥ ३१ ॥

अनुगापयन्त्यांशमभिधाय प्रकारमाह,—

उपोषिताय संमीलितायानुगापयेत् ॥ ३२ ॥

‘वाम्यतो न भुञ्जीत विराजमहोदासी वा’—इति वक्ष्यमाक्षेप
विधिना उपोषिताय कृतोपधासाय, संमीलिताय परिणद्धासाय
ब्रह्मचारिणे अनुगापयेत् ॥ ३२ ॥

कथं पुनर्ब्रह्मचारिणोऽप्योः परिणद्धं कर्त्तव्यम् ? तदुच्यते ।

क्वसमपां पूरयित्वा सर्व्वोषधीः कृत्वा हस्ताव-
धाय प्रदक्षिणमाचार्य्योऽहनेन वसनेन परिणच्छेत्
॥ ३३ ॥

कसं कांक्षभाजनं अपां पूरयित्वा, अद्विर्ब्रह्मयित्वा, सर्व्वोषधीः
कृत्वा सर्व्वेषु ता ओषधयश्च ताः सर्व्वोषधीः,—

“व्रीहयः शान्तयो मुहा गोधूमाः सर्वपाशिलाः ।

यवाक्षौषधयः सप्त विपदोद्गन्ति धारिताः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तसंख्याः व्रीह्यादीः सप्त, कृत्वा,
—उपस्थितत्वात् संसृजितास्तेषाम् स्थापयित्वा, तास्तेव सर्वौ-
षधिमित्रास्तेषु हस्तावधाय ब्रह्मचारिणो हस्तौ निमज्ज, प्रद-
क्षिप्तं यथा भवति तथा अहनेन वसनेन ब्रह्मचारिणोऽक्षिणी
आचार्यः परिणक्षेत् परिवहयेत् । एवन्तावत् निमज्जहस्तः परि-
णक्षायो वाग्यतो ब्रह्मचारी अरण्ये त्रिरात्रमधोरात्रं वा
येत् । तत उपोषिताय वाग्यताय तथैव निमज्जहस्ताय परिणक्ष-
ाया ब्रह्मचारिणि अरण्ये एवाचार्योऽनुगापयेत् । अयन्तावदेकः
पक्षः ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

अथश्चापरः पक्षः,—

परिचक्षनान्ते वाऽनुगापयेत् ॥ ३४ ॥

परिचक्षनस्थान्ते अवसाने तदनन्तरमिच्छेत् । पूर्वलाभेनदविशेषात्
परिचक्षनान्त एवेति व्याख्येयम् । तदानीमेव वा अनुगापयेत् ।
एतस्मिन्नपि पक्षे वाग्यताय निमज्जहस्ताय परिणक्षाय अरण्य-
एवानुगापनं भवति, किन्तु अनुपोषिताय,—इत्येतावानेव वि-
शेषः । ततश्चात्र पक्षे अनुगापनात् पश्चादुपोषणं प्रत्येत्यम् ।
हस्तोक्त्याग्नौल्यानर्थक्रमत्वात् तु शान्तसंध्योपासनमूत्रपुरीषकरण-
मन्तरेण न कर्त्तव्यानि । परिचक्षनसंसृज्यं तत्रापि न कर्त्तव्य-
एव । तथा चोक्तम् ।

“न हस्तोभयजोत्वानि काख्ये खानादिकं विना ।
अधिसवहनत्वागस्तत्रापि न भवेत् कश्चित्” ।

इति ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

यदि उपोषितायानुगापनं यदि वा अनुपोषिताव, समववाऽप्युप-
वासोऽस्त्येव । अतस्तद्विधिमाह,—

परिचक्षो वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्रमहोरात्रौ वा

॥ २५ ॥

तत्रैव निमग्नहस्तः परिचक्षाद्यौ वाग्यतो ब्रह्मचारी परस्मै नि-
वसन् त्रिरात्रं—त्रीण्यहोरात्राणि ॥ भुञ्जीत । त्रिरात्राद्यहो-
रात्रौ वा ॥ भुञ्जीत । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ—अहो-
रात्रमित्यर्थः । अथवा । उपोषितायानुगापनपक्षे अनुगापनात्
पूर्वमुपवासः,—‘उपोषिताय संस्मीकितायानुगापयेत्’—इत्यनेनेव-
माहः । तस्मादनुपोषितायानुगापनपक्षे एवानुगापनात् परमु-
पवासविधायकमेतत् सूत्रं वर्णनीयम् । अस्मात्तपि वर्धनायां
प्राक्तनोऽप्युपवासः त्रिरात्रमहोरात्रं वा बोद्धव्यः । कस्मात् ॥
अस्मादेव दर्शनात् । परस्मै निवसन्—इति कुतो व्याख्यासते ?
उत्तरसूत्रानुसारात् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

यदि व्याघ्रादिभयादपरस्मै त्रिरात्रमहोरात्रं वा निवसन् न शक्यते,
तदा किं कर्तव्यम् ? उच्यते ।

अपिवाऽपरस्मै तिष्ठेद्वाऽस्तमयात् ॥ २६ ॥

अपिवा [] , चादामयान् वा चक्षुभवात्—चक्षुभवपर्याया-
मित्येतत् । तावन्तं काकप्रवर्णे तिष्ठेत् रात्रौ तु याम एव
॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

श्रोभूतेऽरस्तेऽग्निमुपसमाधाव व्यावृत्तिभिर्हुत्वाऽप्यै-
नमवेक्षयेत् ॥ ३७ ॥

शः यनान्तर्दिने भूते, पमाते जाते,—इत्यर्थः । अरस्ते अग्निमुप-
समाधाव,—इत्युक्त्वाचम् । प्रकृतत्वादरस्ते यामे पुनररस्तेपक्षं याम-
निवासपक्षेऽप्यरस्ते गत्येवेत्युक्तं चर्कं कर्तव्यमित्येवमर्थम् । व्यावृत्तिभि-
र्हुत्वा , हुत्वाग्नादेयादाग्नेन,—इत्यर्थः । हुत्वा,—इत्यवचने यना-
देयात् पुरस्ताद्योपरिष्ठाप्य होमः प्राप्नोति, यतो हुत्वा—इत्युक्तम् ।
व्यावृत्तिभिरिति वचनं समाचम् । [] व्यावृत्तिभिर्हुत्वेव
एनमवेक्षयेत् , न तु तन्मयसापनमपि कृत्वा,—इति । एवमित्ये ।
व्यावृत्तिभिरिति वचनं परिसंख्यानाचम् । तेन चिपहोमः स्यात् ।
एवमपरे । [] शब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । होमानन्तरमथ पूर्वप्रकृतमेनं
ब्रह्मचारिणं अवेक्षयेदाचार्यः । अथशब्द ध्यानकार्यार्थोवा । तद-
यमर्थः । व्यावृत्तिभिर्हुत्वा [] अग्निपरिवहनमोचनानन्तरमेन-
मवेक्षयेत्—इति ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

विमवेक्षयेत् १ महाह .—

अग्निमाश्रमादित्थं ब्रह्माचमनह्वाहमन्त्रमपो-
दधीति ॥ ३८ ॥

इत्येताभ्यवेक्षयेत् । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । अग्न्याय विप्रम् ।
 अमितिपाठे अग्न एवार्थः । असमासकरणात् पुषक् पुषयवेक्षयम्
 ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

किन्तु अहीमवेक्षयेत् ? न । कथमर्थः ?—

स्वरभिव्यक्त्यं ज्योतिरभिव्यक्त्यमिति ॥ ३९ ॥

स्वरभिव्यक्त्यमित्यनेन मन्त्रेण । मनसैव मन्त्रपाठो बोधव्यः । कुतः ?
 परतोऽत्र वाग्विसर्गसूत्रादिदानीमपि धाम्यतत्वादमतेः । प्रति-
 दर्शनं मन्त्रावृत्तिर्वास्थाता ॥ ० ॥ ३९ ॥ ० ॥

किं सङ्गदवेक्षयेत् ? न । किमर्थः ?—

एवं त्रिः सर्वाणि ॥ ४० ॥

एवमनेन प्रकारेण प्रत्येकेनेत्यर्थः । सर्वाणि अग्न्यादीनि त्रिरवे-
 क्षयेत् । प्रथमेन सदैव मित्वं बोधव्यम् । सर्वाणि—इत्येतावति कृते
 मित्तितानामग्न्यादीनामवेक्ष्यमग्न्यायहीत कचिदित्वेवं शब्दनिर्देशः
 क्रियते । अथैवं, सर्वाणि—इति मध्यमवस्तुम्, एवमित्येतावतैव
 गतार्थत्वात् । सञ्चते । एवं त्रिः—इत्येतावति कृते सविहित-
 तरस्य मन्त्रस्यैवैवमा परामर्थात्तन्मन्त्रैव त्रिः पाठोऽवेक्षयन्तु सङ्ग-
 देव, —इत्यपि भवत्वायङ्गा कदाचित् कस्यचिदिति तां निर-
 सिक्तुं सर्वाणीत्याह । सर्वाणीत्यनेनाग्न्यादीनामवगमात् प्रत्यासत्त्या
 तदन्विताया एवावेक्ष्यप्रक्रियाया वाराभिधानं त्रिरित्यनेन स्यात्,
 ॥ मन्त्रपाठक्रियायाः ॥ ० ॥ ४० ॥ ० ॥

शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते ॥ ४१ ॥

शान्तिं कृत्वा,—इति सिद्धमपि पुनरुच्यते क्रमार्थम् । तेन वास-
देव्यगानाशमिदानीमाचार्यः कुर्यात् । तदनन्तरं ब्रह्मचारी गुरु-
मभिवादयते । व्याख्यातः ज्ञापनार्थः पूर्वापरीभावमात्रम् ।
अथवा । ब्रह्मचारी स्वयमेव शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते ।
तेन शान्तिर्व्रतापवर्गविहिता । अतएवानन्तरं दक्षिणाश्रुत-
मुपपद्यते । स्वासीपाकादयश्च व्रतान्तकर्मण्या एव । अन्येव वा
शान्तिरिह विधीयते,—इति न किञ्चिदनुचितम् ॥ ० ॥ ४१ ॥ ० ॥
योऽयं गुरोरभिवादः,—

सोऽहं वाग्विसर्गः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मचारिणः परिग्रहनात् प्रवृत्तिं वाग्यतस्मासीनम् ॥ ० ॥
४२ ॥ ० ॥

अनङ्गवान् कांसी वासो वर इति दक्षिणाः ॥ ४३ ॥

अनङ्गवान् बलीवर्तः । कांसः कांस्यभाजनम् । एतच्चानङ्गुतसजि-
घातुत्वात्तच्छूयरूपमिच्छन्ति । वासो वसनम् । इदमपि पूर्ववत् ।
वरो मौः । चोक्तम् ।

“गौर्विघ्नितमा विप्रैर्व्येदेष्वपि निगच्छते ।

ततोऽन्यद्वरं यस्यात्तस्माद्गौर्वेदं चन्दते” ।

इति । इत्येता महाभाषिकव्रते चाचार्यस्य दक्षिणा भवति
॥ ० ॥ ४३ ॥ ० ॥

निरुक्तं ॥ स्तोत्रीयाः, दक्षिणावेमाहृतस्य उपदिश्यन्ते । का
पुनरत्र गतिः ? उच्यते ।

प्रथमे विकल्पः ॥ ४४ ॥

प्रथमे द्व्यहये विकल्पो बोद्धव्यः । तस्मात् प्रथमायां स्तोत्रीयायां
श्रुतायामनङ्गान् कर्त्तुं ॥ दक्षिणा, द्वितीयायां वासः, तृतीयायां
वसः—इति । सेयं गतिः ॥ ० ॥ ४४ ॥ ० ॥

आष्टादशेऽङ्गुलमित्येके ॥ ४५ ॥

महाभाषिकव्रतदक्षिणाप्रस्तावात् प्रासङ्गिकमिदमुच्यते । येषां व्रता-
नां व्रतिकौपिनियदिकादिस्थानामन्ते दक्षिणा न सूचिता, तेषु शुभ-
माष्टादशेत् प्रीत्येन । यावता वस्तुना शुभः प्रीयते, तावदस्य-
मपि किञ्चित् दक्षिणा भवति—इत्येके चाचार्या मन्वन्ति । एक-
ग्रहणम्, ‘तत् प्रमाणं वादरायचक्षुः’ इति वत् एकानाचार्यान्
पूजयितुं नास्तीयं मतं पर्युदसितुम् । तदिदमेकीयं मतमाचार्य-
स्याप्यनुमतं बोद्धव्यम् । तथा चीत्तम् ।

“येषां व्रतानामन्तेषु दक्षिणा नाभिधीयते ।

परस्परं भवेदानमपिवाऽऽष्टादशेऽङ्गुलम्” ।

इति । अष्टादपि कारणत् उपनयनव्रतान्तेऽपि गौरेव दक्षिणा

वाचा । अन्ते तु,—महानाभिकव्रत एव यथोक्तदक्षिणाया च सामे
सूत्रमिदं योजयन्ति ॥ ० ॥ ४५ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय महानाभिकव्रतयेवमेवानुसरति,—

ऐन्द्रः स्वाप्तीपाकस्तस्य जुहुयाद्वत्साम यजामहे—
इत्येतयर्चा सदसस्पतिमहुतमिति वोभाभ्यां वा ॥ ४६ ॥

ऐन्द्रो देवता यस्य सोऽयमेन्द्रः, स्वाप्तीपाकः । तस्य जुहुयादेका-
माहुतिमित्यर्थः । तस्येत्यवयवकथना वष्टी । तेन सर्वहुतत्वं ॥
कर्तव्यम् । ॥ मन्त्रेण जुहुयात् ॥ कथं ॥ यजामहे—इत्ये-
तया कथं । सदसस्पतिम्—इत्येतया ॥ । वोभाभ्यां वा चाभ्या-
वृत्त्यां मिश्रिताभ्यामित्यर्थः ॥ ० ॥ ४६ ॥ ० ॥

तदिदमन्ववाप्यतिदिशति,—

अनुप्रवचनीयेष्वेवम् ॥ ४७ ॥

अनु प्रकात् व्रतान्ते—इत्येतत् । प्रवचनं प्रकृतपञ्चचावचं तेषु व्रतेषु
क्रियते, तानि कृत्स्नमात्रानुप्रवचनीयानि गोदानादीनि व्रतानि
भवन्ते । तेषु अनुप्रवचनीयेषु सर्वेष्वेव व्रतेषु, एवम्—अन्ते ऐन्द्रः
स्वाप्तीपाकस्तस्य जुहुयादित्यतिदिश्यते । सर्व्वेति पराचीन-
मवापि संबध्यते । मध्यपठितस्य विधेयाभावात् । अनुप्रवचनीये-
ष्विति श्रवणात् उपनयनव्रतान्ते ॥ भवति ऐन्द्रः स्वाप्तीपाकः ।
हुतः ? तस्य अनुप्रवचनीयत्वात् । किन्तु तदन्ते सावित्रवच-
नं वनीत्ववोदास ॥ ० ॥ ४७ ॥ ० ॥

इदानीं सकलव्रतान्तमेवाधिकृत्य किञ्चिदुपदिशति,—

सर्वत्राचारिणं तदशकं तेनारात्समुपागमिति
मन्त्रविशेषः ॥ ४८ ॥

सर्वत्र सर्वेषु व्रतान्तेषु । इति,—अर्थः, मन्त्रविशेषः कर्तव्यः । कः पुनरसौ ? उच्यते । यत्र 'चरिष्यामि'—इति पदं , तत्र 'अचारिणम्'—इति पदं कर्तव्यम् । 'अचार्यम्'—इति पाठान्तरम् । एवं यत्र 'तत्त्वकेयम्'—इति पदं, ■■■ 'तदशकम्'—इति, यत्र 'तेनारात्सम्'—इति पदं, तत्र 'तेनारात्सम्'—इति, यत्र 'सपैमि'—इति पदं, तत्र 'सपागमम्'—इति । सर्वत्र,—इति करणदुप-नयनव्रतान्तेष्वर्थं विशेषः स्यात् । कुतः ? सर्वत्रवचनस्यैवमवे-त्तात् । अन्वयात् तदनर्थकं स्यात् । अनुप्रवचनीयेषु—इति सख्य-मुद्वर्त्तत एव । तस्मात् सङ्गवचनीयस्यापि मन्त्राद्यं सर्वत्र-ग्रहणम् ।

स सख्यर्थं होमकरवहोमात् परतः खिष्टकहोमाच्च पूर्वं स्यात् । कस्यात् ? चरुहोमात् परतः सूत्रात् । प्राक् खिष्टकत आ-वापः—इति वचनाच्च । इद्वानुपदेशादाज्यद्रव्यकञ्च स्यात् । यत्र,—ब्रह्मचारिणां अप्रमाणं ■■■ होमो वचनाभावात् स्नाहान्तानामपि होमदैवत—इत्यादीनां होमादर्शनात्—इति सरसावर्चनम् । तदसङ्गतम् । जपेऽपि वचनाभावस्याविशिष्टात् । 'अन्ते व्रतपते इति हुता'—इति पूर्वत्र होमकरव्रतया सूत्रितानां मन्त्राणां अचारिण-मित्यादिपदोद्देशमात्रसूत्रेण होमस्यावगतेऽ । व्रतारब्धे होमवत् व्रतसमाप्तावपि होमस्तु वर्षवितुमुचितत्वाच्च । एवञ्च, समावर्त्तन-मध्ये एतद्दोषाभिधानं भवदेवष्टासङ्गतम् । कुतः ? व्रतान्त-

विहितत्वादस्य । कर्मान्तरत्वाच्च समावर्तनस्य । व्रतचारिणामौ-
त्थादेर्व्रतारम्भकत्ववत् व्रतमचारिविहितत्वाद्देरपि व्रतसमाचकतया
तस्यैवास्तताया कर्तुमुचितत्वाच्च ॥ ० ॥ ४८ ॥ ० ॥

आग्नेयेऽत्र ऐन्द्रे मेघो गौः पावमाने पर्वदक्षिणाः

॥ ४९ ॥

आग्नेये देवपर्वणि आदिते अजो दक्षिणा आवाय्यस्य । ऐन्द्रे देव-
पर्वणि आविते मेघः । पावमाने देवपर्वणि आविते गौः । एव-
मेताः पर्वदक्षिणाः,—पर्वणामध्वयनाथे दक्षिणाः पर्वदक्षिणाः
ज्ञेयाः । सामर्थ्याद्गोदानव्रतान्ते एतादक्षिणा भवन्ति ।
सुखावबोधार्थं कर्मक्रमः प्रदर्शयते । उपनयनव्रतान्ते सावित्र-
चक्रः । चक्रहोमात् परतः स्निष्टकृतश्च प्राक् अग्ने व्रतपते व्रतमचा-
रिणमित्यादिविशेषमुक्त्वा पञ्चभिर्मन्त्रैराज्येन होमः । कर्मान्तमामौ
गौर्दक्षिणा । गान्दीमुखश्राद्धम् । केशान्ताकरणम् । गोदानार्थं पुन-
रुपनयनम् । व्रतान्ते आग्नेयैन्द्रपावमानानां देवपर्वणां समस्तानां
साव्याद्यावावचम् । ऐन्द्रचक्रः । तस्य च यजोक्तरीत्या होमः । अत्रापि
प्राक् स्निष्टकृतः, अग्ने व्रतपते व्रतमचारिणमित्यादि पूर्ववहोमः ।
कर्मान्ते अजोगौमेवदक्षिणादानम् । पुनर्गान्दीमुखश्राद्धम् । व्राति-
कार्ष्यं पुनरुपनयनम् । उत्तरोत्तरव्रतचर्याकाले पूर्वपूर्वव्रतान्त-
आवितस्वाध्वयनम् । एवं सर्वेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ४९ ॥ ० ॥
अवसिता प्रासङ्गिकीकथा । महानास्तिकव्रतशेषमिवेदानीमनु-
वर्त्तामहे,—

प्रत्येयाचार्यं सपरिवर्तकं भोजयेत् ॥ ५० ॥

प्रत्येयं चरक्यात् प्रत्यागत्य, चाचार्यं भोजयेत् । भिक्षादिभिरपि ?
 ■ । सपरिवर्तकम् । सच परिवर्तका वर्तते—इति सपरिवर्तकशब्दम्—
 भिक्षादङ्गमहितमित्यर्थः । सपरिवर्तकमिति पाठेऽपि तथैवार्थः ॥ ५० ॥

सब्रह्मचारिण्योपसमेतान् ॥ ५१ ॥

समानं तुल्यं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचो वेदव्याख्ययार्थं ब्रताचरयं येषां, त-
 इमे सब्रह्मचारिणः स्वशास्त्रिनो भवन्ते । यथा । समानं तुल्य-
 काचं ब्रह्मचर्यं येषां ते स्वस्वमे सब्रह्मचारिणो भिक्षाशस्त्रिनो-
 भवन्ते । तां उप समीपे समेतान् भोजयेत् । एतं स्वयं ब्रह्म-
 चर्यमाचरति तत्समीपे भिक्षागुरवोऽपि ये ब्रह्मचारिणः समेताः स्युः,
 तानपि भोजयेदित्यर्थः । उपसमेतानितिकरणात् भिक्षागुरवोऽपि
 न भवन्ते ॥ ० ॥ ५१ ॥ ० ॥

ज्येष्ठसाधो महाभास्त्रिकेनेवानुगापनकल्पो व्या-
 ख्यातः ॥ ५२ ॥

ज्येष्ठसाधोऽनुगापनकल्पोऽनुगापनविधिर्महाभास्त्रिकेनेवानुगापन-
 विधिना व्याख्यातः,—इति पूर्वोक्तं सर्व्वमिति दिश्यते । ननु त्रीणि
 तावत् ज्येष्ठमात्राणि एवमेव, तत् कथमत्र ज्येष्ठसाधः—इत्येक-
 वचनम् ॥ उच्यते । आत्मान्यथात् त्रयाणामपि ज्येष्ठसाधा-
 मेवस्यास्यैव गीतत्वाभिप्रायाद्वा एकवचनम्—इति न दोषः
 ॥ ० ॥ ५२ ॥ ० ॥

तथैतानि नित्यव्रतानि भवन्ति ॥ ५३ ॥

■ ज्येष्ठश्राद्धे विधत्ते एतानि वक्ष्यमाणानि नित्यव्रतानि याव-
ज्जीवनमनुपालनीयानि व्रतानि भवन्ति । ■ यावद्व्रतमिव ।
स्तुतः ॥ नित्यश्राद्धस्मैवमर्ष्यात् । अथवा , व्रतानि भवन्ति—इत्ये-
तावति स्मतेऽपि व्रतान्तरश्रुतिनामिवासीवाभवि यावद्व्रतमनु-
पालनं स्यादेषेति नित्यपदमनर्थकं स्यात् । समावर्तनीय-
भावितः शूद्रोपवसन निषेधाच्च । नित्यधर्माः—इत्युक्त्वा नित्य-
व्रतानि,—इतिशब्दाद्यैवमवगन्तव्यम् । यत्तु हि यावद्व्रतमनु-
ष्ठेयत्वमभिप्रेयते, तत्तु नित्यधर्माः—इति ज्ञायते । यथा नोदा-
भादौ ॥ • ॥ ५३ ॥ • ॥

न शूद्रासुपेयात् ॥ ५४ ॥

शूद्रां नोदहेत् । 'यत्तस्यो ब्राह्मणस्य भार्या भवन्ति तिस्रो हे
'वैका चेतरेणाम्'—इति शूद्रोपवसनापि प्राप्तत्वात् प्रतिषिध्यते
॥ • ॥ ५४ ॥ • ॥

न पश्चिमांशं भुञ्जीत ॥ ५५ ॥

अथर्ववेदम् ॥ • ॥ ५५ ॥ • ॥

एकधान्यमेकदेशमेकवस्त्रञ्च वर्जयेत् ॥ ५६ ॥

एकत्र तत् धान्यमेति एकधान्यं वर्जयेत् । यस्मिन् देशे यावि
धान्यानि भवन्ति तत्र तेषां मध्यादेकं वर्जयेत्,—कदाचिदपि
न भुञ्जीत । एकदेशं वर्जयेत् । गन्तव्यदेशानां मध्यादेकदेशं
वर्जयेत्,—कार्यार्थमपि न मञ्चेत् । वर्जयेत् ।
कार्पासशाणकौशेयादीनां मध्यादेकं वर्ज्यं वर्जयेत्,—न जातुचि-
दपि परिदधानम् ।

एवं वा--

एकधान्यं वर्जयेत्,—एकमेव धान्यं सर्वदा न भक्षयेत् । एक-
देशं वर्जयेत्,—न यावज्जीवमेकस्मिन्नेव देशे निवसेत् । एका-
वस्त्रमेकवस्त्रत्वमित्यर्थः । धर्मप्रधानो निर्देशः । तदपि वर्जयेत् ।
? येष्वपि प्रेतस्नानप्रेतोदकदानादिषु एकावस्त्रत्वं स्मृत्य-
न्तरीयूपदिष्टं, तेष्वप्येकवस्त्रत्वं--वर्जयेत्,—एकवासा न भवे-
दित्येतत् । यन्मे तु वर्णयन्ति,—‘यस्मिन् देशे यस्मिन् देशे प्रातःपु-
न्योर्वाससोरेकं वासः प्रेतोदकदानादिकालेषु वर्जयेत्,—
तदानीमेकवासा भवेदित्यर्थः’—इति । तदमङ्गलम् । कस्मान् ?
यस्मादेवं चत्वार्येवां प्रेतोदकदानादिव्येकवस्त्रत्वं न स्यात् । इत्येते
च । न च प्रेतोदकदानादिकालेषु—इत्यस्यां वर्णनायां प्रमाण-
मस्ति । तस्मादस्य दुस्तेव व्याख्या ॥ ५६ ॥ ० ॥

उद्धृताभिरङ्गिरुपम्पृञ्जित् ॥ ५७ ॥

जलाशयाद्धृताभिरङ्गिरुपम्पृञ्जित् । यदा । कतमूत्रपुरीषस्य
मलदिग्वाङ्गस्य वा यस्मिन् तद्विहीयत्यर्थः । तदुद्धृताभिरङ्गिः

सुर्व्यावायवकाभिः । ज्ञानमेव कर्त्तव्यं व्याख्यायते । उच्यते ।
 एवं किल वर्षणायां पुण्यासमित्तावगाहनमपि यावज्जीवनमस्य
 निषिद्धं स्यात् । तथाऽन्वयापि निष्यन्नेमित्तिकवहिःज्ञानमस्य
 न स्यात् । तथानिष्टम् । तस्माद् यशोक्त एवार्थः । त्रैयं पूर्वा-
 चार्याणां वर्षणा ॥ ज्यैष्ठसामिकव्रतचारिण्येवावतिष्ठते । सर्व्वदा-
 ध्येतद्विधीवात् । तस्मात् , सप्तानात्मिकव्रतचारिणां , शेषामपि
 यस्या देवतयाऽनुश्रित्यने तेषामपि पयोऽदानवत् , अग्निहोत्रिणां
 तीर्थानभिनमनवच्च ज्यैष्ठसामिकव्रतचारिणामुद्धृताभिरेवाहिः ज्ञानं
 न त्ववगाहनमितिबुक्तमुत्पश्यामः ॥ ५३ ॥

आदेशनात् प्रभृति न सृन्मयेऽग्रीवात् ॥ ५८ ॥

प्राथमिकोपनयने यदिदमादेशनम् ,—‘समिधमाधेहिपोगान’—
 इत्यादिरूपं , तस्मादादेशनात् प्रभृति सृन्मये मरावादी नाग्री-
 यात् ;—ज्यैष्ठसामिकव्रतं करिष्यमाणः । अथवा । ज्यैष्ठसामिक-
 व्रतार्थे यदुपनयनं क्रियते , तत्र यदादेशनं ‘समिधमाधेहि’—
 इत्यादिकं , तस्मात् प्रभृति,—इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

न पिबेत् ॥ ५९ ॥

आदेशनात् प्रभृति सृन्मये न पिबेत् । अशब्दो सुभवत् द्रष्टव्यः ।
 न च पिबेदिति ॥ ५९ ॥

अवस्थादित्येके ॥ ६० ॥

अथैवमिदं तृतीयभागे श्रीं, इत्यालो वा नृपचारिणे अथै-
 साक्षात् यत् आवयभाषार्थेन क्रियते, तस्मात् अवस्थात् प्रथति
 ■ कम्भयेऽस्त्रीयात् न ■ पिदेदित्येके आचार्या मन्वन्ते ॥ ॥
 ॥ ६० ॥ ॥ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवादीश्वरभाषार्थ-
 कावलीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारका इती श्रीभिलौकप्रवृत्तभाषे
 तृतीयप्रपाठकका द्वितीया अधिका ॥ ॥

गोभिलीययज्ञसूत्रे

इतीयपपाठो द्वितीया अध्याया ।

गोदानव्रतान्ते देवपर्वणा आश्वविधानात् अथवा दूर्ध्वमिवाश्वने
ग्रामे वेदारभ्यश्च काको विधातव्यः । उपाकरणञ्च इन्द्रां
वत्तव्यम् । कस्मात् ? एवं हि स्मरन्ति । ‘इन्द्रांशुपाकृत्याधी-
यीत’—इति । अतस्तद्विधानार्थमिदमाह,—

ग्रीष्ठपदीए इत्येनोपाकरणम् ॥ १ ॥

ग्रीष्ठपदी भाद्रपदः । तस्येयं पौर्णमासी ग्रीष्ठपदी । ■ ग्रीष्ठ-
पदीं प्रति । इत्येन—इति, “नक्षत्रेण युतः काकः”—इत्यच् ।
“सुवविशेषे”—इति तस्य सुप् । “नक्षत्रे च सुप्”—इति वसम्भवे
इतीया । तेन इक्षुयुक्ते काको—इत्यर्थः । ■ अथर्वं विकल्पः,—
ग्रीष्ठपदीं ■ इत्येन वा—इति । कस्मात् ? ग्रीष्ठपद्यां ■ ■ ■
अथवात् समुच्चयादुपपत्तेः । कवमसम्भवः ? पौर्णमास्यां सूर्या-
चन्द्रमसोः परमविप्रकर्ष-नियमात् । ■ चोक्तम् । “यः परमो-
विकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः ■ पौर्णमासी”—इति । इक्षुयुक्तकाको-
ऽपि भाद्रपदशुक्लपक्ष एव पाक्यः । कुतः ? उपस्थितत्वात् ।
अथवा । ग्रीष्ठपदस्येयं तिथिः ग्रीष्ठपदी तिथिसामान्यं भव्यते ।

न पुनर्भाट्टपदपूर्विमेव । कस्मात् ? “मौडपदश्रुतौ हस्तेषा-
चार्यः सशिवः प्राञ्जलः उदङ्मुखो वा” इत्यादिग्रन्थपरिशिष्ट-
वचनात् । सोऽयमेकः कासो न कालदयम् । तदेतस्मिन् काले
उपाकरणम् । उपाक्रियते प्रारम्भते वेदशाध्ययनं येन कर्मणा
तदुपाकरणं नाम कर्मविधेयो वेदाध्ययनाय कर्तव्यम्—इति
सूत्रधेयः । उपाकरणं प्रकटयन्त्याध्ययनम्—इति केषित् ।

अथ च मौडपद्याम्—इति सप्तम्यां प्राप्तायां द्वितीयाकरणं
प्रतिग्रन्थाध्याहारार्थम् । नैनं प्रति मौडपदी हस्तेनोपाकरणम्—
इति सिध्यति । यद्येवं किमनः ? सत्सृष्टस्रोतसृष्टस्य हन्तः
भाट्टपदश्रुतपदे प्रतिवर्षमुपाकरणं कर्तव्यम् । एतदतः । कथं
पुनरेतदवगम्यते,—यत् प्रतिग्रन्थमध्याप्य प्रतिवर्षमुपाकरणम्—
इति । निष्ठादित्याह । “अतः आपुनरुपाकरणाद्वेदं न व्याह-
रेत्” इति कर्मप्रदीपवचने स्रष्टापुनरुपाकरणादिति वचना-
दवगम्यते ;—पुनः पुनरितमुपाकरणं कर्तव्यम्—इति । अध्या-
पयितुराचार्यस्याध्ययनं कुर्वताह शिष्याणां स्वस्वकामोच्छास-
विच्छेदादिभिः प्रमादकृतैश्चन्दसां यातयामत्वं भवति । यात-
यामेव चन्दाभिः क्षतमपि कर्म न यद्योक्तं कथं जनयति ।
तत् सत्येतत् यातयामत्वमुपाकरणोक्तसंज्ञकेन कर्मणाऽप-
नुच्यते । अस्मादपि कारणात् प्रतिवर्षमेवेतत् कर्तव्यम् । तथा
शोक्तम् ।

‘अस्मानोच्छासविच्छेदसोपवाध्यापनादिकम् ।

।मादिकं श्रुतौ क्व ज्ञात् यातयामत्वकारि तत् ।

प्रत्यक्षं यदुपाकर्तुं सोऽसौ विधिवत् द्वितीयः ।
 क्रियते ह्यन्वेषां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ।
 अथातयासौ ह्यन्वेषोऽभिर्धत्तुं कर्तुं क्रियते द्वितीयः ।
 क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ।

इति ॥ ० ॥ १

उपाकरणविधिविवक्षया इदमाह,—

व्याहृतिभिर्हुत्वा शिष्याणां सावित्रानुवचनं
 यथोपनयने ॥ २ ॥

व्याहृतिभिर्हुत्वा सर्वेषामेव शिष्याणां सावित्रानुवचनमाचार्यैश्च
 कर्तव्यम् । यथोपनयने षष्ठोऽर्च्यश्च ऋक्गयत्र्येष्वनुवचनमत्रापि
 कर्तव्यमित्यर्थः । अत्र किञ्चिदुक्तव्यमस्ति । हुत्वा—इत्येतावति-
 क्षतिऽपि विशेषानुपदेशात् व्याहृतिभिरेव होमो भविष्यति ।
 तस्माद्व्याहृतिभिरिति वचनं कर्तव्यमर्थम् । कथमाह ? व्या-
 हृतिभिर्हुत्वा अनन्तरं सावित्रानुवचनं कर्तव्यमिति । किमतो-
 भवति ? एतदतो भवति,—व्याहृतिहोमादनुपदेशवानुवचन-
 अनुपदिशन् अस्याऽपि होमो व्याहृतिहोमात् पुरतः स्यात्—
 इति दर्शयति । व्याहृतिभिरित्यवचने हि व्याहृतिभिरेव होमः
 स्यात् ॥ पुनरन्वेषोऽपि । तस्मादश्वहृतिभिरिति वचनमादिनो हो-
 मान्तरस्यांत्यर्थम् । न चेदानीं तन्त्रसमापनाभावव्योतनार्थमेव
 कुतो न स्यादिति वाच्यम् । आचार्यैश्चैव पुरतः कर्त्तव्यमर्थम् ।

सूचितत्वादिदानीं तन्मसमापनस्याप्रसक्तेः । कस्मात् पुनः कारणात्
सूचितोऽयमन्वो होमो वेदारम्भात् परत एव न भवति ?
उच्यते । वेदारम्भात् परमेव कर्मापवर्गस्य सूत्रपातदानीमन्वस्य
होमस्याभिनिवेशस्यासम्भवात् । किञ्चित् पुरस्तात् किञ्चित् पर-
स्तादोतन्मसमिदंजरतीयस्यानुचितत्वाच्च । अत एव नियमार्थताऽपि
वचनस्य नोच्यते । वाक्यमेदमेवमापद्येत । कुतः ? शिष्याणां
सावित्रानुवचनं, तच्च व्याहृतिभिरेव ब्रुत्वा—इत्यर्थमेदाम् । अगत्वा
हि ज्ञप्तिस्तथा । न चात्रागतिरस्ति । नियमे च गौरवमपि
स्यात् । तस्माद् व्याहृतिहोमात् पुरस्तादेवाग्नौ होमः—इति
सिद्धम् । कर्मापदीपवचनासैवमेवाचार्यस्याभिप्रायोऽवधार्यते । तन्नो-
दाहरिष्यामः ।

आह ॥ कः पुनरयमन्वो होमो नाम । छन्दःप्रचक्षत्वाहुति-
वष्टिरूपः,—इति ब्रूमः । कथम् ?—इति चेत् । उच्यते । संहि-
तायां गायत्रीछन्दस्का या ऋचः पठन्ते, तासामाद्यया ऋचा
तावदेकामाहुतिं श्रुदुयात् । एवमुष्णिगनुष्टुब्हजतीर्षङ्गिविष्टुब्-
जमतीछन्दस्कानामपि ऋचामादिभूताभिरेकैकाभिः ऋग्भिरेकै-
कामाहुतिं श्रुदुयात् । एवन्नावत् सप्त छन्दोपाहुतयो भवन्ति ।
अन्येव रीत्या अतिछन्दोपाहुतयोऽपि सप्तैव भवन्ति । समैव
च विच्छन्दोपाहुतयः । तत्रातिच्छन्दोविच्छन्दसामपि च्छन्दोमे-
दत्वात् मिन्नित्वा एकविंशतिरेव छन्दोपाहुतयः सम्पद्यन्ते । एवं
गानादीन् पञ्च, पर्वादीन् सप्तदश, संहितादीन् त्रीन्, ब्राह्म-
णादीनष्टौ, षडङ्गादीन् षट्, श्रुदुयात् । ■ स्वल्पयमाहुतिवष्टि-

कपोऽन्वो होमः । ततो व्याहृतिभिर्हुत्वा सावित्रानुवचनम् ।
तदा इ कर्मोपदीपः । “पुरस्तात्कासाया उपलितेऽग्नेः पश्चादा-
चम्योपविश्य छन्दांसि विच्छन्दांसि सर्पिषा हुत्वा गानेषु पर्व्या
दीन् वेदे षडङ्गे च पञ्चादीन्, ये वाऽधीताः येषां वा ज्ञायते
तान् जुहोति व्याहृतीष” — इति । ■ ‘छन्दांसि’—इत्यति-
च्छन्दसामप्युपलक्षणम्—इति नारायणोपाध्यायः । अत्र सुस्वा-
दितच्छन्दोहोमादिकमभिधाय व्याहृतीष—इति करणात् व्याहृ-
तिहोमात् प्राक्तनत्वमेव छन्दोहोमादीनां सुव्यक्तमवगम्यते । स
सुस्वयमाचार्यस्यास्यष्टोऽभिप्रायः कात्यायनेन अष्टीकृतः । ■ सुस्वा-
चार्यस्यास्यष्टस्याभिप्रायस्य प्रदीप इव अष्टमुपदेष्टा,—इत्यवोचाम ।

■ ■ “व्याहृतीषेति सर्वशायश्चित्तहोमपरम्”—इति नारा-
यणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम् । अवचनेऽपि ■ प्रसत्त्वादानर्था-
न्वापत्तेः । एकञ्च जुहोतिशब्दस्त्वेकत्रपदानहोमपरत्वमन्यत्र च
प्रायश्चित्तहोमपरत्वमिति तात्पर्यभेदस्याभ्याख्यत्वात् । तस्मसमापन-
स्यान्यत्राचार्योपादेमाच्च । तस्मात् कर्मोपदीपमेव तदुपादानम् ।
उपविश्य—इति करणमपि कर्मोपदीपप्रदर्शनार्थमेव । कथन्नाम ?
उपवेशनानन्तरमेव छन्दोहोमादयो भवन्ति ■ तु पुरस्तादपि—
इति । अन्योपापवशस्तथापि परिभाषाप्राप्तत्वात्तदप्यनर्थकं स्यात् ।

यच्च,—‘व्याहृतीष’—इत्यनन्तरम्, ‘ततः प्रतिसरान्’—
इत्यादिना प्रतिसरबन्धनादिकसुक्तम् । तत्र, ‘उत्सर्गेश्वोपाकरणं
व्याख्यातम्’—इति व्यवहितसप्युपाकरणं ततः—शब्देन परासृज्यते ।
तेन, उपाकरणकर्मणः परं प्रतिसरबन्धनादिकमिति तत्त्वार्थः ।

कक्षात् ? 'अव्यक्तं प्रधानमस्मि',—इति वचनात् । आहूतिहोमात् परमेवाचार्येण सावित्रानुबचनादेः सूत्राच्च । अपि च । आहूतिहोमान्तास्याहत्यात् तत् अष्टौक्यं, आहूतिहोमात् पराचीनस्य कर्मकक्षावस्थाचार्येणैव अहमुपदेयात् न पुनः अष्टौकरचमपेक्षितमिति तदनुज्ञा, वक्ष्यमाणदध्यक्षतधानाभसत्वात् प्राक् प्रतिसरवक्ष्यनमुपदिष्टं कात्यायनेन । तस्याचार्येणानुपदिष्टत्वात् । एवञ्च, आहूतिहोमात् पराचीनस्याचार्योपदिष्टस्य कर्म-
 ■■■■■ बुद्धिसत्त्वात् तथैव 'ततः प्रतिसरान्'—इति ततःशब्दात् परासर्गः,—इति ■■■■ किञ्चिदनुचितम् ।

यदपि केचिदाहुः,—अन्दासीत्यादिदिनौयानिर्देशात् अन्तः-
 प्रवृत्तीनामेवास्य देवतात्वम् । ■■■■ अन्तोभ्यः आह—इति वा,
 गायत्रे आह—इति ■■■■ सुपुयात्,—इति । तदप्यसङ्गतमेव ।
 कुतः ? वदिसङ्गावचनात् । अद्यादिभिरेव होमस्याभिधानाच्च ।
 ■■■■ चोक्तम् ।

“अन्तसामैकविंशानां संहितायां पञ्चाशदधम् ।

तच्छन्दस्काभिरेवर्गिभिराद्याभिर्होम इत्यन्ते ।

एव्येभिरेव नानेषु ब्राह्मणेवृत्तरादिभिः ।

अङ्गेषु च ■■■■ मन्त्रैरिति वदितुं होतव्यः” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

सामसावित्रीञ्च ॥ ३ ॥

अनुब्रूयादित्यनुवर्तनीयम् । सावित्रीं अथसावित्वात् यत् साम नी-
 यते, तदिह सामसावित्रीमित्युच्यते । नायत्वं सामेत्वर्थः । साम

सावित्रीयेति वक्तव्ये सामसावित्रीयेति विभक्तिस्यत्ययः जिवते,
—द्वितीयानिर्देशवशात् समसासीव साधोऽनुवचनं यथा आदि-
त्येवसर्वम् । इतरथा साधोऽपि यमीपनयने — यमीऽर्धर्षः
कृत्यः , तथैवानुवचनं स्यात् ॥ • ॥ ३ ॥ • ॥

सोमः राजानं वक्ष्यमिति ॥ ४ ॥

‘ययन्तो सुतवदृष्टव्यः सोमः राजानं वक्ष्यमिति च’—इति भट्ट-
भाष्यम् । क्वचित् सूत्रग्रन्थे [] ययन्तः । सोमं राजा-
नमित्येतस्याद्यपि गीयमानं साम चानुब्रूयात् । सामिति कस्या-
वर्धते ? अधिकारात् । ‘वार्धक्यमिति त्रिकम्’—इति []
भाष्यम् । सोमं राजानमित्येतस्यां स्याद्यपि गीयमानं साम
वार्धक्यमित्याख्यायते । तत्र गीयमाने पच्यते । केचित् पूर्वेण
सूत्रेणासीजसूत्रतां कल्पयन्ती वर्धयन्ति । ‘साम सावित्रीयानु-
ब्रूयात् । काम् ? सोमं राजानमिति’—इति । तदसङ्गतम् ।
कस्यात् ? यस्यात् सवितृदेवताका ऋक् सावित्री भवति , इदं
कल्पामेयी । अपि च । यस्यां वर्धनायां त्रिकस्यानुवचनं न
प्राप्नोति , द्विकस्यैव स्यात् । तच्चानिष्टम् । कुतः ?

“गायत्रीं च सगायत्रीं वार्धक्यमिति त्रिकम् ।

यिच्छेभ्योऽनूच विधिवदुपाकुर्वीततः सुतम्” ।

इति वचनात् । तस्मादस्यदुष्ट एवाहः ॥ • ॥ ४ ॥ • ॥

आदितश्चन्द्रसोऽधीत्य यथार्यम् ॥ ५ ॥

कन्दसः प्रसन्नस्य [] आदिनः विहित् चरीत् चारम्ब वचार्थ-
मिति कर्त्तव्यः परिसमाप्तिकथने । तन्मसमापनमिदानीं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । यच्च,—यवार्थमिति वचनादिदानीं कन्दोद्गोमादिकमिति
वर्णयन्ति । तदसङ्गतम् । यवार्थशब्दस्य कर्त्तव्यपदसंज्ञकत्वमावेतादा-
एव सर्व्वेतावमतेः । स्वाहृतिर्गोमात् पूर्व्वमेव कर्त्तव्यपदीये तदु-
पदेशाच्च । तत् सत्यपक्षान्विवेदितमस्माभिः । एतच्चिन्नवसरे
बाह्ये प्रतिसरवस्थानम् । तदाह कर्त्तव्यपदीयः । “ततः प्रतिसरान्
दक्षिणे बाह्यावावधीरन् कस्ययनार्थम् । [] दध्वातधाभा भव-
यन्ति”—इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

यद्यतधाना भवयन्ति धानाश्च कर्त्तव्यमिति ॥

॥ ६ ॥

[] यवाः, न एव सृष्टा धाना भवन्ति । [] चोक्तम् ।

“यद्यतास्तु यवाः प्रोक्ताः सृष्टा धाना भवन्ति ते” ।

इति । यद्यतधानाशब्दं मोधूमादिधानाप्रतिषेधार्थम् । धाना-
वन्तमिति ऋषा न साध्याः कुतः ? कानधिकारात् । भवयन्ति
सर्व्वे प्राप्नुयन्ति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

दधः प्राप्नुयन्ति दधिकाव्चोऽकारिणमिति ॥ ७ ॥

दधः—इत्यववकार्या वही । दधोऽवयवं सर्व्वे प्राप्नुयन्ति, दधिकाव्-
इति मन्त्रेण । तदत्र धानानां दधच्च धृत्तमेव प्राप्नुयन्ति । कस्मात् ?

सूत्रभेदेनेवोपदेशात् । भक्षयन्ति—इति ; प्राशन्ति—इति च ;
 क्षिपयीः दृष्टमेव निर्देशाच्च । दधिप्राशनमन्त्रोच्छ्रिता पठेयुः
 प्राचाभिहोत्रमन्त्रवत् । ननु कृताचमना एव दधि प्राशयिष्यति ।
 न । आचान्तोदकाः—इति परतः कर्त्तव्यादिदानीमाचमनाभा-
 वत्प्राशनमात् । । इदानीमाचमनप्राप्त्यनुपदेशादिहोच्छ्रित-
 तैव नास्ति—इत्यवगम्यते । यत्र चत्वाचमनं नोपदिशति, तत्रो-
 च्छ्रितत्वमेव सिद्धं नैवह्यति । प्राचाभिहोत्रे सोमभक्षणादौ
 च । आना दधि प्राचादयन्तो निगिरन्ति । तदाच कर्त्तव्यदीपः ।
 “यत्र दध्वाचतधाना भक्षयन्ति, दधिक्लाप्तेन दधि आनावन्तेति
 धानाः, प्राचादयन्तो केचिद्वन्ति, निगीर्थाचम्योपविश्यानुवचन-
 मनुगमन्”—इति । अथरे तु,—धानादधोर्ध्वसितयोः प्रा-
 शनमिच्छन्ति ;—युक्तानां धानानामभक्षयित्वा निगिरचम्यकं
 मन्त्रमानाः । तदसङ्गतम् । पुषक् प्राशनश्लोक्तत्वात् । धन्वात्तरे-
 ऽपि ‘दधिक्लाप्तेन दधि आनावन्तेति धानाः’—इति भेदेनेवोप-
 ण्यासः ॥ ३४ ॥ ३ ॥

आचान्तोदकाः खाण्डिकेभ्योऽनुवाक्या अनुगेयाः

कारयेत् ॥ ८ ॥

यदा सर्वे शिष्या आचान्तोदकाः उपविशन्ति, तदा
 खाण्डिकेभ्यः शिष्यसमूहेभ्यः अनुवाक्या अनुगेयाश्च कारयेत् ।
 आचार्यः स्वयमुक्ता अनु पचान् शिष्यान् वाचयेत्, ।

नीत्वा विष्णुम् गापयेदित्यर्थः । त्रैयं शाण्डिकेभ्यः—इति—
चतुर्विं व्यख्यात् द्वितीयायें वर्चनीया । शाण्डिकः समूहो-
घटोत्पन्नवर्गान्तरम् । तथा चोक्तम् । “घटा शाण्डिक उच्यते”—
इति । पुनरनुवाक्या अनुगीयायाभिप्रेयन्ते ? उच्यते । आ-
चार्यवचनादनु यथात् शिष्यैरुच्यन्ते—इत्यनुवाक्याः बहुवचन-
आचार्यवचनात् याः काचन निश्च नृचो भवन्ति । ता आचार्यमाणात् परमः शिष्यैर्गीयन्ते इत्यनुगीयाः,—तास्तेष्वर्च-
नीयमानानि त्रीणि सामानि कथ्यन्ते । अथे तु, अनुगीयाः—
इति व्यख्यात् स्त्रीत्वसम्भुपगच्छन्तो यानि कानिचित् त्रीणि
सामानि वर्चयन्ति, न तास्तेष्वर्चनीयमानानि—इति ।

एवं या—

आचान्तोदका इति व्यख्यात् द्वितीयायें त्रयमा । शाण्डिकेभ्य-
इत्येवापि तथैव द्वितीयायें चतुर्विं । , आचान्तोदकान्
शाण्डिकान् अनुवाक्या अनुगीयाः कारयेदिति पूर्ववदर्थः ॥ ० ॥
॥ ८ ॥ ० ॥

एवमुपाकरणात् परं किं तस्मादेवाहं आरम्भाधीयते ? न ।
किन्तुचि ?—

सावित्रमहः काङ्क्षन्ते ॥ ८ ॥

सविता देवता यज्ञ, तत् सावित्रं इत्यनवयवम् । तदनुत्तमधीऽपि
सावित्रमित्याख्यायते । तद्व्योमास्तच्छब्दः । तदहः काङ्क्षन्ते
प्रतिपादयन्ति,—तस्मिन्नाहं नाधीयते—इत्यर्थः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

उदमयने च पश्चिमीं रात्रिम् ॥ १० ॥

उदमयने उदचं भागे प्रहते सवितरि । यजमानः पूर्ववदेवीपा-
क्षस्य पश्चिमीं रात्रिं काङ्क्षते । पश्चाद्विष दिवसावभितो यज्ञा-
रात्रेः सेवं दिनद्वयवृत्तिना रात्रिः पश्चिमी—इत्युच्यते ।

“वायव्यावेकरात्रिश्च पश्चिमीत्यभिधीयते” ।

इति यजमानम् । इदञ्चोदमयनोपाकरणं सेवामुत्तरारण्यखादीनां
दक्षिणावर्तिभ्यश्च प्रतिविष्टं, सेवामध्ययनावे बोद्धव्यम् ।
बोद्धम् ।

“माधीयीत रक्षन्मानि सोमरात्रिं विदधतः ।

न श्रीपनिषदस्यैव यजमानान् दक्षिणावर्तान् ।

उद्याहृतोदमयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

यजमानैक एवैवां प्रोष्ठपदेऽपिच” ।

इति ॥ १० ॥

उभयत एके त्रिरात्रम् ॥ ११ ॥

उभयत उभयदिक्षुपाकरणै त्रिरात्रमनभ्यायनेने आचार्या-
मन्वन्ते । त्रिरात्रं सत्येतादुपाकरणदिनेन सहैव बोद्धव्यम् ॥ १० ॥

११ ॥ १० ॥

आचार्याद्याज्योदकीत्सेवनमुभयत्र ॥ १२ ॥

उभयत उभयोरुपाकरणयोराचार्याद्याज्योदकीत्सेवनं उदका-

अतिप्रसेपे तर्पणं कर्त्तव्यम् । आचार्याणां—इति पूजायां
बहुवचनम् । अश्वत्थान्तेषामपि ऋषादीनाम् । अस्मति च,
“अश्वत्थान्तेषां आचार्याणाम् तर्पणं”—इति ।

एवं वा—

आचार्याणां बहुवचनादन्तेषां ऋषादीनां तर्पणं कर्त्तव्यम् ।
अश्वत्थात् ऋषादिपूजनमपि कर्त्तव्यम् । अन्ते ॥ वर्णयन्ति, आ-
चार्याणामित्यादिशब्दो लुप्तवद्भूत्वाः—इति । तदिदं तर्पणादिकं
क्रोमात् पूर्वं कर्त्तव्यम् । तदाह कर्मप्रदीपः । “उत्सर्गश्चैवोपाकरणं
व्याख्यातम् । ऋषिसामान्यान्नावयन्तस्मैव निमज्ज्याचम्य ऋषि-
सामानि गायन्त ऋषींश्च निनमादिभिः सम्युज्ज पुरस्ताच्छास्त्राणां
उपशितैः स्नेः पश्चादाचम्योपविश्य हृन्दांसि विहृन्दांसि हुत्वा”—
इत्यादि ॥ अथ यद्यपि ऋषिपूजा निमज्जनामन्तरपठिता, तत्रा-
प्त्युत्सर्गवन्निमज्जनतर्पणयोः पूर्वं प्रत्येतव्या । निमज्ज—इति पूर्व-
शान्ता लुप्तवदपेक्षया—इति नारायणोपाध्यायाः । युक्तश्चेतत् ।
“उत्सर्गश्चैवोपाकरणं व्याख्यातम्”—इत्यतिदेशव्याख्यानत्वात् । किम-
न्यत् कुर्वादिति शेषः क्रमं विना । ऋष्याद्यान्नावनादीनि हि स्वप-
देनैव निर्दिश्यन्ते ।

अन्ते तु व्याचक्षते,—आचार्याणां गुरुणां बहुवचनात् तत्-
पुत्रादीनामपि उदक्कोत्सेचनं अन्तोदकोदत्तनेनाहोक्तादनं कर्त्त-
व्यम्—इति । तदसङ्गतम् । कक्षात् ॥ अश्वत्थात् । तर्पणस्य ॥
स्फुटमुपदेशात् ।

“उत्सादनञ्च भ्रात्राणां स्वपनोच्छिष्टभोजनम् ।

न कृष्णाद्गुरुपुत्रस्य पादयोः सावर्णेजन्मम् ।

इति मनुना गुरुपुत्रस्य मातृकादगनिषेधाच्च ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

अवधानेन उपाकृत्यैतमासाविभात् कालं काङ्क्षन्ते ॥ १३ ॥

अवधां अवधयुक्तां आवधस्य पौर्णमासीम्—इति तेचित् । कस्मात् ? “अवधेन आवध्यां पौर्णमास्याम्”—इति शृङ्गान्तरात् । “अवधां अवधनचतुर्थम्”—इत्यपरे । कस्मात् ? “अवधेन आवधस्य”—इति शृङ्गान्तरात् । भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाद्यम् । द्वितीया व्याख्याता । अवधां प्रत्युपाकृत्य, आसाविभात् काल-नक्षत्रपर्यन्तम्, एतं कालम् एके काङ्क्षन्ते । अवधामुपाकृत्य तावत् पठन्ति, यावद्वाद्रपदे छस्तः—इति ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तैषीमुत्सृजन्ति ॥ १४ ॥

तैषः तैषः । तस्मैवं तिविः तैषी । तां प्रत्युत्सृजन्ति,—एके—इत्यनुषङ्गते । तथा च शृङ्गान्तरकारः । “अवधेन आवध्यां पौर्णमास्याम्”—इत्युपाकरणं सूत्रयित्वा, “तैषस्य रीदृश्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजन्ति”—इति तैषे मासुत्सर्गं सूत्रयाचकार—इति । अथवा तिविः पुच्छनचतुर्थम्, तद्गुह्या या काचित्तिविः सा तैषी । तां प्रत्युत्सृजन्ति उत्सर्गार्थं कर्म कुर्वन्ति । तैषीं पौर्णमासीमिति कुतोऽन वक्ष्यते ? सर्वत्राविगा-नेलानुष्ठानात् ।

“पुनो तु ह्यन्दां कुर्वाद्द्विद्वन्द्वार्थेन द्विः” ।

इति मनुवचनात् । ■ कश्चिन्नं तैवी इवी बोध्या । ■ ?
 ग्रीहपदोपाकरणपक्षे उदगयनश्चकतेपीम्, उदगयनोपाकरण-
 पक्षे तु ग्रीहपदतैवी प्रत्युत्कर्षः । ■ “ग्रीहपदे तिक्तेष्व षडिः”
 --इत्यादिकर्मपदीपवचनमपि उदगयनोपाकरणपक्षे ■ ग्रीह-
 पदे उत्कर्षविधायकं मन्तव्यम् । चारुकादीनां कर्मध्वन्या-
 नुदगयनोपाकरणम् । तस्मैव ■ ग्रीहपदे उत्कर्षः ।

“उपान्वीतमन्तं ततोऽधीवीत वर्धयित् ।

उत्कर्षदेक एवैवां तैवां ग्रीहपदेऽपि च” ।

इति वचनात् । ग्रीहपदोपाकरणे तु न ग्रीहपद एवोत्कर्षः ।
 ■ इवीनोपाकरणकर्तुस्तथैव पुनस्तित्वेवोत्कर्षस्यावश्यात् । अत-
 ■ मनुनाऽपि,—

“तिक्ते ■ ह्यन्दां कुर्वाद्द्विद्वन्द्वार्थेन द्विः ।

मात्रमास्य वा ■ पूर्वाह्णे प्रवर्तित्वि” ।

इति वचनोत्तरादेन ग्रीहपदोपाकरणपक्षाभिप्रायेणैवोदगयने
 उत्कर्षोऽभिहितः ।

ग्रीहपदोत्कर्षात् परतस्तु यावदन्वदुपाकरणं न क्रियते, ता-
 वदारुकादीनामध्वनं ■ कर्तव्यम् । कथात् ? “ग्रीहपदे
 तिक्तेष्व षडिः”—इत्यादिना उत्कर्षमभिधाय, “अत चापुनरुपा-
 करणादेदं न व्याहरेयुरन्वय मन्तव्यः” —इति कर्मपदीपवचने
 अतःशब्देन प्रकृतस्त्वोत्कर्षस्यावन्तिः ।

“माधीवीत रक्षजानि सोत्तराणि विचक्षतः ।

न कोपनिग्रहवैव वक्षसाक्षान् दक्षिणावसानम्” ।

इति वचनेन दक्षिणावसने सर्वदेवारक्षसादीनामध्वजनविधेयात् ।
अस्यानि ॥ इत्यादि सत्यर्थात् परमपि इत्यप्येधेतस्यानि ।
तदाह मनुः ।

“वशावाकान्तु इत्येवमुत्सर्गे इत्यादी वधिः ।
विरमेत् वधिर्धीं रात्रिं तदेवैकमर्हनिग्रम् ।
अत आरंभे इत्यादि शब्देषु निवृतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि च सर्वाणि श्रव्यपद्येषु सम्पठेत्” ।

इति । तदिदं वचनं परिशिष्टाद्वारक्षसादिव्यतिरिक्तविवर्तविषय-
चार्ह्यते । तस्याद्वारक्षसादीनामिवापुनवपाकरवादनध्वजो ना-
स्त्वित्यर्थः । चेत्तिदेतदुक्ता बहु विरुद्धं भवति ॥ । अत एव तद्विपरि-
वर्तनकेन तदीयहूवचोपस्थाकेन ?

अतस्तु वक्ष्याकनुपाकरचैविधेःपुत्सर्गश्च न द्विविधम् ।
उत्सर्गः इत्येवमप्योभयोरप्युपाकरचयोः प्रोक्तपदे तेषां स्थात् ।
कृतः ? उभयमुपाकरचं सूचयित्वा परतदीक्षानुत्सर्गश्च सूच-
यान्तथाऽवसतेः । अतएव आत्मायनेनापि ‘प्रोक्तपदे तिव्येव वधिः’
इत्यादिना तद्वैवाह । न चेदमुदमयनोपाकरचमिमात्रं वचनमित्यत्र
प्रमाचमस्ति । तत्राले चोत्सर्गान्तरं न स्थादेव । अनुपदेवात् ।
तस्मादेक वचोत्सर्गः प्रोक्तपदे तिव्येवैत्यवधार्यते । अतएवोभय-
मुपाकरचमुपदिष्टम् —

“उत्सर्गवैव एवेवां तेषां प्रोक्तपदेपिच” ।

इत्येकमेवोत्सर्गमभिधत्ते । न ॥ , प्रोक्तपदे इत्येवोपाकरच-

कर्तुंस्तत्रैव पुनस्तिष्ठेद्योत्सर्गौ ॥ सन्धवतीति वाच्यम् । वर्षा-
न्तरे प्रौढपदे हस्तेनोपाकर्तुर्वर्षान्तरे तत्रैव तिष्ठेद्योत्सर्गस्य सन्ध-
वात् । तथा मार्गः—

“सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वार्धेऽपिवरे वज्रिः ।

हृन्दोगा मिलिताः कुर्युस्तत्सर्गं स्रज्ज्वलन्दसाम् ॥

शुक्लपत्रे तु हस्तेन उपाकर्त्तुं पराङ्गिकम्” ।

इति सिंहे रवौ पुष्यर्क्षे उत्सर्गमभिधाय हस्तेनोपाकरणमभिदधान-
यतदेवाह । अस्माद्वचनादस्माकमुपाकरणे अपराङ्गः कातः स्यात् ।

“अध्यायानामुपाकर्त्तुं कुर्यात् कासीऽपराङ्गिके ।

पूर्वार्धे तु विशर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः” ॥

इति परिशिष्टवचनाच्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । योभिलस्यैतदिति
हेमाद्रिः । तथा तस्यैव,—

“हृन्दोगा मिलिताः कुर्युः प्रातर्योत्सर्गिकीं क्रियाम् ।

अपराङ्गे तु उपाकर्त्तुं पुष्यहस्तार्क्ष्योर्ध्विकाः” ।

इति । यदा पुनः सिंहस्ये सूर्ये शुक्लपत्रे योहस्तः तस्मात् प्राचीनः
पुष्यः कर्कटस्ये रवौ भवति, तदा तत्रैव पुष्ये उत्सर्गः करणीयः ।
कुतः ?

“माघे प्रौढपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वार्धे भवेद् यदा ।

तदा ॥ श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं हृन्दसां द्विजः” ॥

इति परिशिष्टोक्तेः । तथा प्रौढपदे हस्तस्य दुष्टत्वे तत्रोपाकरणं
निषेधति उत्सर्गं चिन्तामयी स्मृतिः ।

“उपाकर्त्तुं न कुर्वन्ति क्रमात् सामर्थ्यं कुर्विदः ।

सहसंक्रान्तिशुक्लेषु हस्त-अवच-पर्यन्तम् ॥

इति । तदेवभूतस्यैव आवच एव हस्ते उपाकरणं कर्तव्यं भवति ।

“बहुधाः अवचे चैव हस्तर्के सामवेदिनः” ।

इति परिशिष्टवचनात् । आवचे हि बहुधाः अवचेनोपाकुर्वन्ति । गोभिक्षस्येतिदिति निर्वासाद्युत्कारः ।

“अनिष्टाप्रतिपद्युक्तं त्वाङ्गद्वयसमन्वितम् ।

आवचं कर्णं कुर्वीरन् वृग्यक्षुःसामपाठकाः ॥

इति परिशिष्टवचनान्तरेऽपि आवचं कर्णेतिवसाम्यया तथाऽवम-
न्यते । विशेषमाह तुष्यर्हमनुकात्यायनी—

“अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिप्रवृत्तं तदा ।

उपाकरणं न कुर्वीति परतयेव दीपकत्” ॥

इति । तस्मादिदमिवावधारणा,—प्रोष्ठपदीं हस्तेनोपकृत्य देव-
पुष्पाणि त्रियगानादीनि तावदधीयीत यावदध्यान्तरे प्रोष्ठपदे तिष्ठः
भवति । उदगयने चोपाकृत्योत्तरारक्षकादिकं यावत् यजमान-
धीयीत, ततः प्रोष्ठपदे तिष्ठेण ह्यधीकृत्यं कुर्वीत । उत्सर्गात्
परतस्तु यावदन्यदुपाकरणं ॥ क्रियते, तावदेदं न आहरेदन्त्य-
नन्वयज्ञात् । अस्मच्छास्त्रे तथैवोपदेशात् ।

एवं ॥ उत्सर्गात् परमपि शुक्लपदेषु हस्तसामध्यगबोधकानि
यानि मन्त्रादिवचनान्मुदाहृतानि, तानि अस्मद्व्यतिरिक्तविषयाणि
बोद्धव्यानि । अस्मच्छास्त्रे प्रोष्ठपदशुक्लपदे तिष्ठेणोत्सर्गात् परतः पुन-
र्यमेव हस्तेनोपाकरणविधानात् तेषां वचनानां न कस्यत्राव-

काशोभयतीति ॥ उत्सर्गविधिश्च कर्मप्रदीपादवनस्तस्यः ॥ = ॥

॥ १४ ॥ • ॥

अवेदानीमाचार्यादीनामुदकोत्सेचनविधिरभिधीयते,—

प्राङ्मुखोद्भवा ग्रामास्त्रिकम्ब वा चापोऽनवमेह-
नीयास्ता अभ्येत्योपस्पृश्य च्छब्दाङ्कुषीनाचार्याणां
तर्पयेयुः ॥ १५ ॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा ग्रामास्त्रिकम्ब । सोऽयं ग्रामास्त्रि-
कम्ब एव प्राङ्मुखत्वादिनिवमः । न पुनरप्यामपि ग्रामादि-
दिग्बन्धितत्वम् । या चापोऽनवमेहनीयाः । मेहनं मेहं, तस्मा-
दवाचीनाः अवमेहनीयाः ताः ॥ भवन्ति—इत्यनवमेहनीयाः,
नाभिदत्ताः—इत्येतत् । तथा चोक्तम् । “नाभिदत्त उदकेऽनुप-
विष्टाः”—इति । ता एवभूता चापोऽभ्येत्य प्राप्य, [] आत्मा,
च्छब्दः प्रसूतीस्तर्पयेयुः सर्वे । च्छब्दाङ्कुषादीन् तर्पयेयुः ।

तर्पणश्लेष्टं कुम्भमयान् ऋषीन् स्वसत्त्वान् बन्धादिभिः सम्युज्ज-
कृत्तव्यम् । तर्पणानन्तरं स्वसत्त्वानामाङ्कुषीणां अस्त्रास्त्रिप्रक्षेपेणा-
भिवेकः कर्तव्यः । [] कर्मप्रदीपः । “कौशानृषीन् स्वसत्त्वान्
गन्धमाद्यदिभिः सम्युज्ज नाभिदत्त उदकेऽनुपविष्टा ब्रह्मायं वेदान्
देवानृषींश्छब्दाङ्कुषाचार्याञ्च तर्पयेयुः, उदकेऽङ्कुषीनभिदिवन्ति”—
इत्यादि । “ऋषीणां सिन्धमानानाम्”—इति ॥ । [] च चतु-
र्वैव विभक्त्या तर्पणं बोद्धव्यम् । तेन च ब्रह्मायं तर्पयामि—इत्या-
दिकः प्रयोगः । तथाच नित्यतर्पणे कर्मप्रदीपः ।

“यवान्निस्तर्पयेद्देवान् सतिकाग्निः पितॄनपि ।

नामाऽन्वे तर्पयामीति आदावोमिति ॥ सुपम्” ।

इति । तदिदमुपाकरणादुत्सर्गाच्च परं सुवयवाचार्यै उरसर्गेऽपि
तर्पणं दर्शयति । एतच्च कर्मप्रदीपकता अष्टौकतम् । तदिदमुपा-
करणमुत्सर्गश्च गृहस्थानप्रस्थाभ्यामपि कर्तव्यम् । अथवा
अश्वयातयामता आम्हसां न भवेत् । ॥ १३ ॥ कारणम् ।

“सवाकशीश्वर्जनश्च वनस्त्राणामपौषते ।

चारवाभ्ययनाम्रत्वात् गृहिणां भस्मचारिणाम्” ।

इति ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अवेदानीमनध्यायविवक्षयेदमाह,—

तस्मिन् प्रत्युपाकरणेऽभ्यानाध्याय चापुनरुपाकरणा-

च्छन्दसः ॥ १६ ॥

उदगयनीपाकरणं प्रत्युपाकरणमुच्यते । तस्मिन् प्रत्युपाकरणे कर्तुं
शक्तिः । अभ्यानाध्यायः । अश्वदर्शनेऽनाध्यायोऽभ्यानाध्यायः । सदे-
वाभ्यासां सत्त्वादादश्वदर्शनातिशयिकं गृह्यते,—इति कर्कोपा-
ध्यायाः । अश्वदर्शनस्यैव सर्वरूपोपपन्नम् इति महानारायणो-
पाध्यायाः । किं पुनरत्र तत्त्वम् ॥ उत्तरं तत्त्वमिति ब्रूमः ।
कस्मात् ? “अश्वदर्शने ॥ सर्वरूपे”—इति गृह्यान्तरात् । कत-
मानि पुनस्तानि रूपाणि कियन्ति ॥ ? कथ्यन्ते । अश्ववासुध्यानित-
विस्तृत्ववर्णाणि पश्यैव ।

अध्ययनमध्यायः, आ अध्यायः अध्यायः, ■ अध्यायः, अना-
ध्यायः । एवञ्च सम्यगध्ययननियमात् गुरुमुखाद् यदध्ययनं कियते,
तत्रैवानध्यायो न तु व्याख्यानचिन्तनादावपि,—इति बोधञ्चम् ।
गीतमोऽप्याह ।

“नित्ये वपे च काशे च कतौ पारायणेऽपि च ।
मानध्वयोऽस्ति वेदानां ग्रहणे बाह्ये स्मृतः” ।

इति । कियतां काशं यावदनाध्यायः ? ■ पुनरुपाकरणात् । पुनरु-
पाकरणपर्यन्तम् । कस्य अनाध्यायः ■ अकन्दसः वेदस्य । तेन
वेदाङ्गादीनामध्ययनेऽप्यदोष एव । तथाच स्मरन्ति ।

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैस्त्विति ।
नानुरोधोऽध्ययनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि” ।

इति ।

“तस्मादहरहर्वेदमनध्याययुते पठेत् ।
यदङ्गं तदनध्याये सुरोर्वचनमाचरन्” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

विद्युत्स्तनयितुपृषितेष्वाकालम् ॥ १७ ॥

विद्युत् प्रसिद्धा । स्तनयित्रुः समन्तो मेघः । पृषन्ति विद्वः
संजाताभ्यस्तेति पृषितं वर्षचमित्येतत् । पृषोदरादित्वात् तत् पदं
सिद्धम् । एतेषु समासकरणाभिहितेषु जातेषु, आकाशं—निमित्त-

कात्तादारभ्य अपरेद्युर्थावत् स एव कालभूतान्तं यावत् ।
कन्दसोऽनाध्यायः—इत्यनुवर्तते । तानि खल्वेताम्यमृती यदैव
धावन्ते तस्मादेव कात्तादारभ्य आकाशमनध्यायं कुर्वन्ति,
मृती तु प्रादुष्कृतानि समय एव । तथा च मनुः ।

“विद्युत्स्नितवर्षेषु महोक्तानाञ्च संज्ञे ।

आकाशिकमनध्यायमिनेषु मयुरव्रवीत् ।

यतांश्चभ्युदितान् विद्याद् यदा प्रादुष्कृतानिषु ।

तदा विद्यादनध्यायममृती चाभ्यदर्शने” ।

इति । अत्र खलु, ‘मृती चाभ्यदर्शने’,—इति परतः कुर्वन् प्रा-
दुष्कृतानि च मीषासमभ्युदये मृतावप्याकाशिकमनध्यायं बोधयति ।
सम्यासु विद्युत्स्नितयोः सन्निपाते पुनः सज्जोतिरनध्यायः,
वर्षे त्वहोरात्रम् । कस्मात् ?

“प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्नितनिस्रजे ।

सज्जोतिः स्यादनध्यायः श्रेये रात्रौ यथा दिवा” ।

इति मनुवचनात् । तदत्र, ‘विद्युत्स्नितनिस्रजे’,—इति समास-
करणात् द्वयोः सन्निपातं दर्शयति । श्रेये, विद्युत्स्नितवर्षेषु,—
इति त्रयार्था पूर्वोक्तानां श्रेये—वर्षे सति, यथा दिवाऽनध्यायस्तथा
रात्रावपीत्वहोरात्रमित्यर्थः । रघुनन्दनखेतद्विशेषमनालोचयन् ;
महोक्तासहचरितत्वेन महागर्ष्मणमाकाशिकम्, अक्षयवर्जने तु
सज्जोतिरनध्यायः,—इत्येकत्र, वर्षासु सज्जोतिरिति चाग्नौ,
वर्षयाश्चकार । यत् पुनर्हारीतवचनम्—‘सायंसम्यास्रनिते रात्रिं
पानःसम्यासामहोरात्रम्’—इति कैवलस्नितेऽप्यनध्यायं विद-

धाति, तदपि वाचनिकत्वादविकृतम् । यदि पुनर्षिस्तु तस्मान्नितयोः
सन्निपाते सज्जोतिः, केवलसन्निपाते अक्षोरात्रमिति वैषम्यादपुष्क-
मिति विभाव्यते, तदा तद्वचनं चर्मनेपुष्ककामं प्रति बोद्धव्यम् ।
श्रुतः ।

“निख्यानध्याय ■■■ स्थाङ्गासेषु नगरेषु च ।

चर्मनेपुष्ककामाणां पूतिमन्त्रे च सर्व्वेदा” ।

इति मनुवचने चर्मनेपुष्ककामनयाऽप्यनध्याये विशेषदर्शनात् ।
विद्यानेपुष्ककामस्य तु नैषोऽनध्यायः—इति द्रष्टव्यम् । अत्रैव
दिष्टा,—

“अध्यायां मज्जिन्ते मेचे ग्राह्यचिन्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य मज्जन्ति चायुध्विंश्या यथो वचम्” ।

इत्येवमाद्याः श्रुतयोऽपि व्याख्याताः । सोऽयं मनोः ■■■■■
धात्तार्थः । अथात्रापरितोषोऽनध्यायवृत्तीनाम् ;—प्रत्येकमेवामौ-
षामनध्यायनिमित्तत्वमस्तु । तथापि वचनान्तराणि चर्मनेपुष्क-
विद्यानेपुष्ककामविषयतयेव व्याख्येयानि । तथाप्यतिशयविशेषास्तु-
विशेषः विवेचनीयः । ■■■■■ । अस्मादाचार्य्यैतावदेव मतं,
मतान्तराणि चान्तेषामिति न किञ्चिदनुचितम् । मतमेदाः
संस्थेते उच्चावचानध्यायकत्वाः । न तेषां विरोधपरिहारार्थमतीव
यतितव्यमिति । सा चेवं रीतिरन्यत्रापि वयासश्रवमनुसर-
णीया ॥ १७ ॥

उक्तायातभूमिचलनज्जोतिषोरुपसर्गेषु ॥ १८ ॥

उत्तराध्यायः,—

“तद्विष्णुः ॥ सुखाद्यं रत्ननीलविष्णुवचनम् ।

पौष्ट्यं च प्रमादं ॥ नानाविधा मता” ।

इत्युक्तञ्च । तासां याते इत्युक्तोऽनेकमहोक्तानां सम्याते ।
 कुतः । “महोक्तानां संप्रये” — इति वचनात् । एतेनोक्ता-
 यातेऽहोरात्राभ्यायविधायिकाः कृतयोऽपि व्याख्यातः । भूमि-
 चक्षणे पृथिव्यायां चलितायाम् । तत्राहोरात्राभ्यायपरं कृत-
 न्तरं विद्यानेपुष्पकामविषयं वर्तनीयम् । ज्योतिषोऽपि सूर्या-
 चक्ष्मसोरुपसर्गं ग्रहणे । एतेषु निमित्तेषु आकाशं कन्दोऽना-
 ध्यायः— इति वर्तत एव । समासकरणमत्र लाघवायम् । एकै-
 ॥ स्वस्वमीशमभ्यायनिमित्तत्वम् । ॥ कृतावध्यविशिष्टम् ।
 तथाच मनुः ॥

“निर्घाते भूमिचक्षणे ज्योतिषाश्चोपसर्जने ।

एतानाकाशिकान् विद्यादनध्यायानुतावपि” ।

इति । यत्र स्वस्वसमासकरणात् बहुवचननिर्देशाच्च प्रत्येकमीश-
 मभ्यायनिमित्तत्वमवगम्यते । यस्तु,—

“आहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञेयं सूतके” ।

इति मनुवचनम् । तद्वर्तनीपुष्पकामविषयम् । यदपि,—

“समाप्य वेदं युनिशमारक्ष्यक्रमधीत्य च ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्ट्यां राहुसूतके” ।

इति याज्ञवल्क्यवचनम् । तद्विद्यानेपुष्पकामपरमित्यविरोधः ।
 अथरेखाः ॥ युनिशमिति प्रकृतेऽपि “कृतेऽस्मै त्वहोरात्रम्”

—इति तस्यैव परतोऽपि चङ्गारात्रग्रहणं राहुसूतकादीनामा-
कातिकत्वप्रज्ञापनार्थम्—इति । यच्च, त्रिरात्रानध्ययनं ग्रन्था-
स्तोदयमात्रविषयम्—इति तत्त्वकारादिभिर्वर्चितम् । तदप्रमाथम् ।
अनिष्टाधिक्यमिति चेन्नाविशेषात् । इति चेत् पश्यसि,—ग्रन्था-
स्तोदयपक्षे अनिष्टाधिक्यादनध्यायाधिक्यम्—इति । तच्च । क-
स्मात् ? अविशेषात् । न कस्यनष्टाधिक्यज्ञानध्यायाधिक्यहेतुत्वे
वचनमस्ति,—इति तत्राप्यविशिष्टः प्रमात्राभावः । तदभावे-
ऽप्युपदेशाच्चाहुक्तम् । वचनादियु कस्यतु न निर्वातादयः क्वित न
लोभमावहति । परमेवामनिष्टजनकत्वाभावेऽप्यनध्ययनमुपदि-
श्यते । ~~तत्र~~ चोक्तम् । “अनध्यायादुतावपि”—इति । अनिष्टा-
धिक्यज्ञानध्यायाधिक्यहेतुत्वे त्वनिष्टाभावेऽनध्याय एव न क्मात् ।
तस्मादनिष्टजनकत्वाभावेऽप्यनध्यायोपदेशात् अनिष्टाधिक्यादनध्या-
याधिक्यमित्येतदयुक्तम् ।

यथापरमुक्तम्,—चैत्रशाक्यमार्गशीर्षाचामादिप्रतिपदां नि-
त्थानध्यायत्वात् राहुसूतके,—इत्यपि नित्यत्वार्थम् । अथवा
तदङ्गारात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपदवृद्धितत्वादनध्यायमासौ राहुसूतक-
इत्यनेन पुनरनध्यायाभिधानेऽनुवादावर्तिः,—इति । तदप्यसङ्ग-
तम् । कस्मात् ? प्रमात्रविशेषक्याभावात् । अपि च ।

“इमान् नित्याननध्यायानधीयानो विवर्जयेत्” ।

इत्युपक्रम्य भगुना पञ्चदशादीनामप्युपदेशात् पञ्चदशादीनामपि
नित्यानध्यायत्वमेवेति तत्रापि पञ्चदशमे अमुवादोऽवर्जनीयः
स्यात् । तद्वद् राहुसूतके—इत्याकाशिकाभिप्रायमित्येव सत-

माद्वियताम् । पञ्चदशीप्रतिपदीः सम्भावुपरानक्ष सन्धयेन शेषा-
द्यतिरिक्तप्रतिपदां काव्यान्ध्यायत्वाभ्युपगमेन ॥ पुनरुत्तेरनवकाया-
दिति धीमन्निवधेयम् । ब्राह्मणपरिव्राजकान्धायेन समाधानन्तु
यच्चान्तरेऽपि समानम् । एवमपरापरास्तपि वक्ष्यामि व्याख्ये-
यानि । प्रकृतमनुसरामः ॥ ० ॥ १८ ॥ ॥

निर्घाति च ॥ १९ ॥

आकाशं हृदसोऽनाध्यायः—इत्यनुवर्त्तते । निर्घातश्च,—

“यदाऽन्तरीक्षे बलवाक्प्रावर्तते महताऽऽहतः ।

पतत्यथः स निर्घातो जायते वायुसन्धवः” ।

इत्युक्तमन्वयः । यच्च,—निर्घातः सम्यक् उक्त्वापातः,—इति वर्णि-
तम् । तदुक्तवचनानवसोकमेव ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

अष्टकामावस्थासु नाधीयीरन् ॥ २० ॥

अष्टकाश्च अमावस्याश्च अष्टकामावस्थाः, तासु नाधीयीरन् ।
बहुवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायम् । अमावस्यासाहचर्यादष्टकापदमष्ट-
मीमात्रपरम् । न पुनरुपाष्टकादीनामष्टकापदेन ग्रहणम् ।

“चतुर्दश्या पञ्चदश्यामष्टम्या राहुचूतके” ।

इति ।

“पञ्चदशे चतुर्दशोरष्टमीहितये तथा ।

पञ्चादावपि पञ्चान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः” ।

इति धैवमादिवचनास्तरेषु षष्ट्या एव बहुसमुपसन्नाह । अपू-
याष्टवादिषु किञ्च त्रिरात्रमनध्यायमिच्छन्ति । सस्मात् ? “चिन्तो-
ऽष्टकाचिरात्रम्”—इति नीतमसूत्रात् । अथ सस्तेकरात्रमन-
ध्यायनं ■■■■ ।

आह । अनाध्यायः,—इत्यनुवर्त्तत एव, किमर्थे पुनरिह
‘नाधीयीरन्’—इति सूत्रितम् ? उच्यते । अनाध्यायः—इति
प्रकृते यत् पुनर्वचनं तदित्थं चारब्धाहोरात्रिकाद्यनध्यायाः अथ-
स्यादाकालिकाः,—इति प्रज्ञापनार्थम् । अपिच । अनाध्यायः—
इत्यनुवर्त्तने कश्चिदर्थः,—इत्यप्यनुवर्त्तते । अतस्तच्चिरासार्धे नाधी-
यीरन्—इति वचनम् । ■■■■, इह कश्चिदर्थः,—इति विशेषा-
भावादङ्गादीनामप्येवमादयोऽनध्याया भवन्ति । ■■■■ च शब्दान्त-
रम् । “यान्तेऽभावस्यायामिति सर्वानध्यायाः”—इति । सर्व-
शब्दादङ्गानामपि न कश्चिदर्थः,—इति कर्मभावम् । सर्व-
शब्देन शिष्यायपि यद्व्युत्पद्यते, शिष्यिनामपि ज्ञानध्यायमसिद्धिरस्ति,
—इति आहुः । तथा ■■■■ पुराणकारश्च ।

“अनध्यायसु नात्रेव नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेऽन्येषु पर्वण्येतां नि वर्जयेत्” ।

इति । यत् पुनर्वचनान्तरम्,—“उत्कायाममनुत्पाने सर्वांस्तं
विद्यानामाकालिकम्”—इति सर्वशब्दादङ्गादीनामप्यनध्यायसु-
पि दियति । तदर्थमेव पुस्तकामविषयम् । षष्ट्यादिव्यपि वि-
श्रुतस्तरेऽभिहितः । तथा आपस्तम्बः ।

“उदयेऽष्टमये वापि मुहूर्तवधमासि यत् ।

तद्विने तदहोरात्रमनध्यायविधौ विदुः ।

केचिदाहुः कश्चिद्देये यावत्तद्दिनमाह्निकाः ।

तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरं ।

इति । 'तत्र पूर्व्यवचनमुत्तरमीमांसाध्यायिभिः परिग्रहीतं पर
वचनस्तत्त्वप्रत्यक्षपरम् । यत् निर्णयामृतहनम्,—

“प्रतिपक्षेशमात्रेण कालामात्रेण चाहमी ।

दिनं दूषयते सर्वं सुरा मन्वषटं यथा” ।

इति । तदुदूषयते,—इत्यभिधानात् पूर्व्यवर्तितामात्रेण सर्व्यदिन-
दूषकाय’—इति तत्त्वकारः ॥ ० ॥ २० ॥ = ॥

पौर्णमासीषु च ॥ २१ ॥

माधीयीरन्—इत्यनुवर्तते । चन्द्राक्षतुर्दशीषु च । तथाच मनुः ।

“अमावस्या शुक्लं इति शिथं इति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमासी तस्मात्ताः परिवर्जयेत्” ।

इति । अमावस्यापौर्णमासीग्रहणात् प्रतिपदोऽपि ग्रहणमिच्छन्ति ।

कस्मात् ? “हे ह वै पौर्णमासी हे अमावस्ये”—इति श्रुतेः ।

गौतमोऽपि । “अमावस्यायाश्च इदं वा”—इति सूत्रयजेतदेव

दर्शयति । यत् पुनर्हारीतत्परम् । “सैत्राश्विनमार्गशीर्षाषा-

मादिप्रतिपदो नित्याः”—इति । तत्तासां नित्यत्वमात्रार्थे न

पुनरन्यासामध्यायत्वप्रज्ञापनार्थम् । विद्यानैपुण्यकामविषयं वा ॥

॥ ० ॥ २१ ॥ = ॥

तिसृषु कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यामाषाढाञ्च ॥ २२ ॥

तिसृषु ॥ पौर्णमासीषु कार्त्तिक्यादिषु माधीयीरन् । स अस्त्वयं

विधानेपुण्यकामं प्रत्युपदेष्टो बोद्धव्यः । एवञ्च तस्मात्प्राप्तुं योर्च-
मासीन्ध्ययनमनिविष्टम् ।

एवं वा—

सर्वासामिव योर्चमासीनामनध्यायत्वञ्च पूर्वमुक्तत्वादेतासु कश्चि-
द्विशेषो वाच्यः । पुनरसौ ? आसामुत्तरासु द्वितीयासध-
नभावः । सोऽयम् । कस्मात् पुनरिदमवगम्यते,—यदासामुत्त-
रासु द्वितीयासधनभावायः ?—इति । यस्मात् योर्चमासीपक्षेभ्यैव
तदुत्तराः प्रतिपदोऽपि गृह्यन्ते । तदिदं विश्वेषोपादानमतो-
ऽप्युत्तरस्याद्विर्येवैवार्थमित्यवगच्छामः ।—मौतमोऽपि । “का-
र्त्तिकीकास्त्वस्यावःदौपोर्चमासी तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रम्”—इति
सूत्रयचेतदेवाह ।

“अथपक्षे द्वितीयायां कार्त्तिकुपावाद्कार्त्तिके ।

शुक्लामनुद्द्वितीयायां भैवाध्ययनमाचरेत्” ।

इति च वचनान्तरम् । पक्षे त्वादुः । कार्त्तिकवादीनामनध्यायत्वञ्च
सिद्धत्वात् तासु गतासु अनध्ययनमिहोपदिश्यते । तत्र च कार्त्ति-
कादीनां शुक्लपक्षीयत्वात् तदुत्तरा शुक्लपक्षीयैव काचिन्निवि-
रिहाभिप्रेतेत्यवगम्यते । उपस्थितञ्च शुक्लपक्षञ्च परित्यक्तुमनु-
चितत्वात् । तेन , मानेयोर्धैवैवभावश्चशुक्लप्रतिपदाभनध्यायत्व-
मनेनोच्यते । तदिदं सूत्रम्,—“धैवभावश्चमानेयोर्धैवाभादि-
प्रतिपदो नित्याः”—इति हारीतसमानार्थम्,—इति ॥ २ ॥

॥ २२ ॥ ० ॥

विद्यन्ते कामं पुनरदृष्ट्वादित्यनध्ययनम् ? उच्यते ।

यहोरात्रम् ॥ २३ ॥

यशस्वत्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

समस्तचारिणि च मेति ॥ २४ ॥

समस्तचारिणि, चकारादसमस्तचारिण्यपि समानधामीये श्रीमिदे
मेते सते सत्यहोरात्रं नाधीयीरन् । तथाच सञ्ज्ञाभारम् ।
“एकाहं समस्तचारिणि समानधामीये च श्रीमिदे”—इति ॥ ० ॥
॥ २४ ॥ ० ॥

स्त्री च भूमिपती ॥ २५ ॥

स्त्री स्वकीये भूमिपती रात्रि मेते यहोरात्रं नाधीयीरन् ।
विषये निवसति, सोऽयं स्त्री भूमिपतिः । चकारादस्वकीये च
पृथिवीधरे मेतेऽहोरात्रम् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

त्रिरात्रमाचार्ये ॥ २६ ॥

आचार्ये,—

“उपनीय यत्र यिष्यं वेदमध्यापयेत्तु यः ।

सकलं सगृह्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते” ।

इत्युक्तमेष, मेते, त्रिरात्रं नाधीयीरन् ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

उपसन्ने त्वहोरात्रम् ॥ २७ ॥

उपपन्नः शिष्यो भवति । तस्मिन् प्रेतोद्धारं नाधीयीत् । तु-
भ्यंदादिष्वेते शिष्ये न तु प्रतिकूले मुहताग्निनि ॥ २७ ॥ ॥

गीतवादित • रुदितातिवातेषु तत्कालम् ॥ २८ ॥

नाधीयीत् । यावन्तं काकभेतानि तिष्ठन्ति तावन्तं काकमि-
त्यर्थः । गीतादीनि प्रसिद्धानि । अतिवातसु अत्यन्तारादुन्नेयः ।
तथाच मनुः ।

“कर्वावेऽग्निष्वे रात्रौ दिवापांशुसमूहने ।

एतौ वर्षास्वनध्यायवध्यायज्ञाः प्रवचते” ।

इति । “वायौ दिवा पांशुहरे कर्वावेऽग्निं नक्षत्रम्”—इति च
गीतमसूत्रम् ॥ २८ ॥ ॥

शिष्टाचारोऽतोऽन्यत्र ॥ २९ ॥

अतोऽन्यत्र उक्तादतिरिक्तेषु शिष्टाचारः,—उक्तादतिरिक्तेष्वपि
येषु शिष्टा अनध्यायमाचरन्ति, तेऽप्यनध्यायं कुर्वन्तित्यर्थः ।
शिष्टाच,—

“वर्षमेवाधिनतो येषु वेदः उपरिहृतः ।

ते शिष्टान्नाद्यान्नेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः” ।

इत्युक्तमध्यायः । तेन वीणास्रजादावपि तत्कालमनध्यायो बोद्धव्यः ।
तानि ॥ “वेद्यवीणामेरीषदङ्गनग्नारार्णवन्देयुः”—इत्येवमादीनि
अत्यन्तरेभ्यो बहुसमुपलभ्यानि ।

इवं वा—

अतः उक्तात् [] शिष्टाचारः । तेनामुल्लेख्यि यज्ञ शिष्टा अन्-
धायमाचरन्ति, तन्नाप्यध्ययनं ■ कुर्युः । यथा, चारुकादीनां
भोजनादूर्ध्वमध्यायः ॥ = ॥ ३६ ॥ • ॥

अग्निदानो प्रवरणाभिरमारभते,—

अहुते कुलपत्योः प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥

अहुतं प्रकृतेर्विपर्ययः उत्पत्तः,—इत्यनर्थात्तरम् । [] वा
वर्ज्यमाहुते । “प्रकृतिविरुद्धमहुतमायदः प्राक् प्रबोधाय देवाः
सृजन्ति”—इति । तदिदमहुतं पूर्वकृतासत्त्वकञ्चन्यं सञ्चित-
पापस्य सूत्रकमेव, न पापजनकम् । अतएव प्रायश्चित्तविधान-
मुपपद्यते । पापजनकत्वे तु तन्न स्यात् । चक्षुश्च ।

“अतिसोमादसत्त्वाद्वा नास्तिक्यादाः प्रधर्मेतः ।

नराचचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ।

ततोऽपचारान्नियतमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः सृजन्त्यहुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ।

■ ■ त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।

विवरन्ति विनाशाय रुपैः संबोधयन्ति च” ।

इति । तथाऽन्यथा ।

“अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसञ्चयान्नवति ।

संसृजयन्ति दिव्यान्तरिक्षमोमास्तसुत्पाताः” ।

इति । तत्र, दिव्यं प्रवर्द्धयैकतम्, आन्तरिक्षमुत्पातादि, भौमं

परस्परमयमित्यव्याप्त्यानुसन्धेयम् । तदेतच्छिबहुते आते सति, तत्-
सूचितपापचयायं कुलपत्नोः प्रायश्चित्तं भवति । प्रायश्चित्तम् ,
—“अवातो रजस्रस्ताऽभिगमने”—इत्यादिना परिशिष्टकारेचो-
क्तमादरणीयम् । कुतः ? आचार्येषु विधिपानुपदेशात् । तच्च
तत एवोपलब्धम् । यथात्र, ‘प्रायश्चित्तं व्याहृत्याहुतिश्चतुष्टयम् ,
अथदपि वह्निःस्नानतीर्थाभिषेकपुस्तसूत्रजपदेवगुरुदर्शनचिरस्र-
तिलदानभारतकीर्त्तनादि यथास्तथावम्’—इति वर्णितम् । तद-
स्यात्परिशिष्टामवलोकनेन ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

वृश्ममध्यमयोर्मन्त्रिके ॥ भिन्ने व्याहृतिभिर्जुहु-

यात् ॥ ३१ ॥

वंशो वेङ्गानि भवः—यः सूत्रायात्तपस्याधीयते । मध्यमश्च स्तम्भो-
ऽभिप्रेतः । तयोरकस्मादनिमित्ततो भिन्नयोः । मन्त्रिको व्या-
हृत्यातः । वाचस्पदः चमन्धार्यः । मन्त्रिके चानिमित्तत एव मित्रे ।
व्याहृतिभिः प्रायश्चित्तकृतत्वाच्चतस्रभिः, लुह्यात् आण्डम् ।
व्याहृतिभिर्जुहुयात्—इति कुर्वन् पूर्वञ्च प्रायश्चित्तान्तरं दर्श-
यति । अतएव, भौमत्वेऽप्यमीषां पुत्रश्च सूत्रचं दोषास्त्यजेन अथ-
प्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । पूर्वेषु पुनः परिशिष्टोक्तं गुरुप्रायश्चित्तमेव
दोषगुरुत्वादित्यभिप्रायः ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

दुःसप्रेष्वद्य नो देव सन्नितरित्येतामृचं जपेत् ॥ ३२ ॥

दुःसप्रेषु सप्रेष्वनिष्टदर्शनेषु , नो देव—इति ऋचं जपेत् ।
ऋचम्—इति सामप्रतिषेधार्थम् । एताम्—इति अथर्वचंसम्याद-
नार्थम् । इदमपि पूर्वोक्तपापसूचकमेव । तथाच शारीरक-

सूत्रम् । “सूचकश्च हि जुतेरावचते च तद्विदः”—इति ॥ ० ॥

॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ ३३ ॥

अवेति पूर्वप्रकृतार्थम् । कथं ॥ ॥ अहुतप्रायश्चित्तवदत्रापि
कल्पदृष्टेन विधिना अमेरुपक्षमाधानम्—इति । ॥ आहुत-
प्रायश्चित्ते परिशिष्टकारेणोक्तम् । “कल्पदृष्टेन विधिनाऽभिसुप-
समाधाय”—इति । अपरं निमित्तं वर्त्तिष्यते,—इति सूत्र-
शेषः ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

चित्ययूपोपस्पर्शनकर्षक्रोशादिवेपनेषु सूर्याभ्युदि-
तः सूर्याभिनिम्बुप्त इन्द्रियैश्च पापस्पर्शं पुनर्मांसेत्वि-
न्द्रियमित्थेताभ्यामाज्याहुती जुहुयात् ॥ ३४ ॥

चित्ययूपः अग्नौ धो निष्कन्धते, ॥ उच्यते । अथवा । चित्तं अपर्णं
सोमे क्रियते । यूपः पशौ क्रियते । तयोदपस्पर्शनं स्पर्शनम् ।
॥ चित्तस्यावदशनीयायाः परतः, यूपस्यापि वहिःकर्मेण कर्ष-
मिति बोद्धव्यम् । कर्षयोः क्रोशः शब्दः कर्षक्रोशः । अस्त्वोवेपनं
स्फुरणम्—अदिवेपनम् । कामस्य अस्त्वस्त्वो वेपनमत्राभिप्रेतं न
॥ दक्षिणस्यापि । कथं ज्ञायते ॥ ॥ सुमसूचकत्वात् । तदाच
कारन्ति ।

“दक्षिणं स्रन्दते निचं दाहुः स्फुरति दक्षिणः ॥

नराणां घनलाभाय वन्धुसन्दर्शनाय च” ।

इति । ततोपामेकैकेषु निमित्तेषु पुनर्यामैस्त्रिन्द्रियमित्येताभ्यां
 ऋग्भ्यां हे आम्वाहुतौ सुहुयात्,—इति सम्बन्धः । यस्य शयानस्य
 सूर्योऽभ्युदेति सोऽयं सूर्याभ्युदितः । सोऽपि पूर्वोक्ताभ्यामृग्भ्यामा-
 म्वाहुतिद्वयं सुहुयात् । यस्य शयानस्य सूर्योऽभिनिस्सोचति—
 अस्तमेति, सोऽयं सूर्याभिनिस्सुतः । सोऽप्याम्वाहुतिद्वयं पूर्ववत्सु-
 हुयात् । इन्द्रियैश्च चक्षुःश्रवणादिभिः पापक्षये परस्त्रीप्रेमया
 अवधीयश्रवणादौ पूर्ववदाम्वाहुतिद्वयं सुहुयात् ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

आज्यलिप्ते वा समिधौ ॥ ३५ ॥

आज्येन लिप्ते हे समिधौ वा प्रकृताभ्यामृग्भ्यां सुहुयात्,—सित्त्व-
 दूषोपसर्गनादिषु प्रत्येकम् । य खल्वशमाम्वाहुतिद्वयस्यासम्भवे
 विधिर्बोध्यः ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

अपेहा सप्तषु ॥ ३६ ॥

इतोऽपि सप्तषु निमित्तेषु असेध्यदर्शनादिषु मानसपचारादिषु वा,
 प्रकृतसम्बन्धं अपेहा । सोऽयं वाग्वदो व्यपकार्यः ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तशिष्ठान्तवागीशमहाचार्या-
 कज्जवीचन्द्रकान्तकर्णलहारस्य कृतौ गोभिलीयग्रन्थसूत्रभाष्ये
 द्वितीयपाठकस्य द्वितीया खण्डिका ॥ ० ॥

मौभिलौययज्ञसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थी अष्टिका ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ॥ १ ॥

अक्षुरचरार्थः । उक्तं सत् पुनरुच्यते । किमर्थम् ? विधिपत्रताशक्तौ
ब्रह्मचर्यमात्रेणापि वेदाध्ययनार्थम् । आदरार्थम् । वक्ष्यमाण-
विधानार्थं वा ॥

एवं वा—

देवपर्वादीनां तत्तद्व्रताचरणपूर्वकमध्ययनमुपदिष्टं स्तोत्रमन्त्रा-
दीनां तर्ह्यनियमेनाध्ययनं प्राप्नोति, तन्निरासार्थमिदमुच्यते,—
ब्रह्मचारी वेदमधीत्य,—इति । वेदग्रहणात् वेदाध्ययनएव
ब्रह्मचर्यनिधमः । एवञ्च ब्रह्मचर्यादूर्ध्वमप्यज्ञादीनामध्ययने न
दोषः ।

अन्ते त्वाहुः । वेदाध्ययनएव तत्तद्व्रतोपदेशादितरसन्धानां
यथेष्टमध्ययनं आभूदिति ■■■ स्वस्वेतत् सूत्रितम्,—इति ।
अस्याञ्च वर्चनायां वेदशब्दोऽयं साङ्ख्य वेदस्याभिधायको ज्ञाना-
नेव वा ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

उपन्याहृत्य गुरवे ॥ २ ॥

यद्यपि चादत्तम् । निग्रहदात् नौषेः क्षितितलविकल्पादिराः शुरवे
 निग्रहे दक्षिणामित्यर्थात् कथ्यते ॥ २ ॥
 ततश्च शुरुवा यद्वान्माय,—

अनुज्ञातो दारान् कुर्वीति ॥ ३ ॥

कृत्स्नरक्षरायेः । सक्तमपि दारकारणं पुनश्च्यते अनुज्ञातस्वादि-
 गुणविधानार्थम् । आदराद्यं ॥ ॥ ॥ । दारान् कुर्वीति ;—
 दारान् कर्तुं प्रयतेत इत्यर्थः । तदनेन दारकरणाय प्रयत्नी-
 विधीयते, न तु दारकरणम् । कक्षात् ? आनोत्तरभाविता-
 ॥ ॥ । मनुः ॥

“शुरुवाऽनुमतः आत्मा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वेगित इवो भार्यो सवर्णां सख्यान्विताम्” ।

इति । मनुः, विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते ;—दारकरणाय प्रयत्नी वि-
 धीयते, न दारकरणम्—इति । कथम् ॥ यदि नाम दार-
 करणाय प्रयतेत, नूनमयं दारानपि कुर्वीति—दारकरणमस्य
 निश्चयेत । यद्य ॥ न निश्चयते, नासौ दारकरणाय प्रयतेत । नैव
 दोषः । यतो यथा दारकरणं निश्चयते, तथा यतितथ्यम्—दार-
 करणाय काचित् कक्षा प्रार्थयितव्या,—इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः ।
 एतदनेनोक्तं भवति । दारकरणाय शुरुवाऽनुज्ञातो दारान् करिष्यन्
 कस्यसौ ब्रह्मचारी व्रतस्य एव तावत् काचित् कक्षां प्रार्थयेत,
 तस्याश्च वाग्दत्तायां सत्त्वां विवाहसन्निधौ यत् पुण्यमहस्तत्र आत्मा-
 ऽव दारान् कुर्वीति,—इति । तथाच कर्त्तव्यदीपः ।

“यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सख्येन केनचित् ।

सोऽन्या समिधमाधायकृत्वादीनैव भाग्यया” ।

इति । यन्मया कृत्यनुपनम्भीव कन्यां ज्ञानं कुर्वन् परस्तात्
कश्चित् काकं कन्याया अनामि अनाश्रमी स्थात् । तच्चानिष्टम् ।
कुतः ?

“अनाश्रमी ■ मिहेतुः चञ्चलैकमपि क्षिप्तः” ।

इति स्मरणात् । तस्माद् व्रतस्वस्यैव कन्यामार्थनं दारकरचर्च-
मिहोपदिशते,—इत्यादरणीयम् ॥ • ॥ ३ ॥ • ॥
कौटुम्भान् दारान् कुर्वीत ? उच्यते,—

असगोत्रान् ॥ ४ ॥

नीचं प्रसिद्धम् । समानं गोत्रं येषां ते सगोत्राः, न सगोत्राः
असगोत्राः, तान् दारान् कुर्वीत ॥ • ॥ ४ ॥ • ॥

मातुरसपिण्डान् ॥ ५ ॥

मातुः सपिण्डा ■ न भवन्ति, तान् दारान् कुर्वीत । सपिण्डा-
मन्वचानुसन्धेयम् । सोऽयं सङ्केपतः सूत्रार्थः । विस्तरस्तथाभि-
र्थन्वनीरवभयादिहोपेक्षितः ॥ • ॥ ५ ॥ • ॥

नग्निका तु श्रेष्ठा ॥ ६ ॥

नग्निकेत्यनामनार्त्तज्ञेयने । सा तु श्रेष्ठा । अतस्तामुद्दिष्टम् । नेतत्
चन्द्रम् । कस्मात् ? यस्मात् दारान् कुर्वीत—इत्यस्य विधि-

वयस्यविवक्षया, असभोक्तान्—इति, असपिण्डान्—इति च सूत्र-
यित्वा, नमिका तु श्रेष्ठा—इति विभक्तिवचनात्मिकम्; क्रियते ।
तस्यादवगच्छामः,—दारकरणेन समसस्य सम्बन्धो नास्ति—इति ।
एवमर्हि अन्यथा व्याख्यास्यामः ।

“पृष्ट्या वचनः पुत्रा यद्यप्येको गथां व्रजेत् ।

गौरीं वाप्युद्वेष्टार्यां गीतां ■ वचमुन्मृजेत्” ।

इति वचनात् दारान् करिष्यता तावद्गौरीप्राप्तावेव यतनीयम् ।
दातुस्तु, नमिका श्रेष्ठा,—इति । तथाच वशिष्ठः । “तस्यानमिका
दातव्या”—इति । नमिका स्वतः,—

“यावत् सप्तम्याऽङ्गानि कन्या पुरुषमन्विषी ।

योन्वादीनयनमुद्देत तावद्वति नमिका” ।

इत्युक्तमन्यथा वा भाष्या । ■ वचनान्तरम्,—

“सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्व्ववर्षिकः ।

कन्यायाः शक्यते राज्ञन्यथा धर्म्यगर्हितः” ।

इति । तद्विवाहयितुः कन्यायाः सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शक्यते—
इत्येतत्परं न पुनर्दातृभिदायम् । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी”—इति
वचनात् । मनुरप्याह ।

“चिंशद्वर्षो वहेष्टार्यां कथां द्वादशवार्षिकीम् ।

त्रयष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्म्यं सीदति सत्वरः” ।

इति । यत् पुनः स्मरन्,—

“सर्व्वेवामेव दानानामेकत्रयानुगं फलम् ।

चाटकष्टद्वगौरीयां सप्तत्रयानुगं फलम्” ।

इति । नैतेन गौरीदानं विधीयते । किमर्थं ? ~~तदा~~ कृतं
गौरीप्रदानमनेन सूयते । तस्माददोषः । विधीयतां ~~तदा~~ गौरी-
प्रदानं, तथापि नानुपपत्तिः । कथम् ? गौरीप्रदाने तावत् सप्त-
जन्मानुर्ग फलं भवति, नमिका पुनरतोऽपि विप्रिष्टफलदात्री,—
इति वक्ष्यव्यक्तेः सन्ध्यात् । स सन्ध्यायमर्थः सूत्रे तुमन्द्ं प्रमुञ्चता
आचार्य्येण सूचितः । शेषं पूर्वेषां भाष्यकाराणां मतानुसारिणी
वर्धना । अथान्धास्ते पुनरन्ध्रविधेयं नमिका पठ्यते । तथाच
सन्ध्यासंपन्नः ।

“नमिकान्तु वदेत् कन्वा यावत्तुमती भवेत् ।

ऋतुमती त्वनमिका तां प्रयच्छेत् नमिकाम् ।

अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जिता भवेत् कन्वा कुचहीना च नमिका ।

व्यञ्जनैस्तु ससुत्पद्यैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।

पयोधरेस्तु गन्धर्व्वा रजसाऽग्निः प्रकीर्तितः ।

तस्मादन्धजनीयेतामरन्ध्रामपयोधराम् ।

अभुक्ताद्यैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रयच्छते” ।

इति । तदनेन, अव्यञ्जना अरजस्तपयोधरा सोमाद्यैरभुक्ता कन्वा
आचार्य्येण प्रयच्छते,—इति सुव्यक्तमुक्तवता आचार्य्यपुत्रेवेदमेव
सूत्रं व्याख्यातमित्यवगच्छामः । तस्मात् नात्र सूत्रान्तरविरोधः
शङ्कनीयः, गौर्या अपि निहन्तनमिकात्वानपायात्,—इत्यव-
सम्बदीयः पन्थाः ।

तथापि स्यात्,—दारकरक्षेमेव समसक सन्ध्या, तथापि नानु-

पयसिः । कस्यात् ? अनियतत्वादिभक्तिवचनातिक्रमोपपत्तेः ।
नियता कस्वसगोत्रा मातुरक्षपिच्छा च दारकरषि, नजिका पुन-
रनियता, श्रेष्ठत्वात् । एतस्यात् कारणादत्र विभक्तिवचनातिक्रमः
क्रियते,—इति ॥ किञ्चिदनुचितम् । अस्याश्च वर्चनायां आघात-
विद्वद्वाणि श्रुत्यन्तरवचनानि बुद्धिमद्विर्वाक्ष्येयानि । एतन्गीरव-
भवादुपारम्भतेऽस्माभिः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अथाज्ञवनम् ॥ ७ ॥

अपेक्षानन्तर्यार्थम् । कथयाम ? कन्याप्रार्थनानन्तरं कन्यायां
वाचा दत्तायां सज्जामवानन्तरमाज्ञवनं ज्ञानं कुर्व्याद्वज्रचारी ।
॥ व्रतान्तापिहितेन्द्रस्यालीपाकादिकर्मानन्तरम्—इति चेचित् ॥
॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

तद्विधिविवक्षया इदमाह,—

उत्तरतः पुरस्तादाऽऽचार्य्यकुलस्य परिष्ठतं भवति ॥

॥ ८ ॥

आचार्य्यकुलस्य आचार्य्यगृहस्य, उत्तरतः उत्तरस्यां पुरस्तात् पूर्वस्यां
॥ दिशि, परिष्ठतं परि सर्वतोभावेन मण्डपादिना वृतमाच्या-
दितं भवति किञ्चित् ज्ञानम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तत्र प्रागयेषु दर्भेषूदककाचार्य्य उपविशति ॥ ९ ॥

तत्र परितृप्ते स्त्रानि पूर्व्यादिषु कुशेडु उदङ्मुख आचार्य्य उप-
विशति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेव परितृप्ते स्त्रानि, आचार्य्यसन्निधौ,—

प्राग्ब्रह्मचार्य्युद्गयेषु दर्भेषु ॥ १० ॥

उपविशति । प्राग् प्राङ्मुखः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

सर्व्वैषधिविफाण्टाभिरन्निर्गन्धवतीभिः शीतोष्णा-
भिराचार्य्यैऽभिषिञ्चेत् ॥ ११ ॥

सर्व्वैषधयो व्याख्याताः । ताभिः सह विफाण्टाभिविपक्ताभिः ,

“कुशे द्रव्यपले सम्यक् सप्तमुष्णं विनिःश्रियेत् ।

सत्पात्रे कुङ्कुमोष्णानं ततश्च स्त्रावयेत् पटात् ।

स स्त्राचूर्णद्वयः फाण्टः—” ।

इत्युक्तमन्त्राभिर्वा, गन्धवतीभिः प्रशस्तगन्धवृक्षाभिः, शीतोष्णाभिः

शीतोदकमिश्राभिरप्याभिः । अथवा । शीताद्य ता उष्णाद्य,—

इति शीतोष्णाभिः, नातिशीताभिर्नाप्यत्युष्णाभिरक्षिराचार्य्यै ब्रह्म-

चारिण्यभिषिञ्चेत् । सोऽयं परमतोपन्यासः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

समतमिदानीमभिधीयते,—

स्वयमिव तु ॥ १२ ॥

तुभ्यंदात् पञ्चो विपरिवर्त्तते । इवमर्थ एवकारार्थः । स्वयमेव

ब्रह्मचार्यान्नागममभिविद्येत् न पुनराचार्योऽभिविद्येत् । अतएव
वक्ष्यति । ‘आत्मानमभिविद्यति’—इति । तस्मात्, आचार्योऽभि-
विद्येदित्येतत् परमतम्—इति तत्त्वकारीनामादरणीयम् ॥ • ॥
॥ १२ ॥ • ॥

तस्मात् पुनः कारणात् अयमेव ब्रह्मचार्यान्नागममभिविद्येत्, न
पुनराचार्यः † उच्यते,—

मन्त्रवर्णो भवति ॥ १३ ॥

यस्मात् अयमेवाभिप्रेते मन्त्रवर्णो भवति, तस्मात् अयमेवाभि-
विद्येदित्यर्थः । ■ पुनरसौ मन्त्रवर्णः † ‘तेनासौ मामभिवि-
द्यामि’—इति, ‘तेन मामभिविद्यतम्’—इति च । तस्मात् अय-
मेवाभिप्रेतेत् नाचार्यः—इति सिद्धम् । अपरे तु, आचार्यो-
ऽभिविद्येदित्यस्य परमतत्वमसद्विमानाः आचार्यः—इति प्रथमा
विभक्तिं तृतीयाश्रयेण विपरिणमयन्तोऽध्याहारश्च कुर्वन्तो-
वक्ष्यन्ति,—आचार्यश्चानुज्ञातो ब्रह्मचारी अभिविद्येत्—इति ।

अपरे त्वाहुः । ‘आचार्योऽभिविद्यति’ ‘अयमेव तु’ इत्युभयवा
वचनदर्शनात् विकल्पोऽयम् । आचार्यो वा ब्रह्मचारिणमभिविद्यति
ब्रह्मचारी अयमेव वाऽऽत्मानमभिविद्यति,—इति । पठन्ति च,—

“ब्रह्मचारी अनुज्ञातोमुदना मुदरेव वा ।

सर्वोपधिविनिवाभिः शीतोष्णभिः सुगन्धिभिः” ।

इति ॥ • ॥ १३ ॥ • ॥

अभिधिकप्रकार इदानीमभिधीयते,—

ये चास्त्रन्तरमनयः प्रविष्टाः इत्यपामञ्जलिमवसि-
ञ्चति ॥ १४ ॥

ये यम्—इति मन्त्रेण, यपां प्रक्षतानाम्, यज्ञानिम् यवसिञ्चति
यवाचीनं सिञ्चति त्यजति ब्रह्मचारी । भूमावित्यर्थः । एवञ्च
ञ्चति, 'यभि तान् क्षत्राभि'—इति मन्त्रसिद्धमध्यमुत्पद्यते । एव-
मुत्तरत्रापि ॥ • ॥ १४ ॥ • ॥

यदपां घोरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तमिति च ॥

॥ १५ ॥

यपामञ्जलिमवसिञ्चति । तच्चादत्रापि पूर्व्ववत् भूमावेवाञ्जलि-
परित्यागः ॥ • ॥ १५ ॥ • ॥

यो रीचनस्तमिह यज्ञामौत्थात्मानमभिषिञ्चति ॥

॥ १६ ॥

यो रीचनः—इति मन्त्रेणात्मानमभिषिञ्चति 'यभि सर्व्वतोभावेन
सिञ्चति, प्रक्षतानामिवापामञ्जलिना । स कृत्स्नयमभिदेवः शिरसि
कर्त्तव्यः । कथं ज्ञायते ? 'यभिषिञ्चति'—इति वचनात् ।
'यथाज्ञवनम्'—इति बोधकात् । एवं कृत्वाज्ञायते । 'शिरः
प्रधानमङ्गानाम्'—इति वचनाच्च । अन्धे हि प्रधानानुसरणं
कर्त्तुमुचितम् । एवमप्येऽपि ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥

यज्ञसे तेजसे इति ॥ १७ ॥

यस्ये—इत्यादिना मन्त्रेण च पूर्ववदात्मानमभिविद्यति ब्रह्मचारी,
प्रकृतानामपामञ्जलिना ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

येन शिवमकृद्युतमिति च ॥ १८ ॥

येन शिवमिति मन्त्रेण ॥ पूर्ववदात्मानमभिविद्यति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १९ ॥

पूर्ववदात्मानमभिविद्यति ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

उपोत्थावादित्यमुपतिष्ठेतोदाभ्यामभृष्टिभिरित्ये-
तत्प्रभृतिना मन्त्रेण ॥ २० ॥

उपेति सामीप्ये । आचार्यस्य समीपादुत्थाय, (आदित्याभिसुषः
सन्) आदित्यमुपतिष्ठेत आराधयेत् । केन ? उच्यन् भ्याम-
भृष्टिभिरित्येवमादिना मन्त्रेण, मा ॥ दिग्भ्योरित्यन्तेन मन्त्र-
चतुष्टयेनेत्यर्थः ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

यथासिद्धं वा विहरन् ॥ २१ ॥

तस्मिन्नेव क्षणदिने यथासिद्धं वा मन्त्रं विहरन् विहृतं कुर्वन्
आदित्यमुपतिष्ठेत । यद्यपाम ? प्रातर्जिह्वेन प्रातरुपतिष्ठेत, सामा-
पनजिह्वेन मध्यन्दिने, सार्वजिह्वेन सायमुपतिष्ठेत,— इति॥
विहारो विकर्षणं दृक्स्पर्शरसमिष्ठेनत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥
विहारपक्षे तावत् यथायां मन्त्राणामेकैकस्य ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥
अथवेदमैकै-
कानुपस्थाने विनियोगः सम्पद्यः, चतुर्थस्य ॥ मन्त्रस्य सम्भ्याजये-
ऽपि विनियोगमाह,—

चक्षुरसीत्यनुवधीयात् ॥ २२ ॥

चक्षुरसीति चरमं मन्त्रम्, यत् प्रातरादितिक्रान्तां मन्त्राणां
पश्चात्, वधीयात् यद्यप्येदित्यर्थः । तथाच, यथासिद्धं मन्त्रमुच्चार्य
चक्षुरसीति च पश्चादुक्ता सर्वत्रोपतिष्ठेत् ॥ ० ॥ २२ ॥ ॥

मेखलामवमुञ्चत उदुत्तमं वरुणपाशमिति ॥ २३ ॥

मेखलामवमुञ्चते यवाचीनं मुञ्चति उदुत्तममिति मन्त्रेण ।
मुञ्चते—इति ऋग्वेदप्रतिषेधार्थम् । यव—इत्यथस्याश्वोचनार्थम् ॥
॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा केशस्मशुरोम- नखानि वापयौत शिखावर्जम् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा—इत्यनेनाम्नाह्वार्यवाचमुक्तम् । एवमेवे ।
कर्णापवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनमनेनोच्यते । एवमपरे । न च
परस्तादपि कर्णापदेशादेनदयुक्तमिति केनचिदुक्तं युक्तमिति
वाच्यम् । पुरस्तादपि कर्णापदेशादन्वाह्वार्यवाचस्याप्येतर्हि वि-
धानस्यानुचितत्वात् । तत् सत्त्वादितः कर्णयो विहितम् । तस्माद्-
वचनवत्ताददोषः,—इत्युभयत्रापि समानः परिहारः ।

तथापि, कतरः पुनरत्र पक्षो युक्तः ? अन्वाह्वार्यवाचमनेनोच्यते,
—इत्ययम्—इत्याह । कस्मात् ॥ यस्मात् समानेऽपि ज्ञमसीदे
प्रधानकर्म्मणः स्नानस्मादितः वरमन्वाह्वार्यवाचमभ्युपगन्तुं युक्तम्,

न पुनः कर्मापवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनं जातुचिदपि प्रधानकर्माद्यः
पूर्वं वर्णयितुमुचितम् । ज्ञानं कल्पत्र प्रधानं कर्म । कुतः ?
'यथाश्रयणम्'—इत्युपक्रममात् । 'ज्ञानं सर्वधर्मधारिणीसंयोगः'—
इति च गौतमेन बुद्धचरंस्फारमध्ये ■■■ नयनात् । तस्मादन्वा-
हार्यवाचमिदानीमुच्यते,—इत्यादरणीयम् । उभयकादपि ब्रा-
ह्मणभोजनादन्वदेव ■■■ ब्राह्मणभोजनमनेन वाच्यम् । इदानी-
■■■ कर्मापवर्गे मन्वमानो भवदेवभक्ष्यनादेयवचन ■■■ ।

इदन्विष्ट विवेचनीयम् । 'यथाश्रयणम्'—इत्युपक्रममात् ज्ञानं
तावद्विष्ट प्रधानं कर्मेति नात्र विप्रतिपद्यामहे । परन्तु 'अयमिव
तु' 'मन्ववर्गे भवति'—इति वचनात् मन्वेव योऽयमद्विरभिषेकः
तदेवाश्रयणापरपक्षाद्यं ज्ञानं प्रधानं कर्मेति प्रतिपद्यामहे ।
अभिषेकः ज्ञानमिति कल्पनार्थान्तरम् । अपिमसूत्रे 'आत्मा'—
इति तु वापनोत्थाप्राप्तत्वापनयनार्थं ज्ञानमुच्यते, ■■■ त्वेनत् प्रधानं
कर्मा । किं कारणम् ? न हि भुक्ता प्रधानं कर्म ज्ञायते । न
वा प्रधानं ज्ञानममन्वत् तद्वज्जन्मभिषेकोमन्ववानिति साधो
कल्पना भवति । तस्मात् प्रधानस्य कर्माद्यः परस्मादन्वाहार्य-
वाचमिति न साम्प्रतं वर्णयितुम् । तत् ■■■ पुरस्तादेव कर्माद्यो-
यथाप्राप्तं कर्तुमुचितम् । तद्वरं ■■■ कर्माद्योत्पत्त्यादपवर्ग-
विहितं ब्राह्मणभोजनमस्मिन् कर्मे कर्तव्यमिति स्थाने वक्तुम् ।
याम्बुजीकर्माद्यपि 'ब्राह्मणम् भोजयित्वा स्वयञ्च भुक्ता'—
इति सूत्रमिष्यति । तत्राप्येवमेव वर्णयिष्यामः । भवदेव वैतद-
ब्राह्मणभोजनमित्यन्वाद्य वर्णनायामनुष्ठानवाच्यमात्रमिति । तदत्र
भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाद्यम् ।

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयम् भुक्त्वा शिखावर्जं केशा-
हीनि दापयीत । अत्र शिखावर्जमिति खरणात् पुरस्तात् सशिख
मेव वपनं कार्यमित्यवगम्यते । अभिहितश्चेतदस्माभिरधस्तात्
॥ • ॥ २४ ॥ • ॥

स्नात्वाऽलङ्कृत्याहते वाससौ परिधाय स्नानमावधीत,
—श्रीरसिमयि रमन्वेति ॥ २५ ॥

स्नात्वा लङ्कृत्याहते वाससौ परिधाय, स्नानं पुन्यमाप्तम्, शिरःप्रधानत्वादङ्गानां शिरसावधीत, श्री-
रसीति मन्त्रेण ॥ • ॥ २५ ॥ • ॥

मेचरौ स्थो नमस्तं सामित्युपानयो ॥ २६ ॥

मेचरौ—इति मन्त्रेणोपानयो आवधीत । योग्यत्वात् प्रविशेत्
पादयोः ॥ • ॥ २६ ॥ • ॥

गन्धर्व्वीऽसीति वैष्णवं दण्डं गृह्णाति ॥ २७ ॥

वैष्णवेभ्यः । तत्प्रभवं वैष्णवं दण्डं गृह्णाति गन्धर्व्वीऽसीति मन्त्रेण ॥
॥ • ॥ २७ ॥ • ॥

आचार्य्यं सपरिवत्कमभ्येत् आचार्य्यपरिवद्भीष-
ते,—यश्चमिष चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति ॥ २८ ॥

परिवत् —इत्यनर्थात्तरम् । सपरिवत्कं शिखादिसमासहित-
माचार्य्यम्, अभ्येत् आभिमुख्येनागत्य, आचार्य्यपरिवद्भीषते

यद्यभिवेति मन्त्रेण । पुनराचार्य्यग्रहचमाचार्य्यसंहितायाः परि-
षद ईश्वरार्चनम् । इतरथा पविषद एवेत्यर्थं आचार्य्यस्य ॥
॥ • ॥ २८ ॥ • ॥

उपोपविश्य मुख्यान् प्राचान् संश्रयन्नोष्ठापिधाना
नकुलीति ॥ २९ ॥

उप आचार्य्यस्य समीपे उपविश्य , मुख्यान् मुखमथान् प्राचान्
वायून्—तेषाममूर्त्तत्वात् तदायतनानि—सुखनासिकाऽधिकार्ये-
च्छिद्राणीत्यर्थः । संश्रयन् स्वयम् ओष्ठापिधानेति मन्त्रं
जपेत् ॥ • ॥ २९ ॥ • ॥

अथैनमाचार्य्योऽर्हयेत् ॥ ३० ॥

अथैतस्मिन्वक्ष्ये एनं ज्ञातकमाचार्य्योऽर्हयेत् वक्ष्यमाद्येन विधिना ।
[॥ 'ज्ञातकः'—इति यो वक्ष्यते, सोऽयम् ॥ • ॥ ३० ॥ • ॥]

गोयुक्तं रथमुपसंक्रम्य पञ्चसौ कूबरवाह वाऽभि-
मृशेत् वनस्पते विह्वलो हि भूया इति ॥ ३१ ॥

गोभिर्युक्तं रथमुपसंक्रम्य,—उप समीपे सम्यक् [॥ • ॥] । पञ्चसौ
धनैः । कूबरवाह वा । कूबरी मुगध्वरः—इत्यनर्वात्तरम् । तस्य
वाह इव वाह , कूबरवाह कूबरपार्थ—इत्येतत् । तौ वा ।
कूबरोरधिकस्वामं [॥ • ॥] वाह कूबरवाह रथस्येवे इति ज्ञेयम् ।
अभिमृशेत् स्मृशेत् वनस्पते—इति मन्त्रेण ॥ • ॥ ३१ ॥ • ॥
ततो रथमावृज्य,—

आस्थाता ते अयहु जेत्वानौत्यातिष्ठति ॥ ३२ ॥

वनकते इति मन्त्रस्य चतुर्थपादेन आस्थाता—इत्यनेन, आति-
ष्ठति तस्मिन् एवे सम्यक् तिष्ठति ॥ • ॥ ३२ ॥ • ॥

■ तेनैव एवेन, —

प्राक् बोद्ध्वाऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्तोपयाति
॥ ३३ ॥

प्राक्बुद्धो वा उदबुद्धो वा, अभिप्रयाय सर्वतोभावेन प्रकर्षेण
गत्वा, प्रदक्षिणं ■ भवति ■ आठ्ठ्य आकर्तनं कृत्वा उप-
याति आचार्यसमीपं गच्छति ॥ • ॥ ३३ ॥ • ॥

उपयातायार्घ्यमिति कीदृशीयाः ॥ ३४ ॥

एवादेव उदबुद्धोपयातायार्घ्यसमीपं गताय ज्ञातकाय चर्ध्वमर्धच-
माचार्येण कर्तव्यम्, न तु पूर्वमिति कीदृशीयाः कीदृशीव-
शास्त्राविशेषाभ्यायिन आचार्या मन्यन्ते ॥ • ॥ ३४ ॥ • ॥

इति महाभयोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
मनशीषन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य द्वितीयो गोभिलीयसूत्रसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ॥ • ॥

गोभिलौघसूत्रे

हतोऽयप्रपाठके पञ्चमी खण्डिका ।

ज्ञानविधिमभिधाय, अघेदानीं ज्ञातवाप्रतविवचया इदमाह,—

अत ऊर्ध्वं हृदयोनी सादिति समस्तोद्देशः ॥ १ ॥

अतोऽस्मात् ज्ञानादूर्ध्वं परतः, हृदयोनी स्मात् । उवाच, —

“न तेन हृदो भवति ज्ञेयाच्च पक्षितं शिरः ।

यो ॥ युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः खविरं विदुः” ।

इत्यतस्तथा : उवाचां धीकं हृदयोनीम्, तदस्य अस्ति,—इति हृदयोनी, तथाविधो भवेत् । उवाचः स्वस्वधिगतवेदाः साक्षात् ज्ञातवर्त्तमानोऽनिष्टफलकं कार्यजातं परिहृत्य ज्ञेयः साधनाख्ये कर्मणि यत्नतः परिशीलयन्ति, अतोऽयमपि ज्ञातव्यो हृदयोनी भवेत् । अन्वे त्वादुः,—‘उवाचः खविराः, ते हि चिरजीवितवा विदितबहुधर्ममार्गा भवन्ति, अतो युक्तं तच्छीलितम्’—इति । ‘इति’ अयम्, समस्तोद्देशः समस्तानां ज्ञानकप्रतानां उद्देशः संक्षेपेनोपदेशः । शिष्यहितार्थश्च उत्तरः प्रयत्नः । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“विद्वीर्यं हि मह्यजातस्यैः संविद्य चान्वीत् ।

इहं हि विदुषां लोके समाश्रयाश्वारणम्” ।

इति ॥ • ॥ १ ॥ • ॥

तत्रैतान्याचार्याः परिसंश्रयते ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन् सद्यशीलविषये ज्ञातकर्मतत्विषये वा एतानि वक्त्र-
माचारानि व्रतानि आचार्याः परिसंश्रयते सर्वतोभावेन ‘सम्बन्ध-
पद्धति ॥ • ॥ २ ॥ • ॥

कानि पुनस्तानि ? उच्यते,—

नाज्ञातलोकेऽपहासमिच्छेत् ॥ ३ ॥

यथा यौवनोद्देष्टव्यश्चिक्का नाभिमण्डलपाश्वर्तिनी श्यामा रोम-
राजिरस्याऽपि न जाता, सेवमज्ञातलोकी अज्ञातव्यज्ञाना चोच्यते ।
तथा सह उपहासं मनसाऽपि नेच्छेत् । उपहासः संशयो भोगो-
न्मैद्युनमित्तेष्वोऽर्थः । तथा चोक्तम् ।

“अज्ञातव्यज्ञानाऽलोकी , न सह संविद्येत्” ।

इति ॥ • ॥ ३ ॥

नायुव्या ॥ ४ ॥

काकवभ्यायां या आयते , सेवमयुगूः । तथा सह नोपहासमि-
च्छेत् । यर्षादुपयमनमेवाका निविध्यते । तथा चोक्तम् ।

“अयुगूः काकवभ्याया जाता, तां न विवाहयेत्” ।

इति ॥ • ॥ ४ ॥ • ॥

न रजस्वलयया ॥ ५ ॥

रजस्वलयया षट्पथया सह नोपहासमिच्छेत् ॥ ० ॥ ५ ॥ = ॥

न समानर्था ॥ ६ ॥

समाना कथयः प्रवराः यस्याः, त्रिषु समानर्थाः । तथा सह नोपहासमिच्छेत् । अयमर्थार्थानुपयमनस्यैव प्रतिषेधः । तथा च करणम् । “असमानप्रवरां विवाहयेत्”—इति । “न समोवां न समानप्रवरां भार्यां विन्देत्”—इति वैशमादि ॥ ० ॥ ६ ॥ = ॥

नापरया द्वारा प्रपन्नमग्नं भुञ्जीत ॥ ७ ॥

द्वारगृहो द्वारगृहपथ्यायः । अपरया द्वारा गवाक्षादिद्वारेण प्रपन्नमाहुतमग्नं न भुञ्जीत नान्नीयात् । पन्नमितिकरणात् धात्वादीनामप्रतिषेधः,—इति वदन्ति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

न द्विःपक्वम् ॥ ८ ॥

द्विःकृतो यत् पचते, तदिदं द्विःपक्वं, द्विःस्त्रिचक्षुष्यायने । तथापिधमन्नं न भुञ्जीत । द्विःस्त्रिचक्षु तदेव,—यत् रूपकार-शास्त्रापेक्षितपाकनिष्पत्त्यनन्तरं श्रेत्यादिनिवर्तये पुनः पचते । न पुनरर्हपाकानन्तरं तत्प्राप्तोक्तसम्भाररूप-पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि । अतोतार्थ-निष्ठानिर्देशात् । न खल्वन्तरेण सम्भारस्य पाको-निष्पद्यते । पन्नमितिवचनादुष्णीकरणमात्रे ॥ दोषः,—इति वदन्ति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

■ पर्युषितम् ॥ ८ ॥

पर्युषितमन्नं न भुञ्जीत ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

किं सर्वमेव पर्युषितं न भोज्यम् ? न । किमर्थं ?—

अन्यत्र शाकमास्यवपिष्टविकारेभ्यः ॥ १० ॥

यवविकाराः सक्तप्रभृतयः । पिष्टविकाराः पिष्टकादयः । प्रसिद्ध-
मन्वत् । यवग्रहणं मोक्षमस्वाप्त्युपलक्ष्यार्थम् । एभ्योऽन्यत्र पर्यु-
षितं ■ भुञ्जीत । एतानि ■ पर्युषितान्यपि भुञ्जीत । यत्र
इत्येकवक्त्रावादेव सिद्धे बहुवचनमन्यत्रापि संप्रदायम् । तथाच
मनुः ।

“यत्किञ्चित् खेदसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
तत्पर्युषितमप्यायं इविःशेषश्च यद्वेत् ।
चिरस्थितमसि त्वायमखेदात्तं चिकीर्षिभिः ।
यवनोद्धूमणं सर्वं पयस्यैव विनियम्” ।

इति । तथा वसः ।

“मसूरमावसंयुक्तं ■ पर्युषितञ्च यत् ।
तत् प्रचक्षितं ज्ञत्वा भुञ्जीत ह्यभिचारितम्” ।

इति । तस्मात् पर्युषितमप्येवमादि भोज्यम् । विकाराणां यत्रा-
तन्तु सर्वशेष वर्यमेषम् । कुतः ?

“अपूपान् करन्नाद्य ■ वटकासक्तवः ।

आर्कं मांसञ्च पृषञ्च सूर्यं लवण एवञ्च ।

यथाग्नौ पायसस्यैव पद्यान्वत् खेचसम्भवं ।

सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं सूक्तस्य परिवर्ज्ययेत्” ।

इति वचनात् । सूक्तं यन्मधुरं काशपमादृशतां गतम्—इति
युक्तपाणिः । तत्रापि विधेयो मनुनाम्नः ।

“दधि [] सुतेषु सर्व्यं दधिसम्भवं” ।

इति । खण्डादिपक्वस्य [] पर्युषितत्वेनैव नास्ति । []
अरसम् ।

“खण्डाणादिकृतं पक्वं नैव पर्युषितं भवेत्” ।

इति । सोऽयं संक्षेपतः शास्त्रार्थः । विस्तरस्तु तस्मान्तरादुप-
सक्त्यः । = १० । = ।

न वर्धति धावेत् ॥ ११ ॥

वर्धति पर्युष्ये [] धावेत् न त्वरितं नष्येत् । • ॥ ११ ० • ॥

नोदपानही स्वयं हरेत् ॥ १२ ॥

स्वयमुपानही [] हरेत् ;—पादव्यतिरेकेण वृक्षादिना देयान्तरं
न प्रापयेत् । स्वयमिति कस्यात् चाक्षीयावेदोपानही न हरेत्,
चाक्षीयादीनामुपानही हरकपि नापराध्यते,—इत्यभिप्रायः ।

। • ॥ १२ ॥ • ॥

नोदपानमवेक्षेत् ॥ १३ ॥

उदकं पीयते चक्षादिस्तुक्षणं कूपः, तं नावेयेत् चक्षापीनं न
घञेत् ॥ • ॥ १२ ॥ • ॥

न फलानि स्वयं प्रचिन्वीत ॥ १३ ॥

आयमात्मन फलानि न प्रचिन्वीत, प्रक्षर्वेत्—इत्यमाह च ना-
वेयेत् ॥ • ॥ १४ ॥ • ॥

नागम्यात् स्रजं धारयेत् ॥ १५ ॥

गन्धः यीमनोऽभिप्रेतः । स नास्ति यज्ञाः देयमगन्धाः । तां
स्रजं न धारयेत् • ॥ १५ ॥ • ॥

किं सम्प्रामेय ? न । अतस्मात्तर्हि ?—

अन्यात् हिरण्यस्रजः ॥ १६ ॥

हिरण्यस्रजः स्वर्चमावायाः अन्धामगन्धां स्रजं न धारयेत् ।
हिरण्यस्रजस्वमन्धामपि धारयेदित्यर्थः ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥

■ मालोक्तम् ॥ १७ ॥

मातापत्येनोक्ता कामपि स्रजं न धारयेत् ॥ • ॥ १७ ॥ • ॥
मालोक्तान्तर्हि स्रजं त्यजेदेव ? ■ । किन्तर्हि कुर्व्यात् ?—

स्रगिति वाचयेत् ॥ १८ ॥

वां स्रजं मातापत्येन कति क, तां स्रगिति वाचयेत्,—ततो-
धारयेदित्यर्थः ॥ • ॥ १८ ॥ • ॥

भद्रमित्येतां वृथावाचं परिहरेत् ॥ १८ ॥

भद्रं कस्याचमित्यनर्थास्तरम् । भद्रमित्येतामेवभूतां वृथावाचम्
असत्यां वार्त्तां परिहरेत् । तां न वदेदित्यर्थः । किमनेनोक्तं
भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । “नाभद्रमभद्रं ब्रूयात् पुष्पं प्रशस्त-
मिति ब्रूयात्” — इति, “अभद्रं भद्रमिति” — इति चैवमादिवच-
नादभद्रे भद्रवदनं वेवाहिदाचार्यैश्चामनुमतम् । तदेतच्चनागपि
मिथ्यावचनादित्यता चाचार्यैश्च प्रतिषिध्यते,—‘भद्रमित्येतां वृथा-
वाचं परिहरेत्’—इति । भद्रे भद्रशब्दो यद्वाच्यवचनः स्यात् ।
अभद्रे तु भद्रशब्दो वृथैव भवत्यववाच्योऽनृतं मिथ्येत्येकोऽर्थः ।
तस्मादेतत् परिहरेत्,—इत्याचार्यैश्च मतम् । कस्मात् कार-
णात् ? अमृतवदनदोषप्रसङ्गात् । यत्रार्थे वाक्यनये हि सत्य-
माचक्षते । तदेव वक्तव्यम् । ‘अभद्रं भद्रमिति वदतस्त्वन्महाचि-
मनसि चान्यत् स्यात् । प्रशंसानिन्दावचनपक्षनिश्चितत्वाद्येवमादेः ।
तथाच स्मरचम् ।

“सत्त्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयाच्च ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च नादृतं ब्रूयादेव घर्षः सनातनः” ।

इति ।

“अक्षुप्ताविति तुष्टाचं चकृष्टाचं प्राकृतमिति च ।

प्रशंसानिन्दनं द्वेपात् पक्षवान्न विधिष्यते” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

अतो यद्भद्रं तदेव,—

भद्रमिति ब्रूयात् ॥ २० ॥

भद्रमित्येवमादिना पर्यायशब्देन ब्रूयात् , भद्रमित्येव वा ब्रूयात् ।
तदाह मनुः ।

“भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव ■ वदेत्” ।

इति । भद्रे भद्रवदनञ्चार्थत एव सिद्धत्वात् यत् पुनर्भद्रमिति
करोति , तद्वोधयति ;—भद्रमेव भद्रमिति ब्रूयात्वाभद्रम्—
इति । तच्चात् समीचीनमुक्तमाशङ्क्यं,—‘भद्रमित्येतां वधावाचं
परिहरेत्’—इति । अग्रे त्वेवं वर्णयन्ति । ‘भद्रं कल्याणम् । भद्र-
मिति ब्रूयात् , न तु पक्षपक्षणेन । अनेनैतद्दर्शयति । सत्त्वम-
ध्यग्निर्यं न वक्तव्यमिति’ ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

इदानीं स्नातकान् विमज्जते,—

तत्रैते त्रयः स्नातका भवन्ति ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन् प्रकृतमते एते वक्ष्यमाणाः त्रयः स्नातका भवन्त्य-
धिकारिणः ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

■ पुनस्तो ? उच्यते,—

विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥

॥ २२ ॥

इत्येते त्रयः स्नातका नामतो निर्दिष्टाः । यः सत्यापत्कस्यत्वात्
यद्योक्तकान्तानां व्रतानां सम्यगनुष्ठानमकृत्वा , ‘ब्रह्मचान्तिकमेव
वा’—इति वचनाद्ब्रह्मचान्तिकेनेव ब्रह्मचर्येण वेदमधीत्य स्नाति,
सोऽयं विद्यास्नातकः । ■ , यद्योक्तकान्तिकानि व्रतान्यनुष्ठाय

वेदन्तु समप्रमनधीत्वैव ज्ञाति , ■ सख्यं व्रतज्ञातकः । यः पुन-
र्यथोक्तकालिकानि व्रतान्प्रबुधाय वेदमपि समप्रमधीत्व ज्ञाति,
असौ विद्याव्रतज्ञातकः । तथाच हारीतः । “यः समाप्य वेदमस-
■■■■ व्रतानि समावर्त्तते ■ विद्याज्ञातकः । यः ■■■■ व्रतान्यस-
माप्य वेदं समावर्त्तते स व्रतज्ञातकः । उभयं ■■■■ समावर्त्तते
यः ■ विद्याव्रतज्ञातकः”—इति । याज्ञवल्क्योऽप्यह ।

“वेदं व्रतानि ■ पारं भीत्वा क्षुभमेव वा” ।

इति । अग्रे तु,—‘निधमेनाधीतं वीर्यवन्तरं भवति,—इति
ब्राह्मणवाक्यम्—

“आ दैव ■ नञ्चायेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

■ स्रग्ध्वपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्” ।

इति मनुवचनञ्च,—आलोचयन्तः , विनाऽपि ब्राह्मणार्थमधीत्व वेदं
यः ज्ञाति, सोऽपि विद्याज्ञातको भवति—इति मन्यन्ते ॥ ० ॥

॥ २२ ॥ ० ॥

तेषामुत्तमः श्रेष्ठस्तुल्यौ पूर्वौ ॥ २३ ॥

तेषां चत्वारो ज्ञातकानां मध्यात् उत्तमः प्रथममध्यमभिः वि-
द्याव्रतज्ञातकः—इत्येतत् । उत्तरः—इति पाठेऽपि तथैवार्थः । ■
श्रेष्ठः प्रथमस्तमः । पूर्वौ द्वौ विद्याज्ञातकव्रतज्ञातकौ तुल्यौ
समानौ ।

आह । कस्मात् पुनः कारणात् ज्ञातकविवेकात् पुरस्ताच्चोप-
रिष्टाच्च व्रतान्युपदिश्यन्ते ? ;—ननु प्रागेव ज्ञातकव्रतयोपदेशात्

पचादेव वा, तेषां विवेकः कर्तुमुचितः । उच्यते । स्नातकविवेकात्
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च स्नातकव्रतोपदेशः,—तेषामिव स्नातकप्रकरणात्
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चोपदिष्टानामविरोधिनामन्वेयामपि धर्माणां प्रा-
प्तिप्रज्ञापनार्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति ।
ये सख्यस्य पूर्वान्वसिचोत्रज्ञचारिणः ये चोत्तरान्वसिचो वैखान-
समिच्चवः,—तेषामपि ये धर्माः सख्यवचनक्रीधपरिहारेभ्यः संव-
भादयः, दयाप्रभृतयः,—

“दृष्टिपूर्तं कश्चेत् पादं वज्रपूर्तं जलं पिबेत्” ।

इत्येवमादयश्च स्नातकञ्च विरुध्यन्ते, तेष्वप्यवमधिकरोति—इति ।
ये तु विरुध्यन्ते योषिद्वसनप्रतिषेधादयः, तेषु पुनर्नाधिकरो-
त्येव । तथा गीतनेनापि ब्रह्मचारिधर्मोपदेशावसाने “उत्तरवा-
स्यैतदविरोधि”—इति सूचयता एतदेवोक्तम् । सख्यसमर्थः ।
एतदविरोधि ब्रह्मचारिधर्मजातम् उत्तरवां गृहस्थादीनामपि,
चमन्दात् अविरोधि यदुत्तरवां धर्मजातं तत् पूर्वेष्वपि,—
इति । अक्षमतिप्रसङ्गेन ॥ • ॥ २३ ॥ • ॥
प्रकृतं स्नातकव्रतमेव पुनरनुवर्त्तामहे,—

नार्द्रं परिदधीत ॥ २४ ॥

नार्द्रं कर्माङ्कितं वासो न परिदधीत ॥ • ॥ २४ ॥ • ॥

नैकं परिदधीत ॥ २५ ॥

एकं वासो न परिदधीत । एकवासाः न स्नादित्वर्थः । तदनेनो-

नारीयमध्वस्य वासः—इत्यनन्तरम् । एवमेवे । चन्द्रे ■, —अन्तर्वा-
ससोविधानम्—इत्यन्ति । कस्मात् ? परिदधीत—इति पुनर्व्यव-
नात् । परिदधीत—इति स्वस्वमुक्तं यव, यदत्र पुनः करोति
तद्वधः परिधानमेवैकस्य वाससोनिविधत्ते,—इति द्योतयति ।
प्रायेण हि परिदधातिरधः परिधानमेव बोधयति । तस्मात्
वासोद्वयमेव अधः परिदधीत । उत्तरीयान् अतोऽपि दधत् ।
तथाच सूत्रान्तरम् ।

“जलतीरं समासाद्य ■ धत्ते ■ वाससी ।

परिधासोत्तरीयञ्च कुर्व्यात् केशाञ्च धूनेत्” ।

इति ।

“आतमानान् निजं आदमार्वासस्तोत्रम्”

इति शैवमादि । न शैवमपि बहुवासस्यदोषशङ्का कर्तव्या ।
कृतः ?

“नाभिरधःकृते सम्यक् न दोषो बहुवाससाम्” ।

इति आरणात् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

न मनुष्यस्य स्तुतिं प्रयुञ्जीत ॥ २६ ॥

प्रकर्षेण मन्त्रपद्यादिना कस्यापि मनुष्यस्य स्तुतिं ■ कुर्व्यात् ॥ ० ॥

॥ २६ ॥ ० ॥

नादृष्टं दृष्टोद्बुधीत ० ॥ २७ ॥

■ ज्ञात्—इति पात्रान्तरम् ।

इहृतः—इति सार्वविभक्तिकस्यामिन् । अहृतं यत् , तत् इह-
मिति न कवयेत् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

नाश्वनं युततः ॥ २० ॥

पूर्वसूत्राध्यायानिमेव व्याख्यानमेतत् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

साध्यायविरोधिनोऽर्वाणुत्सृजेत् ॥ २१ ॥

साध्यायोवेदाध्यायः । स ॥ सौकारविचाराभ्यसनप्रदानमे-
दात् पञ्चविधः । साध्यायं विद्वन्मि इति साध्यायविरो-
धिनः । तान् साध्यायविरोधिनः चर्मान् व्यापारान् उत्सृजेत्
त्यजेत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

तैलपात्रमिवात्मानं दिधारयितुं ॥ ३० ॥

तैलपूर्णं पात्रं ॥ क्लृप्तमवसानविपर्ययासंशकाकादिकृष्यादि-
भ्यो यत्नातिशयेन रक्षते, तर्हिवात्मानं स्वशरीरमपि दिधारयि-
येत् सर्वापद्गोरक्षितुमिच्छेत् । कर्त्तुमुपदिदिशुराचार्यो सौक्तिकानां
शुश्रावबोधाच्च सौचित्यमेव इहात्मशरीरकारः ;—तैलपात्रमिव—
इति । अतएव, धारयेत्—इति वक्तव्ये दिधारययेत्—इत्यु-
क्तम् ;—मनसाऽपि शरीरापकारं कर्त्तुं निच्छेदित्वेवमर्थम् । ते

अथनेके शरीरायकारहेतवो ■ शब्दाः प्रतिपदं परिकीर्त्तयितु-
मिति संक्षेपत एतत् सूत्रितम् ॥ • ॥ १० ॥ • ॥

न त्वच्चमारोहेत् ॥ ३१ ॥

अथनेके सूत्रम् ॥ • ॥ ३१ ॥ • ॥

न प्रतिसार्य यामान्तरं व्रजेत् ॥ ३२ ॥

प्रतिसार्य सायं प्रति सन्धिवेलायाम्—इत्येतत् । तदाच मनुः ।

“नाश्रीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेद्यापि संविशेत्” ।

इति । अष्टमश्लो ॥ • ॥ ३२ ॥ • ॥

नैवः ॥ ३३ ॥

यामान्तरं व्रजेत्—इत्यनुवर्त्तते ॥ • ॥ ३३ ॥ • ॥

■ वृषलैः सह ॥ ३४ ॥

वृषलैः,—

“न वृद्धो वृषली नाम वेदो हि ■ उच्यते ।

■ विप्रस्य तेनात् स ■ वृषल उच्यते” ।

इत्युक्तवचनैः, श्रुतेर्वा, ■ यामान्तरं व्रजेत् । तैव वृषली-
रेव सह, न संमिश्रयि—इति बोधव्यम् । कुतः ? निरपेक्ष-
व्यवसायम् ॥ • ॥ ३४ ॥ • ॥

न कासृत्वा ग्रामं प्रविशेत् ॥ ३५ ॥

सृतिः पन्थाः । ईषत् सृतिः कासृतिः, यस्याः पन्था भण्यते । तथा-
ग्रामं न प्रविशेत् । अहति पवि विद्यमानेऽपि कृत्वापेन
गच्छन्तं समुपजातशङ्का लोकाः कदाचिदपहन्मुरपि—इत्यभि-
प्रायः । अपरे त्वेवं व्याकुर्वन्ते । ‘कुक्षिता सृतिः कासृतिः ।
तथा ग्रामं ॥ प्रविशेत् । ग्रामग्रन्थो यशस्वाप्युपलभ्यार्थः ।
मनुः ।

“अपदारेच नातीयाद्ग्रामं वा वेद्यं वा वृत्तम्” ।

इति ॥ ॥ ३५ ॥ • ॥

न चाननुचरचरेत् ॥ ३६ ॥

अनुचरति,—इत्यनुचरः परिचारको भण्यते । नास्वनुचरो यश्च
खोऽयमनुचरो न चरेत् ॥ गच्छेत् । अयम्हादविनीतानुचरच
॥ चरेत् । ननु ‘नैवः’—इत्यनेनैव गतार्थत्वादेतदवाच्यम् । मैवम् ।
पादसंवाङ्मनादिकमप्यनुचरचम्—परिचर्यो यो न चरोति, तं
विना न चरेदित्यस्यात्र विशेषत्वात् । ॥ ॥ तच्च, ग्रामान्तरसंको-
न गच्छेदित्युक्तम् । यत्र तु स्वग्रामेऽप्यस्यपि पन्थानमनुचरो-
न चरेदित्यवमर्थः ॥ • ॥ ३६ ॥ • ॥

एतानि समावृत्तव्रतानि ॥ ३७ ॥

समावृत्तव्रतानि समावृत्तव्रतानि । समावृत्तः—इति कर्त्तरि

निष्ठा । कः पुनरसौ ? विधिवत् स्नात्वा शुश्रूषा सन्धानुष्ठानः तद-
न्यदात् अथ हं प्रति सम्बगाधत्तः—सख्यहमान्तो यः, सोऽयं -
समावृत्तः ज्ञानकथाख्यायते । तस्मैतानि अनन्तरोक्तानि व्रतानि
भवन्ति । व्रतशब्दोपादानात्,—अज्ञातलोभ्या ॥ अनुपहासः
कर्त्तव्यः,—इत्येवमादिको नियमः कर्त्तव्यतया चोच्यते । व्रतं
नियमः—इति ज्ञानवर्त्तनम् । अनुपहासलोपहासाभावः । न
च तस्य कर्त्तव्यता अस्ति । तस्मात् यस्तत्र मानसो व्यापारः
अज्ञातलोभ्या ॥ उपहासो ॥ कर्त्तव्यः—इत्येवमादिकपः,
स इह उपदिशते । तस्य च परिपालनम् ।

सोऽयं नियमः प्रजापतिव्रतवत् कर्त्तव्यतया चोच्यते,—
इति कथाचोदयो भवति । कर्त्तव्यो हि कथाचोदयः,—
इत्याद्यर्थो मन्थते । ॥ सख्यस्याकरणे व्रतकलादेव परं पुत्रवो-
द्दीयते, न पुनर्निषेधातिक्रमवत् प्रत्यक्षायमप्यधिगच्छति । यथा
सख्यादित्यत्र सत्यपि “नीधन्तमादित्यमीचेत”—इति पद्येन,
“आदित्यं पञ्चजातिकामति विधिम् । न हि तस्य दर्शनं प्रति-
विधम्, नियमस्तत्रोपदिष्टः । यत्नं नियमं करोति स फलेन
सम्बध्यते”—इति ॥ भाष्यकारेण श्रवणस्मिन् पठाभावे
सिद्धान्तितम् । तद्वदप्यवशन्तव्यम् ।

यः पुनर्नियमं कुर्वन्तोऽपि न तं परिपालयति, स तु प्राव-
हेति । सख्यसङ्कल्पः सख्येवमसौ ॥ स्नात् । आरब्धकाम्यकर्त्तव्यं
इव पुत्रवस्तस्य परिसमाप्तिमकुर्वन् । तस्मात् नियमं कुर्वाणेन
तस्य परिपालनमप्यवशं कर्त्तव्यम् । अपरिपालयन् व्रतभर्त्ता

लोपयति,—इति तत्कृतमस्य प्रायश्चित्तं भवति । न पुनः कस्यच-
मचयादिविधिवैधातिक्रमात् । तथाच मनोः स्मरणम् ।

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

ज्ञातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” ॥

इति । ज्ञातकव्रतलोपे च,—इति पुनः कुर्वन् नित्यत्वमौषां ना-
नुजानाति । अनित्यानाञ्चोपक्रान्तानामिव परमतिक्रमे प्रायश्चित्त-
मिष्यते । अतएव ज्ञातकव्रतोपक्रमे तेनैवोक्तम् ।

“स्वर्मायुष्ययज्ञानि व्रताभौमानि धारयेत्” ।

इति । तलोपसंहारेऽपि ।

“एवोदिता [] हतिर्विप्रस्य याच्यती ।

ज्ञातकव्रतकस्य च सत्यहृदिकरः शुभः ।

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदयागवित् ।

अपेतकस्य चो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते” ।

इति । अत्र, हतिः याच्यती —नित्या, ज्ञातकव्रतकस्य च सत्यहृदि-
करः—इति ज्ञातकव्रतकस्य च सत्यहृदिकरः । गौतमोऽपि ज्ञातकव्रता-
न्वमिधाय, “एवमाचारो मातापितरौ पूर्वापरान् संबन्धान्
दुस्तिभ्यो मोक्षयित्वा ज्ञातकः श्रेष्ठब्रह्मलोकाय चरति”—
इत्युपसंहरते देवाय । [] च, कस्यचित् ज्ञातकव्रतमभ्यपठित-
स्यापि पृथक्पतिविधिसम्भवात् व्रताखरयोऽपि नित्यवत् परि-
पाकनं बोद्धव्यम् । [] व्रतावचनपरिहारो यद्यपि ज्ञातक-
व्रतेषु पठ्यते, तथापि मिथ्यावदनस्य पृथक् प्रतिविद्यत्वात्
ज्ञातकव्रतान्यननुतिष्ठताऽपि नैव मिथ्या वदितव्यम् । एवमन्व-
यापि यथासम्भवमूहनीयम् ।

यदि पुनरनित्यत्वेऽप्यमीषामकरणे वाचनिकं प्रायश्चित्तमि-
त्युच्यते । तदा , 'अज्ञातजोम्भ्या सह उपहासो ■■■ न कर्तव्यः'
—इत्येवमादिकस्य सङ्ख्यस्याकरण एव प्रायश्चित्तम् , न पुन-
रज्ञातजोम्भ्या सहोपहास एव,—इति ज्ञात् । परमकरणेऽपि
प्रायश्चित्ताभ्युपगमे कीदृशममीषामनित्यत्वम् ?—इत्यर्थं पर्यनु-
यीनः समाधेयः ॥ • ॥ ३७ ॥ • ॥

यानि च शिष्टा विद्ध्युः ॥ ३८ ॥

यानि शिष्टा विद्ध्युः—वेदयाज्ञाविरोधेन तर्कयत्नेन कुर्युः , तानि
■ समाहितव्रतानि । अथवा यानि तन्मान्तरसिद्धानि तानि
च ॥ • ॥ ३८ ॥ • ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य-
विरचितसिद्धान्तनर्कसङ्ग्रहस्य द्वितीयो मोक्षिणीयसङ्ग्रहसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य पञ्चमोऽध्यायः ॥ • ॥

गोभिलीयश्रुतसूत्रे

तृतीयप्रपाठके प्रहो ज्ञानिका ।

केचित् ॥ पूर्वसूत्राः, केचित् वक्षन्ते । ते खल्वान्यादि-
हविःसाध्याः, तानि च गवामायत्तानि, ॥ परिपुष्टा एव
जवींषि दातुं प्रभवन्ति । यतः सर्व्वेयज्ञसाधनभूतानां गवांपुष्टि-
धनं वक्ष्यम् । तत्र तावद्गवाचयं किञ्चित् कर्म्मोपदिशामुत-
पार्थम्—

गाः प्रकाख्यमाना चनुमन्त्रयतेमा ॥ विप्रततो-
वीर्य्य इति ॥ १ ॥

प्रकाख्यमानाः कृष्यचरणाव गृहाजीयमानाः गाः चनुमन्त्रयेत,
इमा मे—इति मन्त्रेण । तदिदमनुमन्त्र्य गवां गृहाविष्कमच-
कासे कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्रत्यागत्य इमा मधुमतीर्महामिति ॥ २ ॥

प्रत्यागताः सायं गृह्यमानताः गाः, इमा मधुमतीरिति मन्त्रेणानु-
मन्त्रयेत ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

चवेदानीं गवां पुष्टिर्वाच,—

पुष्टिकामः प्रवसवातस्य ॥ प्राश्नातुः प्रसेह-
नाक्विह्वया खलाटमुक्षिह्व निगिरेह्ववाष् स्रेष्वासीति

पुष्टिः पोषः उपचयः,—इत्यनर्थात्तरम् । तां कामयते इति
पुष्टिकामः । अधिकाराद्वामेव । सा स्वस्थियं पुष्टिरविशेषात्
शरीरस्य संख्यायाश्च बोद्धव्या । वर्षासु प्रायेण गावः प्रसूयन्ते,
तदानीं जातानां वस्त्रानां मध्ये ■ प्रथमं पूर्वं,—प्रथमः पूर्वो-
वा जायतेत्यत्र, सोऽर्थं प्रथमजानः, ■ वस्तस्य, प्राक् पूर्वं
मातुः प्रसेहनात्,—(प्रसेहनमास्त्रादनम्) ■ माता वर्षं
प्रसेद्वि, तावत्तस्य सखाटं जिह्वया ■ तूष्णीसुस्मिन्न आ-
स्त्राद्य गवां ज्ञेयासीतिमन्त्रेण निगिरैत् । सामर्थ्याच्चनक्षैव मन्त्रः
पठनीयः । केचित् पुनरेतदादीनां त्रयाणामपि पुष्टिकर्षणं
वसन्तादारभ्य मासत्रयं करणमिच्छन्ति । तदसङ्गतम् । कुतः ।
वर्षास्त्रेव बाहुत्येन गवां प्रसवोपसम्पन्नात् तत्रैव कर्तुमुचितत्वात् ।
तस्मा चोक्तम् ।

“सखाटसेहनादीनि गवां कर्माणि पुष्टये ।

वर्षासु त्रीणि कार्माणि भूयस्तत्प्रसवा हि ताः” ।

इति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निष्ठायां गोष्ठेऽग्निमुप-
समाधाय विलयनं जुहुयात् संयद्द्वयसंयद्वाचेति ॥४॥

पुष्टिकाम एव नवामित्वर्थः । सन्प्रजातासु,—सर्वासु गोषु प्रसू-
तासु, निष्ठायां रात्रौ, गोष्ठे गवां स्वामे, अग्निमुपसमाधाय
संयद्द्वयेतिमन्त्रेण जुहुयात् । ननु, अग्निमुपसमाधाय,—इत्येतदवा-
च्यम् ? जुष्टीतिचोदनावसादेव स्वस्वम्भिरवमग्नये । नैव दोषः ।

अस्मात् ? अस्मात् एतदवचने अन्तर्होमादिवत् भीषण्याय
होमः स्वात् ॥ पुनरन्वो । तेषां पयसाधाय—इत्यनर्थकम् ?
न । अग्निमुपसमाधायैव सुहृदात् नाज्यामाहृतं कुर्व्यादित्येव-
मर्थत्वात्तत्र । तेन चिमहोमः स्वात् । किं सुहृदात् ? विज-
यनम् । विजयनशब्देन हृतेनिस्रन्दनमईमवितं दधि पोषते ।
तथाचोक्तम् ।

“दध्यईमवितं यज्यं तद्वै विजयनं कृतम् ।

हृतनिस्रन्दनश्चास्र चिमैका तथाऽऽहुतिः” ।

इति । इवद्रव्यकत्वात् सुवेद्यायं होमः स्वात् । एका चाहुतिः ॥

॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्त्रीदुग्धरेणासिना वत्स-
मिधुनयोर्लज्जं करोति पुष्टसण्यायेऽय स्त्रिया भुव-
नमसि साहस्रमिति ॥ ५ ॥

पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्तितुकार्थम् । श्रीदुग्धरेण ताम्रमयेन,
॥ काष्ठमयेन । अस्मात् ॥ ‘सोहितेन सधितिना’—इति मन्त्र-
विज्ञात् । न हि काष्ठमयोऽसिर्नोहितो भवति । सामर्थ्याच्च ।
ताम्रमयः स्रज्जलसिर्लज्जकरश्च समर्हो न काष्ठमयः । सधितिना
चुरेण । कुतः ॥ ‘सोहितेन सधितिना’—इति मन्त्रविज्ञा-
देव । ब्रूहाकरश्च किल सधितिमयः चुरे प्रयुक्तः । ‘सधिते
मेनष्टिप्सीः’—इति । एवमेके । सधितना सधितेन—इत्य-

परं । कस्मात् ? असिम्बदस्य तदर्थत्वात् । न च मन्त्रसिद्धान्त-
 सुरः—इति युक्तं वक्तुम् । किं कारणम् ? सिद्धमपेक्ष्य श्रुतेर्वस-
 यस्वम् । न [] सिद्धान्तपुरोधात् श्रुतिवत्सङ्गं युज्यते । अत-
 एव, “धान्यमसीति तच्छुक्लानावपति”,—इत्यत्र मन्त्रस्य एव धान्य-
 पदे तच्छुक्लस्य चत्वा, न तु तच्छुक्लपदस्य धान्यपरत्वम्—इति
 सिद्धान्तः । तद्वदत्रापि सधितिपदस्यैव वरं सङ्गपरता ज्ञात् ।
 न पुनस्तत्पत्तिमिष्टस्मात्सिपदस्य सधितिपरता ।

वक्षमिद्युनयोः । मिद्युनं स्त्रीपुंसौ । वक्षयोर्मिद्युनं वक्ष-
 मिद्युनं तयोः वक्षमिद्युनयोः । यावन्ति वक्षमिद्युनामि सन्ति
 तावतामिव । द्विवचनकरणात् इयोर्द्वयोर्लक्ष्यं कर्त्तव्यम् । कर्त्त-
 [] ? [] वक्षमिद्युनस्य लक्ष्यं [] पुनरन्यस्य कारणीयम् ।
 एवमपरापरस्यापि । लक्ष्यं करोति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्ष्यं
 धिष्ठं करोति । [] प्रदेशे करोति ? कर्षयोः । कस्मात् ?
 ‘मिद्युनं कर्षयोः ज्ञातम्’—इति मन्त्रसिद्धान्तः ।

केन कर्मण करोति ? उच्यते । पुंस एवाचेऽयं स्त्रियाः ।
 अचे आदितः पुंस एव वक्षस्य लक्ष्यं करोति, अचानन्तरं स्त्रिया-
 वक्षाय लक्ष्यं करोति । एतदनेनोक्तं भवति । एकस्य वक्षस्य
 इयोरपि कर्षयोर्लक्ष्यं ज्ञत्वा, अथ एकस्या वक्षाय इयोरपि
 कर्षयोः कर्त्तव्यम् । ततोऽपरस्य वक्षस्य अपरस्याश्च वक्षायः ।
 एवमन्येषामपि । कस्मात् पुनः कारणादेवमवगम्यते, सर्वेषामिव
 वक्षानां लक्ष्यमादितः [] परतः सर्वेषां वक्षिकानामिव कुतो-
 न ज्ञायते ? उच्यते । वक्षमिद्युनयोरिति द्विवचनोपन्यासस्यार्थ-
 वक्ष्यार्थमवगच्छामः । द्विवचनकरणात् सस्तेकस्य वक्षस्यैकस्याश्च

वक्ताया लक्षणकरणमवगम्यते । ॥ यत्किमिधुनानाम्—इत्येव
 कुर्म्यात् । तदिहं दिवचनं मिधुनस्वीकृत्वात् मिधुनावयवी स्त्रीपुंसा-
 वपेक्ष द्रष्टव्यम् । एवकाराद्यमन्वयोक्तोपादानात् । अये पुंस एवेति
 करणात् ॥ क्रियाभिरापेक्ष पुंसोऽग्रत्वमवगम्यते । तत्र यदि
 सर्वेषां वक्तानामादितो लक्षणं कियते, तदा पुंसोऽप्यये पुंसो-
 लक्षणं स्यात् न क्रिया एव । एवमत्र क्रियाः—इति करणात्
 पुंस ॥ लक्षणकरणात् परतः क्रियालक्षणकरणं प्रतीयते ।
 सर्वसां वक्त्रिणां परतो लक्षणकरणे ॥ क्रिया अपि परतः
 क्रियालक्षणकरणं स्यात् न पुंस एव परतः । तदिदमिदं
 मिधुनाभिप्रायं वचनम् । अपि च । पुंस एवायेऽय क्रियाः—इति
 वचनात् एकवचनसंयोगाच्च एकस्य पुंसो लक्षणकरणानन्तरमिद-
 कस्याः क्रियाः लक्षणकरणमवगम्यते । अवगम्यते चेत्, ॥ भुज्यते
 दिना कारचमुत्सृज्यम् । तस्मात् यद्योक्त एवायं । अन्ये तु, पुंसए-
 वायेऽयः क्रियाः—इति पठन्ति । कर्ष्यस्यायमनेमि पुंसोऽयः मदेमि
 ॥ क्रिया लक्षणं करोति—इति व्याचक्षते ॥ ॥ मन्त्रे च
 लक्षणं करोति ? भुवनमसि—इति मन्त्रे च । प्रतिकर्षे मन्त्रा-
 उत्तिवीक्ष्या । कश्चात् ? “भिदे मन्त्रावृत्तिः”—इति सूत्रा-
 न्तरात् ॥ ॥ ५ ॥ ० ॥

कृत्वा चानुमन्त्रयेत् लोहितेन खभित्तिनेति ॥ ३ ॥

लक्षणं कृत्वा लोहितेनेति मन्त्रे च चानुमन्त्रयेत् । कृत्वा—इति
 करणात् सर्वेषां लक्षणकरणात् परतोऽनुमन्त्रयम् । अथान्दः कम्-

विशेषप्रकारणार्थः । कथं नाम ? तेनैव क्रमेण लक्षणकरणं तेनैव
क्रमेणानुमन्तव्यम्—इति । आद्यापत्यपमूर्तां तेनैव क्रमेणाश्रयं
तेनैव क्रमेणाश्रयजनमितिवत् । तस्मात् इतिकर्ममेवानुमन्तव्यं
स्यात् । मन्वावृत्तिरुक्ता ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तन्वीं प्रसार्यमाणां बहवत्सामानुमन्तयेतेत्यं
तन्वीं गवां मातेति ॥ ७ ॥

तन्वीं वक्ष्यन्मनदाम । तन्वीं—इति केचित् पठन्ति । तामपराद्धे
वक्ष्यन्मनाय प्रसार्यमाणां अनुमन्तयेत—इत्थं तन्वीति मन्त्रेण ।
बहवत्साश्च । बहो वक्षो यवा, तां बहवत्सामपि तन्वीमनुमन्तयेत
तेनैव मन्त्रेण । तदिदमनुमन्तव्यं बोधव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

तथैतान्यहरहः कृत्यानि भवन्ति ॥ ८ ॥

तत्र तस्मिन् काम्ये कर्मणि एतानि वक्ष्यमाणसूत्रोद्दिष्टानि भव-
रहः कृत्यानि प्रतिदिनं कर्तव्यानि भवन्ति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥
कानि पुनस्तानि ? उच्यते,—

निष्कालनप्रवेशने तन्वीविहरणमिति ॥ ९ ॥

निष्कालनं पूर्वोक्तं वाः ॥ ९ ॥ इति, प्रवेशनमपि पूर्वोक्तं
प्रत्यामता इति, तन्वीविहरणभग्नस्तरोद्धमित्येतानि ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

गोयज्ञे पायससहः ॥ १० ॥

गवां पुष्टिकामसाध्यादीनां यजनं गोयज्ञः । तस्मिन् गोयज्ञे

प्रयसि भवः चक्षुः क्षालीपाकः कर्तव्यः—इति सूत्रशेषः॥

॥ ५ ॥ १० ॥ ० ॥ ३

तेन च चक्षुषा,—

अग्निं यजेत पूषणमिन्द्रमीश्वरम् ॥ ११ ॥

यजेत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः । असमासकारणं निर्वापहोमयोः
पृथक्प्रश्नापनार्थम् । पूषणोऽप्यत्र तच्छ्रुतचक्षुरेव भवति । कक्षात् ?
अग्नीन्देश्वरसामान्यात् । तथाचीत्तम्—

“यद्यप्यदन्तकः पूषा पेटमसि चक्षुः ।

अग्नीन्देश्वरसामान्यात् तच्छ्रुतोऽत्र विधीयते” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अश्वमपूजा ॥ १२ ॥

अश्वमोऽनङ्गान् । पूजा—मत्तशृङ्गादावाभरणप्रदानेन त्वस-
हानादिना च सत्कारो गोवक्ष्ये कर्तव्यः ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥
प्रसङ्गात् सूषसा साधयेयाच्च गोवक्ष्यविधितिदर्शनेनैवाश्वकर्मण्युच-
यति,—

गोवक्ष्येनैवाश्वयज्ञो व्याख्यातः ॥ १३ ॥

अश्वरथरार्थः । अश्वयज्ञमश्वयज्ञो विद्यमानाश्वेनाश्वपुष्टिकामेन
कर्तव्यः, न येन केनचित्, नाश्वश्रुत्याद्य,—इति बोध्यम् ।
पायसचक्षुषा पूर्वोदकान्यादयो यद्व्याताः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अथ पुनरत्र विशेषः,—

यमवरुणौ देवतानामत्राधिकौ ॥ १४ ॥

देवतानामिति सम्बन्धनस्यैवा पठ्यते । अत्राश्वयज्ञे गोयज्ञनिर्दिष्टानां देवतानां यमवरुणौ अधिकौ । यमः पञ्चमो पठः । अत्रापि पूर्व्वेवत् पृथगेव निर्वापो होमस्य । अथमपूजास्त्वानेवाश्वपूजा बोधव्या ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधायेदानीं पुनर्मौञ्जशेषमेवाह,—

गन्धैरभ्युक्ष्यं गवां गन्धैरभ्युक्ष्यं गवाम् ॥ १५ ॥

सायमामतानां गवां गन्धोदकैरभ्युक्ष्यमाभिमुख्येनोच्यं वेचनं कर्त्तव्यम् । दिव्यं च नमादरायम् । अथवा । दिव्यं च नादुमोयज्ञएव गवामभ्युक्ष्यम्—इत्यवसम्बले । तस्मादश्वयज्ञेऽयं विशेषो नास्ति । अपि च । गोयज्ञस्य कियतीमाहृतं सूत्रयित्वा, अश्वयज्ञमभिधाय, पश्चादपि गोयज्ञस्याहृतं सूत्रयन्नाचार्यः,—पूर्व्वसूत्रितामेव गोयज्ञस्याहृतमश्वयज्ञेऽतिदिशति न सूत्रयिष्यमाश्वामपि—इत्यवधार्यते । अथवा सर्व्वमेव गोयज्ञस्याहृतं सूत्रयित्वा परस्तादेवाश्वयज्ञे तामतिदिशेत् । तस्मात् क्रममेदकरणादयमश्वामः,—अश्वयज्ञेऽश्वानामभ्युक्ष्यं नास्ति—इति । अन्ये तु,—अश्वयज्ञेऽप्यश्वानां गन्धैरभ्युक्ष्यमिच्छन्ति ।

ननु प्रकरणशेषेऽप्यत्र गोयज्ञाश्वयज्ञयोः कालो ■ भूयते, अतस्तयोः कः कालः ?—इति वक्तव्यम् । सञ्चते । कालान्तरानुपदेशात् परिभाषासिद्ध एवोदगयनादिः कालोऽनयोर्भविष्यति । ■ । तन्मान्तरविधानानुसारात् मार्गपालोदिने गोयज्ञो नीराजनदिने चाश्वयज्ञः स्यात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“पारिभाषिक एव स्यात् कालो गोवाजियज्ञयोः ।

अथवा मार्गपालीदिनस्य सुखरात्रौ नक्षत्रं च ।

अथवा मार्गपालीदिनस्य कालो गोवाजियज्ञयोः ।

नौराजनेऽङ्गि चाश्वानामिति तस्यान्तरे विधिः” ।

इति । मार्गपालीदिनस्य सुखरात्रौ नक्षत्रं प्रतिपत् । कुतः ?

तदधिकारे,—

“ततोऽपराह्नसमये पूर्वस्थां दिशि भारत !

मार्गपालीं प्रवक्षीयात् तुष्टे स्तब्धेषु पादपे” ।

इति पुराणवचनात् । नौराजने च कालविकल्पाः शून्यन्ते ।

च वराहमिहिरः ।

“द्वादश्यामष्टम्यां

कार्तिकशुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां वा ।

आश्वयुजे वा कुर्म्या—

नौराजनसंज्ञितां शान्तिम्” ।

इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-
लज्जयौचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृती गोमितीयष्टसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य पृष्ठी खण्डिका ॥ ॥ ॥

गौभिलौघरुचमूत्रे

तृतीयपाठके सप्तमी श्लोका ।

अथातः अवकाकर्मा ॥ १ ॥

अथशब्दः प्रकरणात्तरोपस्थासार्धः । अवकाकर्मा,—इति कर्मो-
नामधेयम् । वर्तिष्यते,— इति सूत्रशेषः । अतःशब्दी हेत्वर्थः ।
यथादाहिताग्निरेभिः अवकाकर्मादिभिर्देवादीनयजमानः सम-
रादीन् निराकुरुते निराकुरितिरिति भाष्यायते, अतः—एतस्मात्
कारणात् अवकाकर्मादिकमिदानीं वक्तव्यमित्यभिप्रायः ।
चोक्तम् ।

“यस्वाधावानिमालखादेवादीर्भिरिष्टवान् ।

निराकर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तदिदं अवकाकर्मा,—

पौर्णमास्यां कृत्वम् ॥ २ ॥

पौर्णमास्यां आवक्षां, कृत्वं करणीयम् । आवक्षाम्—इति कुतो-
क्तम् । समास्यासामर्प्यादित्याह । अवकाकर्मा—इति समाख्यानि
श्रूयमाणे आवक्षो मासः सस्यागच्छति हृदयम् । सामच्छति
चेत्, न युज्यते विना कारकमुत्पद्यते । एतस्मात् कारणात्

आवक्षां पीर्यमास्यामेतत् करचीयम् । यज्ञान्तरवचनाच्च ।
तत्राच यज्ञान्तरम् । “यवानः अवचान्कर्त्तुः” “आवक्षां पीर्य-
मास्याम्”—इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कथं कर्त्तव्यम् ? तदभिधीयते, —

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्य शालांशेरन्निं प्रचयन्ति ॥

॥ ३ ॥

पुरस्तादपतो न पूर्व्वक्षां दिशि । शालाया चग्न्यानांश्च,
(मोमयादिना) उपलिप्य, ■■■ शालांशेरन्निं प्रचयन्ति लवणा-
दिभिः स्थापयन्ति । बहुवचनादनियतः कर्त्ता । शालांशेरित्त्व-
चवचनाच्चा यतो । तेन, शालांशेरकदेशं प्रचयन्ति न सर्व्वम् ॥
० ॥ ३ ॥ ० ॥

अभितक्ष्याय्युपलिम्बन्ति ॥ ४ ॥

प्रकृतज्ञात् प्रवीतशालांशेरभितः—इतश्चेतच्च चत्वारि क्षान्तानि उप-
लिम्बन्ति । कर्त्तुरनियतः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥
किं विदिषु ? न । किन्तर्हि ? उपपत्तेः,—

प्रतिदिशम् ॥ ५ ॥

दिशं दिशं प्रति उपलिम्बन्ति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥
कियत्क्षं देशमुपलिम्बन्ति ? तदभिधीयते,—

साधिके प्रक्रमे ॥ ६ ॥

अधिष्ठेन सह वर्तमाने साधने—इतीवाधिवे इत्येतत् । प्रश्नम्—

“संस्कृतपदविन्यासस्तिपदः ॥ १ ॥ कृतः ।

आत्मे कर्तृष्वि सर्व्वेभ्य जीते त्वध्वर्ष्वपोदितः” ।

इत्युक्तमत्र, उपलभ्यन्ति । उपलब्धपदक्रियाऽऽचारत्वविवक्षया सक्त-
मीनिर्देशः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अमी कपालमाधाय सक्तसंगृहीतं यवमुष्टिं भुज्य-
म्यनुपदहन् ॥ ७ ॥

प्रकृतेऽमी कपालमाधाय । अथ, अन्नाविति भक्ष्यमवकुम् ?
प्रकृतः अस्त्वन्निरित्यसौ नम्येत । नैव दोषः । यतोऽभित उप-
क्षितस्त्वानां सविहिततरत्वात् तथैव कपालाधानमप्यायङ्गीत-
कविदिति तन्निरासार्थमन्नाविस्थाः । कपालम् —

“कपालं यन्मयं पातं वक्ताघटितमुच्यते ।

आसुरं वक्ताघटितं द्वेभ्यो येनैव वर्ज्ययेत्” ।

इत्युक्तमत्र, अमी आधाय अन्नेरपरि कृत्वा, सक्तसंगृहीतं
यवानां मुष्टिं भुज्यति । किं कुर्वन् ? अनुपदहन् । अदहति-
त्यर्थः । उपलभ्यनुपदहन् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

पश्चादग्नेरलूखलं दृढयित्वाऽवहन्मुहेचम् ॥ ८ ॥

प्रकृतकालेः पश्चादलूखलं दृढयित्वा इतीकृतम्—निबन्धीकृत-
त्येतत् । प्रकृतान् अष्टान् यवान् तत्र स्थापयित्वा सुसलेन पूर्व्व-
पदमहन्ति, — सन्निधायकम् । कर्तुरनियमः । किं ॥ १

उद्देशम् । कृत्वा—इति शेषः । निष्ठाविधिपक्षं ■ । उद्देशः दृष्ट-
मन्त्रः । “विधिर दृष्टभावे”—इति ऊरुत्वात् । तथाच, अष्टानां
वचानां कृतान् सूक्तान् दृष्ट्वा कृत्वा अवहन्ति ॥ • • ८ ॥ • •

सुक्तान् सक्तून् कृत्वा चमसं चोप्य मूर्ध्नि चापिधाय
निदधति ॥ ८ ॥

सुक्तान् दृष्टान् सुविहितान् वा, सक्तून् कृत्वा, चमसं वान-
शस्त्रपात्रविधिषु, चोप्य—वा ■ सम्भक्तं आपयित्वा, मूर्ध्नि
यथोक्तस्थानेन अपिधाय चाप्याध, निदधति आपयति ।
अभिन् । अन्तर्द्वे । अन्तात् । “अक्षमिति चमसद्व्याधा-
दाय”—इत्यादिवचनात्पूर्वार्थपर्यालोचनात् ॥ • • ८ ॥ • •

दक्षिणपश्चिमे अक्षरेण सचरः ॥ ९ ॥

अक्षरेण-शब्दो सम्भवचनः । तद्योगात् दक्षिणपश्चिमे—इति
द्वितीया । दक्षिणपश्चिमे ■ ई स्थाने उपलभ्यते, ते अक्षरेण तयो-
र्गोत्रप्रदेशः,—इत्येतत् । सोऽयं सचरः ;—सचरस्त्वनेनेति सचरो-
नमनानमनमानं इत्यर्थः । स चरस्त्वं वक्षमाचोपयोगी विधिरिहैव
वसन्नादुक्तः । एतावदङ्गि कर्तव्यम् ॥ • • ९ ॥ • •

अक्षमिति चमसद्व्याधादाय मूर्ध्नि चापिधाय
आर्चं दधति ॥ ९ ॥

अक्षमिति सवितरि, चमसद्व्याधौ मूर्ध्नि चादाय अर्चिता, अति-

प्रणीतस्य,—अतिवपसर्गः ॥ अस्वयं प्रणीत एवाग्निरतिप्रणीतो-
मयस्यते । तन्मात्तरप्रक्षिप्ती ॥ । एवं हि तन्मात्तरकाराः क्षरन्ति ।
“अग्निसुपसमाधाय तस्वीकमुत्सुकं प्राक् दक्षिणा प्रचयेत्,—ये
रूपाणि प्रतिमुच्यमाना अक्षराः सन्तः स्वधया चरन्ति पुरापुरो-
निपुरो ये भवन्त्यग्निशक्तोक्तात् प्रचुदात्स्वादिति, सोऽग्निरति-
प्रणीतो भवति”—इति । तदस्य अतिप्रणीतस्य चमोः, चर्दं समीपं
भवति सचरेण मयस्यति । चर्दग्रन्थः समीपवचनः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥
गत्वा च,—

सूर्ये सक्तूनावपति चमसे चोदकमादत्ते ॥ १२ ॥

सूर्ये चमसे स्थापितान् सक्तून् रदानौ सूर्ये आवपति निःक्षिपति,
चमसे ॥ उदकं चादत्ते गृह्णाति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

ततश्च,—

सक्तून् संगृहीतान् दर्व्या सक्तून् ॥ ॥ ॥ पूर्व उप-
लिप्त उदकं निनीय वलिं निवपति; यः प्राच्यां दिशि
सर्पराज एव ते वलिरिति ॥ १३ ॥

कतिपयान् सक्तून् दर्व्या वलिहरणा सक्तदेकवारं संगृहीतान्
कृत्वा, सचरेण प्रदक्षिणं ॥ ॥ उपविश्य पूर्व उपलिप्ते,—
पूर्वक्षां यत् क्षाममुपजितं तस्मिन्, उदकं चमसकं
निनीय निविष्य, वलिं निवपति हरति,—यः प्राच्यां दिशि,—
इति मन्त्रेण ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

उपनिनयत्यपात् शिवं यथा बलिं ॥ प्रवक्ष्यतीति ॥१४॥

उपशब्दः समीपवचनः । उप समीपे बलेः, निनयति निविशति निक्षिपति, - इत्येतत् । किं निनयति ? अपां चमसस्नानां शिवमवधिष्टम् । कथं निनयति ? यथा बलिं न प्रवक्ष्यतीति । यथा येन प्रकारेण निक्षिप्तमुदकं बलिं न प्रवक्ष्यति न स्नानान्तरं प्रापयिष्यति, इति तत्रा निनयतीत्यर्थः ॥ ० ॥ १४ ॥ = ॥

सर्वं बाहुमन्वाहस्य चमसद्वयविभुक्त्य प्रताप्यैव
दक्षिणैव प्रतीच्यैवमुदीची यथा लिङ्गमव्यावर्त्तमानः ॥

॥ १५ ॥

‘सर्वं बाहुमन्’ लक्ष्मीलाल—बामपार्श्वमेत्यर्थः । ‘वाहस्य’,—तथैव
ल्लितः परिवहस्य । यत्र स्रस्त्रावर्त्तनमुपदिश्यते, तत्र प्रायेण तत्-
स्नानस्थितस्यैव परिवर्त्तनमभिप्रेयते ;—‘अथैव प्रदक्षिणसावर्त्त-
यति’—इत्येवमादौ । अन्ये ॥ सर्वं यन्ति,—‘सर्वं बाहुमन्वाहस्य,
—अप्रादक्षिण्येनाजि’ गत्वा’—इति । ‘चमसद्वयौ चभुक्त’,—
समासकरणात् तन्मयेयं वोदधीनामिविष्य, तन्मयेयं प्रकृतेऽन्यौ ‘प्रताप्य
‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण,—सकृत् संयुजीतान्—इत्यादिप्रकारे-
णेत्येतत् । ‘दक्षिणा’ दक्षिणस्यां दिशि बलिं निवपति । एवं
प्रतीच्यानेवमुदीच्याम् । ‘दक्षिणा’—इत्यादौ सर्वत्र पूर्वसवर्गः ।
‘यथा लिङ्गम्’ यो मन्त्रो यजिङ्गः, तेनैव मन्त्रेण तस्यां दिशि
बलिं निवपति । ‘यो दक्षिणस्यां दिशि सर्वं वाज एव ते बलिः’,
‘यः प्रतीच्यां दिशि’, ‘य उदीच्यां दिशि’,—इति मन्त्रविशेषः

इत्यर्थः । यस्माच्च दिशि बलिं निवपति तदभिमुख एव ध्यात् ।
तथा चोक्तम् ।

“यस्मां दिशि बलिं दद्यात् तामेवाभिमुखो दिशम् ।

त्रयश्चाकर्त्तुं भवेत् त्रयश्चार्त्तं न चर्त्तयेत्” ।

इति । ‘अध्यावर्त्तमानः’ । विशेषेणावर्त्तनमनुवर्त्तनम्,—सर्वं बाध-
मन्वाहणम्—इति यदुक्तं, तद्विशेषेणावर्त्तनम्—इत्यर्थः । कियन्मात्र-
मध्यावर्त्तनं न शक्यते प्रतिवेदुम् । किं कारणम् ? तावत् तावत्
बलिनिवपने तत्तन्मुखत्वविधानम् । अतो विशेषेणावर्त्तनं प्रति-
विशेषयितुं शक्यं; ‘अध्यावर्त्तमानः’—इत्याह । तस्मात् प्रती-
च्युदीचीवज्जोर्धावर्त्तनं न कर्त्तव्यम् तथैव अस्त्ववस्थितस्तत्तदि-
मुखो भूत्वा बलिनिवपनं कुर्यात् । अध्यावर्त्तनप्रतिषेधादेव तदु-
त्तरभाविनीरभ्युच्चप्रतापनयोरपि प्रतिषेधोऽयमस्म्यते । अतएव,
‘एवं दक्षिणा’—इति सूत्रितम् । दक्षिणावली चत्वार्यर्त्तनाभ्यु-
च्चप्रतापनानि सूत्रितत्वादेव प्राप्नुवन्ति, तदर्थे पुनः ‘एवं दक्षिणा’
—इत्येवंशब्दोऽन्तिप्रयोगः ॥ ध्यात् । तस्मात्, ‘एवं दक्षिणा’
—इत्यत्र ध्यावर्त्तनाभ्युच्चप्रतापनानि तस्मिन् पूर्वोक्तम् ‘एवं’ शब्द-
कार्त्तः,—इत्यवस्थानापि वाच्यम् । तस्मात्तस्मात् ‘एवं प्रतीच्यो-
एवमुदीची’—इत्यनयोरप्येवंशब्दयोः स एवार्थो वर्त्तनीयः ।

तस्मात्, ध्यावर्त्तनाभ्युच्चप्रतापनातिरिक्तस्यैव ‘एवं’ शब्देनाति-
देयात् प्रतीच्युदीचीवज्जोर्धावर्त्तनाभ्युच्चप्रतापनानि ॥ कर्त्त-
व्यानि भवन्ति । अथैवं ‘अध्यावर्त्तमानः’—इत्यनर्थकं, तदति-
रिक्तस्यैव ‘एवं’ शब्देनातिदेयादवर्त्तनस्याप्रसङ्गे । उच्यते । अध्या-

वर्तमानः,—इति विशेषवाचनं प्रतिविधवाचार्थेऽनर्हत्वा-
त्वास्तुपुत्रं क्रियन्मात्रमावर्तनमनयोरपि बहोरनुष्ठानाति । सोऽयम्
'अव्यावर्तमानः'—इत्यर्थः पूर्व्यमुपपादितोऽस्माभिः । अन्ये तु,
'अव्यावर्तमानः',—इति करणाद् व्यावर्तनस्यैव प्रतिषेधादभ्यु-
पगमनापनयोः सर्वथैव करणम् इत्यस्ति ॥ १५ ॥

सूर्येण शेषमन्वावोप्यानतिप्रचीतस्यार्द्धं व्रजति ॥ १६ ॥

शेषं वक्षिषेयं सूर्येण चक्षी चोप्य,—या उप्य प्रक्षिप्य । मन्वास्तुप-
देशात् व्याहृतिप्रयोगेन,—इत्यर्थः । कुत एतत् ?

“तत्र मन्वा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्वाचामिवचादेशे मन्वात् कार्यं समाचरेत्” ।

इति गृह्यसंस्मरणान् । एवमेके । अपरे ॥ मन्वास्ते,—“मन्वास्तु-
पदेशादमन्वाकम्”—इति । वक्षिषेवच प्रतिपत्तिः सूर्यस्यैव ।
प्रतिपत्तौ च मन्वाभ्यो ॥ प्रयोजनवान्—इति तेषामागवः ।
इत्यनेन तु वैष्णवेवादिशेषस्य प्रतिपादने वक्षिहरणादौ मन्वाभ्यः ।
अथैकैकं तत्र शेषः प्रतिपाद्यते इति चेत् । कण्वमाह नेदमर्थ-
कस्मैति । निःसन्देहायामपि प्रतिपत्तौ विरुद्धादौ तत्रभवन्तो-
मन्वा प्रवृज्यते । सन्देहे च व्याहृतिप्रयोगे न किञ्चिदीयते ।

तदेवं क्त्वा, अनतिप्रचीतस्यार्द्धं व्रजति । प्रचीतम्—इति
साधे निहा । प्रचीतं प्रचयनमतिक्रान्तोऽतिप्रचीतः, तत्राविधौ न
भवतीत्यनतिप्रचीतः प्रकृतोऽभिर्भज्यते । प्रकृतस्य सूर्यस्यैव परि-
चर्यार्थम् अनतिप्रचीतस्य—इत्याह । अन्वागारे सूर्यस्योऽप्यभि-
रक्षि । वा । अनतिप्रचीतस्तन्वात्करप्रक्षिप्तो व्याख्यातः, स

न भवतीत्यनतिप्रचीतः । तदक्षान्नेरदे समौपं व्रजति सधर-
मार्गेवेत्यर्थः ॥ • • १६ ॥ • •

तत्वा च,—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्जौ पाचौ प्रतिष्ठाप्य नमः
पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं जपति ॥ १७ ॥

प्रकृतस्याग्नेः पश्चात् न्यञ्जौ अधोमुखौ पाचौ इत्यौ, भूमौ प्रति-
ष्ठाप्य,—

“दक्षिणं वामतो वाहमाग्राभिसुचमेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे चक्षकर्मणः” ।

इति कर्मप्रदीपोत्तपकारेण संस्थाप्य, नमः पृथिव्यै,—इत्येतं मन्त्रं
जपति । ‘एतम्’—इति स्वरवर्चसम्पादनाद्यम् । ‘मन्त्रम्’—इति
मन्त्रे दुष्टे यत् प्रायश्चित्तं, तस्य प्रायश्चित्तम् । चक्षुःप्रतिषेधार्थं वा
एतं मन्त्रमिति वचनम् । कथं नाम ? चक्षुःस्थितस्पर्शं कुर्वी-
त्येतं मन्त्रमेवभूतमेव जपति न पुनरुद्देत,—इत्यभिप्रायः । कथं
पुनरन्यत्र कर्मकरवपदे जहस्यामहा ? उच्यते । “नमः पृथिव्यै
दंष्ट्राय विष्णुभ्यो ते अन्तो रिताम”—इत्युक्त्या विभक्तिर्मन्त्रो
पच्यते । तथात्, चक्षुः कर्मकरवपदे जहमप्यामहीत कश्चि-
च्चन्दमतिरिति तन्निरासार्थोऽयं प्रयत्नः ॥ • • १७ ॥ • •

प्रदोषे पावसश्चरुः ॥ १८ ॥

रात्रेः प्रथमो वामः प्रदोषः । कक्षात् ? “प्रदोषपश्चिमौ वामौ”
—इति, तथापि प्रदोषस्ययोगात् । तस्मिन् प्रदोषे, पश्चि

पावसः, चरुः स्वाध्वीपाकः, कर्त्तव्यः—इति वाक्यशेषः ।
 एवञ्च, स्वाध्वीपासनसार्धं होमवैलिकर्मणि कृत्वा चरुं कर्त्तव्यः ।
 कुतः ? तत्तत्कालातिपाते प्रायश्चित्तोपदेशात् । एवमर्थः प्रदीप-
 वन्दः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयात् ; श्रवणाय विष्णवेऽग्नये प्रजापतये
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ १९ ॥

तस्य,—इत्यवयवसङ्ख्या पठौ । तस्य पावसस्य चरुर्जुहुयात्,
 श्रवणाय स्वाहा,—इत्यादिना मन्त्रेण प्रत्येकम् । सोऽयं स्वाहाशब्दः
 प्रत्येकमभिसम्बन्धते । तथा चोक्तम् । “मन्त्रान्ते स्वाहाकारः”—
 इति । किमर्थं तर्हि पुनरिह स्वाहाकारपाठः ? उच्यते ।
 मन्त्राद्वाच्योक्तानां मन्त्राणां विनियोगस्य वस्तुमारब्धत्वात् यस्मिन्
 तेषां मुद्राकृतम् । यतस्तीक्ष्णमिव मन्त्रशब्दार्थत्वात्तएव मन्त्राः
 स्वाहाकारान्ताः स्युः—इत्यपि स्वादाशङ्का कदाचित् कल्पधि-
 क्कम्भमतेरिति तद्विरासार्थमिह स्वाहाशब्दमपठदाचार्यः ।
 मन्त्राः सुस्वेने मन्त्राद्वाच्ये न पठ्यन्ते । यथा । श्रवणाय,
 —इत्यादिवत्तुर्वीविभक्तीनानुद्देश्यतामात्रपरत्वमभ्युपेत्य तन्त्रेणापि
 होमं कथिदाशङ्कीत । यतः स्वाहाशब्दयोगेनैवैतावत्तुर्वीविभ-
 क्तयः,—इति प्रज्ञापनार्थमिह स्वाहाकारः पठितः । श्रवणो-
 वचनविशेषः । विष्णवादयः प्रसिद्धाः । असमासकरणमपि निर्वाप-
 होमयोः पृथक्प्रज्ञापनार्थमेव । केचित् पुनर्,—एकामाहुति-
 मेकञ्च निर्वापमिच्छन्ति । तदसङ्गतम् । पूर्वोक्तयुक्तेः । समस्वा-
 मिधानश्चैवं स्यात् । कर्मप्रदीपोऽपि—

“आवक्षां वा प्रदीपे वः स्यादर्थः तथैव च ।
 कथमेतेषु निर्वापाः ? कथमेव सुहोतवः ?
 देवतासङ्ख्याया निर्वापाश्च पुनक् पुनक् ।
 तृतीयं हिरेव गृहीयाद्योमस्यापि पुनक् पुनक्” ।

इति आवक्षां प्रदीपेऽपि पुनक् पुनक् निर्वापं होमस्याह ॥
 * * * १८ * * *

स्यात्कीपाकाहताऽन्यत् ॥ २० ॥

अन्यत् सर्वं स्यात्कीपाकाहता स्यात्कीपाकरीत्या कुर्वीत । अथ,
 “एवोऽत कर्षे” इतिराहुतिषु न्यायः—इति परिभाषामात्रत्वा-
 देतदवाच्यम् ? नैव दोषः । परिसङ्ख्यानावृत्त्यात् । कर्षे नाम ?
 होमादन्वदेव स्यात्कीपाकाहता कुर्वीत, [] तु “सक्तदा
 निर्वा” —इति शेषं विकल्प उक्तः, सोऽत्र न भवति । तस्मात्
 सक्तदेव [] । कर्षेऽन्वयप्रपञ्चार्थं वा वचनं सर्वनीयम् ।
 कर्षे नाम ? स्यात्कीपाकाहता अन्यत् कर्षेमेवं समाप्य []
 माचसूत्रोक्तं कर्षे [] परस्तात् परिभाषासिद्धं वामदेव्यगानं
 कुर्वीत—इति । एतच्च सुखसूत्रे वक्ष्यमाणसूत्रोक्तं कर्षे प्रधान-
 होमानन्तरमेव [] स्यात् वामदेव्यगानात् परमो वा स्यात् ।

परमार्थतस्तु, [] चरोर्बहुदेवतत्वादवघात एव होमः प्राप्नोति ।
 [] चाज्यभागी अवदानधर्मश्च न भवति । [] वचनादा-
 ज्यभागी अवदानधर्मश्च [] प्राप्यते । कर्षे प्राप्यते । आचार्य-
 कुलकरणात् । तथाच गृह्यसंवादः ।

“आसीयाकाशताऽन्वत्तु यत्र संज्ञा निपात्यते ।

तत्राण्यभासी दुर्लभं सुचमासीर्वापद्यति” ।

इति । सोऽयमस्मार्चः । एवमुत्तरज्ञापि वर्धनीयम् ॥ २० ॥ ७४

उत्तरतोऽग्नेर्दर्मस्तम्बस्य मूलं प्रतिष्ठाप्य सोमोरा-
जेत्येतं मन्त्रं जपति वाक्सम्बासमधत्तेति च ॥ २१ ॥

समूकं मूलमहितं दर्भस्तम्बं कुमयुक्त्वं प्रकृतस्याग्नेरुत्तरतः
प्रतिष्ठाप्य,—“प्राक्षुस्वकरचक्षानादिमे”—इत्यक्षत्सुस्वकारवचनात्
प्रागर्थं ज्ञापयित्वा, सोमोराजेति यां सम्भामिति ■ मन्त्रद्वयं
जपति । “एतं मन्त्रम्”—इति व्याख्यानम् । इदानीं वामदेव्य-
यानम् । चेचित् च य दर्भस्तम्बे कुमयं स्थापित्वान्ति । तदक्ष-
तम् । कक्षात् ?

“यज्ञवाकुनि सुध्याय स्तम्बे दर्भवटी तथा ।

दर्भमक्ष्णा ■ विहिता विष्टराक्षरचेचपि” ।

इति कर्मप्रदीपः ॥ २१ ॥ ७५

ह्रस्वानीऽथतसक्तून् कारयित्वा नवे पाचेऽपिधाव-
निदधाति ॥ २२ ॥

जः जानामिनि दिने,—तत्रां योर्धमासीमर्ध्यां प्रभातायां सत्य-
मित्येतद् । ततः, प्रातर्होमान्तरम् । अथवा । ततः,—इति
वार्त्थविभक्तिकक्षुधिः । तथैवावृता, जघनचक्रून् जघनता तथाः

तेषां सत्तून् कारयित्वा, नवे पात्रे कृत्वा पात्रास्तदेव अपिघात
कृतयित्वा, निदधाति गृहे स्थापयति । कारयित्वा,—इति वच-
नात् कर्तुरनियमः ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

तेषां सत्तूभिः,—

अहरहस्तूष्णीं बलीन् हरेत् सायं प्राग्घोमादाय-

हायस्याः ॥ २३ ॥

अहरहः प्रत्यहं, तूष्णींज्ञान् बलीन् हरेत् । तूष्णीमिति वाग्-
व्यापारप्रतिषेधान्नमसा मन्त्रमुच्चार्यत्यर्थः । [] । तूष्णीमिति
करवादनमन्त्रकर्मिष्ठान् बलीन् हरेत् । तूष्णीमिति वाग्यमन-
नियमार्थं न मन्त्रोच्चारणप्रतिषेधाद्यर्थम्—इति चेन्नित् । तस्मिन्
काले बलीन् हरेत् । सायम्,—अस्तमयापूर्वम् । प्राक्
पूर्वं होमात् । ननु होमात् पूर्वमेव बलिहरणं पुरस्तात्
शुचिम् [] किमिति प्राग्घोमादिति क्रियते ? उच्यते । अग्न्या
[] होममप्यहरहर्दध्ययति । इतरथा, बलीन् हरेदिति []
वात् होमो [] आत्—इति कश्चिदाशङ्कीत । क्रियन्तं कालं
बलीन् हरेत् ? आपहायस्याः,—या आपहायस्याः, आपहा-
यशीपीर्बमालीपर्यन्तम् ।

अथ बलिहरणहोमयोरभिधानात् अहरहः प्रयोगे बलिशेषस्य
हवनं तत्रापपूर्वकमग्निस्थापनञ्च न स्यात्, अमसदर्थोः प्रताप-
नार्थमुक्तुमन्तु प्रत्यहमप्यासादयेत् । नमः पृथिव्यै—इत्येवमपि
मन्त्रकारणं प्रत्यहं नैव भवति । तथा चोक्तम् ।

“इतिविषय इवमसन्निप्रचयनत्वा ।

प्रत्यहं न भवेद्यातामुक्तमुक्तं मयेत् सदा” ।

इति । “असकथं न सर्वदा”—इति ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य-
कलत्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य तृतीयो मोक्षीयसङ्गसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठस्य सप्तमी सङ्क्षिप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-यज्ञसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके अष्टमी सर्गिका ।

उक्तं यवसाकर्म । अषेदाभीमाश्वयुजीकर्षं प्रस्तूयते,—

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके पायसवह्निरौद्रः ॥ १ ॥

आश्वयुक् अश्विनीनक्षत्रं, तद्वृत्ता पौर्णमासी आश्वयुजी । तस्यां पौर्णमास्याम् । आश्वयुजीग्रहणम् अश्विनीनक्षत्रसम्बन्धहादेव आश्विनपौर्णमासीग्रहापनार्थम् । पौर्णमासीग्रहणं पौर्णमास्याः प्राधान्यस्थापनार्थम् । तेन, नक्षत्रालाभेऽपि आश्विनपौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यम् । आश्विनसंयुक्तं पयो दधि वा पृषातकमित्युच्यते । तस्मिन् पृषातके,—सप्तमीनिर्देशात् वक्ष्यमाणावेवसायसं समासादिते सतीत्यर्थो बोध्यः । बह्नौ देवताऽस्तेति रौद्रः, पायसः—पयसि भयवहः कर्त्तव्यः । तद्यैतत् पयः पृषातकादन्यदेव स्यात् । तत्राश्वकर्षप्रदीपः ।

“पयो यदाश्वसंयुक्तं तत् पृषातकमुच्यते ।

दध्नेके, तदुपासाय कर्त्तव्यः पायसवहः” ।

इति । बह्नाय त्वा,—इति निर्व्यापः । समासादितश्च पृषातकं होमकाले अमेवत्तरपूर्वतः स्थापनीयम् । तत्राश्व यज्ञासंघः ।

“दधि सर्पिच संयुक्तं प्रोक्षोक्षेय पृषातकः ।

होमकाले तु तस्याग्नेः स्थानमुत्तरपूर्वतः” ।

इति ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयादा नो मित्रावरुणेति ॥ प्रथमा मान-
स्तोक इति द्वितीयाम् ॥ २॥

तस्मैत्वयवन्तश्च वा षष्ठी । तस्य पायसस्य चरोरेकदेशं जुहुयात् ।
आ नो मित्रावरुणेति मैत्रावरुणस्यार्चा प्रथमामाहुतिं जुहुयात् ।
आ न स्तोत्रे इति रौद्रस्यार्चा द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । ननु
मैत्रावरुणस्यार्चा कथं दोषः सूत्रात् ? पायसवरुः स्तुत्यं रौद्रः
सूत्रितः । न चैकस्मै हविर्निर्दिष्टं अन्यस्मै ह्रियते,—इति युक्तम् ।
सक्तम्,—

“निर्दिष्ट्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्रियते” ।

इति । आयस्य किल मन्त्रस्य मित्रावरुणयोर्देवतात्वं लिङ्गादव-
गम्यते । नैष दोषः । शुतेर्बलवत्त्वात् । रौद्रः—इति श्रुत्या तावत्
रुद्रस्य देवतात्वमवगम्यते, लिङ्गाच्च मित्रावरुणयोः, दुर्बलस्य
श्रुतेर्लिङ्गम् । तस्मात् “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठेत्”—इति वदि-
तापि श्रुत्या लिङ्गं बाधितव्यं भवति । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“तद्वितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चेषते ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलान्तु परं परम्” ।

इति । पाठक्रमादेवाहुत्वोः प्रथमद्वितीयत्वसिद्धेः पुनः प्रथमादि-
ग्रहणम्,—अनयोरेवाहुत्वोश्चरोरभिसम्बन्धप्रज्ञापनार्थम् । तेन,
प्रथमद्वितीये एव चर्वाहुतौ । याज्ञान्या आहुतयो वक्ष्यन्ते, ताः
सर्वा एवाज्वाहुतयः । तथा च कर्मप्रदीपः ।

• आ नो मित्रेति प्रथमा—इति पाठान्तरम् ।

“वायुयुष्मां तथा जम्बां वायुयुष्मं च यात्रिकाः ।

यत्रार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ।

■ एषां क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषा आग्नेन होतव्या इति कात्यायनोऽप्रवीत्” ।

इति ॥ २ ॥

गोनामभिश्च पृथक् काम्यासौख्येतरप्रभृतिभिः ॥ ३ ॥

गवां नामानि गोनामानि । तैर्गोनामभिश्च काम्यासि,—इत्ये-
तत्प्रभृतिभिरष्टाभिः, एषां नामानां, अष्टावाण्याहुतीर्बुध्यात् ।
गोनामानि च,—

“काम्या प्रिया च हव्या च इडा रक्ता सरस्वती ।

महौ विशुता चाग्रा ■ गोनामानि विदुर्बुधाः” ।

इति सृष्ट्यासंगोक्तानि । “चकारा अग्निशब्दोऽध्याहारार्थः”—

इति सृष्ट्यासंगमात्रे दीक्षितः । यद्यपि नवेव गोनामानि
एव्यन्ते, तथापि अग्राणाम्ना होमो नास्तीत्यष्टावेवाहुतयो भवन्ति ।
एतदिति करणार्थैव स्मृतैरेव होमः, ■ चतुर्वीं प्रयोक्तव्या । तत्रात्र
कर्णमदीयः ।

“इति होमे न प्रमुञ्चरागोशामसु तथाऽष्टसु ।

चतुर्वीमग्रा इत्येतद्गोनाम्नि न हि ह्यते” ।

इति । एषां काम्यासि स्वाहा,—इत्येवमादिकः प्रयोगः सिद्धो-
भवति । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । काम्या प्रिया ■ इति
नामत्रयान्ते अग्निशब्दोऽध्याहारार्थः । अग्राणि च नामानि
संबोधनास्तानि प्रयोक्तव्यानि । कथमर्हजरेतीयं वर्ण्यते, कश्चित्
अग्नि-शब्दोऽध्याहारः कश्चित् संबोधनविभक्तव्यता,—इति । ननु

सर्वत्रैव 'यसि' शब्दस्वाध्याहारो वा स्मात् संबोधनविभक्त्य-
न्ता चेति युक्तं वर्णयितुम् ।

नैव दोषः । कस्मात् ? ताच्छ्रमाङ्गेषु तथैव पठितत्वात् ।
तथाच तत्र घमाभनन्ति । "कास्मासि प्रियासि इत्यासीद् रक्ते
शरस्वति मङ्घि विन्धुते एतानि तेष्वेव नामानि"—इति ।
अथ विन्धुते इत्यनन्तरं एतानि नामानीत्यभिधानादष्टावेव
परिभाषिकानि गोनामानि भवन्ति । अष्टाशब्दस्तु योगेन तत्र
प्रयुक्तः । अहननीया यस्त्वसी । यतएव कात्यायनेन गोनामसीमे
अष्टाशब्देन होमोनासि इत्युक्तम् । आचार्यपुत्रेण तु अष्टा
शब्दस्वापि गवि प्रयोगदर्शनात् तस्मापि गोनामत्वमभिहितम् ।
तस्माद् यथापठितैरेव स्वाङ्गाकारात्मैर्गोनामभिरष्टावाहुतयो होत-
व्याः । महभाष्येऽपि तथैव लिखितम् ॥ • • • ३ • • •

स्थाखीपाकावृताऽन्यत् ॥ • • •

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ • • • • •

पृषातकं प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीय ब्राह्मचानवेक्ष-
यित्वा स्वयमवेक्षेत;—तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्च-
रत् पश्येत्तम शरदः शतं जीवेत्तम शरदः शतमिति ॥५॥

अग्निप्रादक्षिणेन पृषातकसमीपं ब्राह्मचानवेक्षयित्वा स्वयमवे-
क्षेत,—तच्चक्षुरिति मन्त्रेण । सामान्येनाभिधानात् ब्राह्मचाना-

अपि मन्त्रो भवति, ■ पुनरावर्तयतिरेकात् यजमानश्चैव ।
तथा शीतम् ।

“पुनरावर्तयतिरेकात् यजमानश्चैव ।

यिदं स्यात् प्रायगे ■ सर्वैः धिक्कारिणः” ।

इति । यदि पुनः कस्याचित् कारणात् येषां ब्राह्मणास्तदानीं
अभिहितान् न स्युः, तदा स्वयमेव पुनरावर्तयतिरेकात् । ■ शीतम् ।

“ब्राह्मणानामसाक्षिभ्यो स्वयमेव पुनरावर्तयतिरेकात् ।

अथेवमिति शिष्यं नवयज्ञेऽपि भवत्येवम्” ।

इति ॥ ० ॥ ५ । ० ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा जातुषाम्नीन्
सर्वैर्विधिमिश्रानावधीरन् स्वस्वव्यवहार्यम् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणान्,—बहुवचनान् विप्रसृतीन्, भोजयित्वा, स्वयं ■
अथ, “अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथायत्नि”—इति सिद्धत्वादेतद्-
वाच्यम् ॥ उच्यते । अतस्तावत्तावद्व्यसिन्, कर्मणि त्रयाणामा-
वश्यकत्वाद्यमिदमुक्तम् । अगच्छी एतेनैकस्यापि ■ भोजनं
प्राप्नोति, यथायत्नपदेशात् । तन्निरस्तार्थं ब्राह्मणान् भोजयि-
त्वा,—इत्याह । नैतत् युक्तम् । कस्यात् ? अथर्वीपदेशात् । यो-
हि त्रीन् भोजयितुं ■ शक्नोति, कथं ■ तदुपदिश्यते ?
अथर्वीपदेशः स्वस्वव्यवहार्यं ज्ञात् । ■ य प्रमाणं ■
आयं कथयितुमुचितम् ।

अपर ॥ । भोजयित्वा,—इति कर्त्तव्यावाहृत्यां दृवातक-
मिति वक्तव्यमन्वीयते । अन्वयात्, प्रजननानामप्रजननमिदं प्र-
ज्येयात्मा,—इति । एतदपि न सुन्दरम् । अस्मात् ? यस्मात्
ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इत्युक्तौ निर्विरोधेति तमेव भोजनं ताव-
दवगम्यते, ॥ किञ्चिदन्वयेषणीयमस्ति । केन इतिः सम्पद्यते,
तेन केनापि भोजयति,—इत्यवगम्यत एव । “ब्राह्मणान् भोजय”
“कोशिकान् भोजय” “ययाणां सुच्यते यवनाः”—इत्येवमादि-
प्रत्ययव्यपदेशानां लोके बहुवचनपक्षश्चात् । “लोके वेद्येषु प्रसि-
द्धानि पदानि, तानि (सति मन्त्रे) तदर्थाभ्येव सूत्रेषु”—इति
हि नः प्रतिज्ञातम् । दृवातकं भोजयित्वा,—इति कृत्वा तु मानिकं
वरिचिकल्पयितव्यम् । ॥ चैतत् मन्त्रस्य अवयवमात्रात् योऽर्थो-
ऽवगम्यते तं वाधित्वा यत्नोत्थापनं कर्तव्यम् । नापि दृवातकेन
इतिः सम्पद्यते । सुविचोदनायाश्चैवमिवाधोऽव्यवसायि इत्यतः,—
“अपवर्गेऽभिरुपभोजनम्”—इत्येवमादौ ।

अपि च । ॥ उत्तरत्र दृवातकमिति कुर्यात्वाच्योऽत्र
दृवातकव्यतिक्तस्यैव भोजनं दर्शयति । तस्मात्, अस्मिन्
कर्मणि अपवर्गेविहितव्यतिरिक्तस्यापि ब्राह्मणभोजनस्याभ्यनुष्ठानाद्यै
ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इति वचनम् । कर्मकामप्रज्ञापनाद्यै ॥ ।
अथ नाम ॥ अपवर्गेविहितं ब्राह्मणभोजनमिदानीं कारयित्वा
अवयव सुज्ञा वचनमात्रं कर्म कर्तव्यम् । अवयवने चक्षिदानीमेतच्च
प्राप्नोति । कस्मात् । इतः परमपि कर्त्तव्योपदेशात् । तस्मात्,
अपवर्गेविहितं ब्राह्मणभोजनं सादं माभूदिति तदेव ब्राह्मण-
भोजनमिदानीं सुच्यते,—इत्यादिरन्वीयम् ।

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा [] मुञ्जा, जातुषान्
 काचाक्षतान् मषीन्, सर्व्वीवधिमिश्रान्, सर्व्वीवधयो व्या-
 ख्याताः । तस्मिन्, सर्व्वीवधिगर्भान्—इत्यर्थः । चावधी-
 रन्, स्वस्वयनार्थम् । अस्ति,—मन्त्रकं, तस्य चयनं प्राप्तिः, तद-
 र्थम् । बहुवचनोपादानात् न परं सङ्गपतिरेकावधीत, किन्तु
 अन्येऽपि स्वस्वयनेष्वपि [] चावधीरन् । कुत चावधीरन् ?
 अवाधी, बालानाञ्च पीवासु । कुतः ? तथा प्रसिद्धेः । स्वस्व-
 यनार्थम्,—इति मन्त्रवन्धनं स्वीति, न फलविधिः । वाक्-
 मिदापत्तेः । कथं नाम ? मषीन् चावधीरन्, तच्च []
 [] भवति,—इति यदि हास्यार्थो विधिक्षिती, भिद्येत
 वाक्यम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘स्वस्वयनार्थमिति वचनात् मन्त्रि-
 वन्धनस्य काम्यत्वं गम्यते । ततश्चेतस्त्रिभुवनमादेशेऽपि न दोषः ।
 यद्यपि, ‘एतस्मैव वसिष्ठरथस्थान्ते कामं प्रह्वीत’—इत्यादौ
 नित्येऽपि कामसम्बन्धो दृश्यते, तथापि रथामन्त्रप्रतिसरादि-
 वन्धनस्य सोमे भूयसा काम्यत्वेव दृश्यते । अतो न दोषः ।’
 इति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

सायं गाः पृषातकं प्राशयित्वा सहवत्सा वासयेत ॥

॥ ७ ॥

सायं रात्रौ, नाः पृषातकं प्रकृतं, प्राशयित्वा, सहवत्साः वासयेत,
 —वत्सैः सहविविक्तैः [] वासयेत ॥ रात्रिम् । ‘वासयेरन्’—
 इति केचित् पठन्ति । पृषातकम्,—इति द्वितीयानिर्देशात् सर्व्व-
 मेव पृषातकं प्राशयितव्यं, न किञ्चिदप्यवशेषमीयम्,—इति
 दर्शयति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अनेन ॥ पुषातकप्रायणादिना,—

स्वस्ति वासां भवति ॥ ८ ॥

स्वस्ति मन्त्रः, ॥ स्वस्ति, वासां गवां भवति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥
 आत्मबुद्धेः स्वस्ति मासि वासवमासवयस्यस्य भवति । व्रीहयः
 ॥ ८ ॥ यच्छन्ते । नवयस्यस्यत्वात् तदग्रम् अग्निमान् प्रत्यवेति,
 प्रायश्चित्तं प्राप्नोति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“अग्निना नवयस्येन नवान् योऽस्त्वकाग्रतः ।

वेद्यानरवस्यस्य प्रायश्चित्तं विधीयते” ।

इति । अतो नवयस्यस्तावदिदानीं प्रकुर्यते,—

नवयस्ये पायसश्चरैन्द्राग्निः ॥ ९ ॥

नवेन यज्ञेन यज्ञो नवयस्यः । तस्मिन् ऐन्द्राग्निः पायसश्चः,—
 कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । इन्द्रश्च अग्निश्च ऐन्द्राग्नी, तो देवता
 पश्येति ऐन्द्राग्निः । वेयं इन्द्रदेवता । ऐन्द्राग्निभ्यां त्वा,—इति
 निष्कर्षः । ऐन्द्राग्निभ्यां स्वाहा,—इति होमः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

तस्य मुख्याहविराहुतिर्हुत्वा चतस्रभिराज्या-
 हुतिभिरभिक्षुहोति ;—शतायुधायेत्यतत्प्रभृतिभिः ॥

॥ १० ॥

तस्य चरैरेकदेशेन मुख्याहविराहुतिं हुत्वा चतस्रभिः आज्या-

हुतिभिः अभिषुञ्चति,—अभि सर्वतोभावेन ;—समाहितमन्त्र-
मन्त्रोद्देवतार्पादीन्बुध्दरन् सुञ्चति, यतामुवाच,—इत्येतन्-
प्रवृत्तिभिस्तुभिर्मन्त्रैः ॥ १० ॥ ॥

स्थासीपाकावृताऽन्यत् ॥ ११ ॥

आप्यातमेतत् ॥ ११ ॥ ॥

हविस्त्विष्टशेषं प्राशयेत् दावन्त उपेताः कुः ॥ १२ ॥

दावन्तो ब्राह्मणाः समीपं गताः स्वर्ग्येषुः, तावन्तो-
ब्राह्मणान् हविस्त्विष्टशेषं प्राशयेत्,—प्रकर्षेण वक्ष्यमाणविधिना
प्राशयेत् भोजयेत् । ननु, हविस्त्विष्टं प्राशयेत्,—इति वक्ष्ये
शेषवृत्तं किमर्थम् ? उच्यते । हविस्त्विष्टं ब्राह्मणान् प्राश-
यित्वा शेषं स्वयं प्राशनीयात्,—इत्येतत्प्राशपनार्थं शेषवृत्तम् ।
कथं नाम ? यिच्छते यथादिति, हविस्त्विष्टं तत्
शेषयेति हविस्त्विष्टशेषं प्राशयेत्,—इति वक्ष्यमाणत्वा तावत्
ब्राह्मणप्राशनादप्यवशिष्टोऽप्युच्यते, तस्य वज्रमानप्राशनं कथ्यते ।
वक्ष्यमाणप्राशनविधौ विधेयानुपदेशात् । तदर्थत्वात्
नवयज्ञमनुर्व्यतो नवाग्रप्राशनप्रतिषेधात् नवयज्ञात्
परतो तप्राशनावसरे । अतएव, शिष्टस्य नवहविः
प्राशनमन्त्रो सर्व्ववामधिकारं स्मरता कात्यायनेन सर्व्वशब्दात्
वज्रमानस्यापि शेषप्राशनमनुशिष्टम् । तत्रोपदर्शितानुपदर्शयिच्छते
॥ हविस्त्विष्टशेषम्,—इति द्वितीयाकरणात् सर्व्वस्यैव शेषस्य
दावनं वज्रमानः कुर्यात् न तु यत्किञ्चिदेव शेषमन्त्रैः

दद्यात्,—इति धीवचम् । स सप्तमं क्षतकार्थं यजमानः
क्षमोजनकार्थं सर्वं प्राप्नोयात् । यदि पुनः केऽपि मास्यवा नोपेताः
स्युः, तदा अयमेव प्राप्नोयात् । कस्यात् ?

“मास्यवानामसाविधौ अयमेव पृथगतवम् ।

अवेधेऽपि यैवं नवसहेऽपि भक्षयेत्” ।

इति वचनात् ॥ • ॥ १२ ॥ • ॥

■ प्रायनविधिरभिधीयते,—

सकृदपामुपस्तीर्य द्विचरोरवद्यति ॥ १३ ॥

सकृदेकवारम् अपामुदकाख उपस्तीर्य सुवेधोपक्षरं कृत्वा,
द्वि,—द्विःकृतः—संध्यात् पूर्वार्धे, चरोरवद्यति निजवेनाव-
दानं करोति । कुत्र अवद्यति ? दक्षिणे पाथौ । कस्यात् ?
“यथोपदिश्यते कार्यं”—इति परिशिष्टकारवचनात्, इति भट्ट-
नारायणोपाध्यायः । एवञ्च, उपक्षरपादिकं वामेनैव पात्रिणा
कर्तव्यं भवति । कस्यात् ? दक्षिणस्याध्वन आधुतत्वात् ॥ • ॥
॥ १३ ॥ • ॥

त्रिभृगूषाम् ॥ १४ ॥

अगूषा चरोहिःकृतोऽवद्यति । पथावीदिति तेषामधिकम् ॥
• ॥ १४ ॥ • ॥

अथाव्येधोपरिष्ठात् ॥ १५ ॥

अवदानानामुपरिष्ठादपामभिधायति सुवेधैव । अथाव्येधोऽभि-

चारणव्यापारकारणार्थः । एवमग्नौ तासामपासुपस्तरणं कृतं,
तासामेवापामभिचारणकरणार्थः ॥ १५ ॥

एवं चक्ष्येवं पाथी कृत्वा,

असंस्वादं निगिरेद्भद्राक्षः खेय इति ॥ १६ ॥

असंस्वादं सम्यगास्वादं यथा न भवति, तथा निगिरेत् भद्र-
खेत्, भद्राक्षः खेय इति सम्बोधः । असंस्वादमिति कुर्वन्, हनौर-
चर्चयित्वा निगरणमुपदिशति । कियन्मात्रमस्यास्वादं न शक्यते
प्रतिषेदुम् इति अस्वसंस्वादमित्याह । किं कारणम् ? निग-
रणपक्षेऽपि तस्यावर्जनीयत्वम् ॥ १६ ॥

एवं चिः ॥ १७ ॥

एवमनन्तरोक्तया रीत्या त्रिवारण्यं निगिरेत् । एवमेव सर्वत्र
नित्यं बोद्धव्यम् ॥ १७ ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १८ ॥

चतुर्थं निगरणं तूष्णीं कुर्व्यादमन्त्रकमित्यर्थः । अत्रैव विधीयः ।
उपस्तरणादिकं सर्वमत्रापि पूर्ववदेव भवति ॥ १८ ॥

भूय एवावदास ॥ १९ ॥

भूय एव पुनरपि चरोरवदासं निगिरेत् । भूयः पुनरपि चरो-
रवदास्येव—इति ॥ वर्जनीयम् । तस्मादुपस्तरणमभिचारणञ्चापि
न भवति । इतरथा अस्ववदास्येति पुनर्व्यवधानमर्थकमेव ज्ञात् ।
सोऽयमेवमग्नौऽस्वार्थसोपोहकको भवति ॥ १९ ॥

कामनाय संस्त्रादयेरन् ॥ २० ॥

■ तस्मिन्निगरेषु काममिच्छया संस्त्रादयेरन् । तेषां प्रायनेति-
कर्तव्यता सर्वेषामेव स्यात् । कक्षात् ?

“पुनातकमेवचयोर्नवस्य इविवक्षाया ।

विष्टस्य प्रायने ■■■■■ सर्वेऽधिकारिणः” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

आचान्तोदकाः प्रत्यभिसृशेरन्मुखं विरोऽङ्गानो- त्पन्नलोमममोसौति ॥ २१ ॥

आचान्तोदकाः मुखं विरोऽङ्गानि,—वायुजठरादीनि ■ अभि-
सृशेरन् सृशेरन् । ननुवचनात् सर्वे । इतिशब्दः चमन्धार्यः समु-
चये । काममभिसृशेरन् । अतुलोमम् । कोष्णामनुकूलं वधा
भवति ■ अभिसृशेरन् । केन मन्त्रेण ? यमोऽसि,—इति
मन्त्रेण । यत्राह । आचान्तोदकाः—इति किमर्थमुच्यते, ननु
निगरयादुच्छिष्टा एव सर्वे कामनाचान्तोदकाः कर्षा ■
करिष्यन्ति, मन्त्रं वा पठिष्यन्ति ? उच्यते । यत्राचान्तोदकाः—
इति कुर्वन् बोधयति ; यत्राचमनं न बोधते,—तत्रोच्छिष्टत्वमेव
■ भवति, यथा प्राचान्निहोत्रमोमभक्षणादौ । तत्राचोत्तं यज्ञा-
संपदे ।

“मधुपर्कं तथा ■ यस्तु प्राचाहुतीषु च ।

अनुच्छिष्टो भवेद्विप्रो यथा वेदविदो विदुः ।

प्राप्तावुतिषु सोमेषु मधुपर्कं तथैव च ।

प्राप्तसोमेषु सर्वेषु नोच्छिद्यो भवति हिजः” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमभिमर्थनमन्तः प्रत्ययव्य-
मावर्तते प्राप्नोसित् सकृदेव भवति ? इति । प्रत्ययव्यमावर्तते,—
इति ब्रूमः । कस्मात् ? अवयवमीदात् । ‘मिडे मन्त्रावृत्तिः’—
इति च सूत्रकारमचनात् । प्रतिशब्दकरणात् । प्रत्यमित्येतेन—
इति प्रतिशब्दं कुर्वन्प्राप्नोसित् प्रत्ययव्यं समन्तकमभिमर्थनं दृष्ट-
यति । अन्वयात् सत्यमर्थकं ■ प्रतिशब्दो भवेत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

प्राप्तावुत्तरीप्रस्तावात् त्रीङीनधित्वं नवयज्ञः सूत्रितः । त्रीङ्यो-
श्चि शरदि पश्यन्ते । तस्मात् त्रीङ्यश्च एवावम् । इदानीमन्व-
याद्येतस्यातिदेशः क्रियते,—

एतद्यैवावृता श्यामाकवधानाम् ॥ २२ ॥

एतया त्रीङ्यलोकावैवाहता रीत्या श्यामाकवधानामपि इवन-
प्राप्तानादिकं कुर्वीत । एवशब्दः सत्यकर्मचोदितिदेशार्थः । श्या-
माका यवाश्च मन्त्रमीदाः । एवञ्च प्राप्नोसित्प्राप्तं नावश्यकः ।
कस्मात् ? अस्मदाचार्येषामुपदेशात् । श्यामाकव्यञ्ज्यं यद्विनि-
धिनो न भवति, किन्तु वैशानस्यैव । कस्मात् ? ■ श्याम-
प्रतिषेधात् । तथा चोक्तम् ।

‘शरदसन्तपोः केचिन्नवयज्ञं’ प्रपद्यते ।

धान्यपाकवशादप्ये श्यामाकी वनिनः स्मृतः” ।

इति । ■ चिन्नात् शरदि त्रीङ्यश्च, पश्यन्ते च नवयज्ञः

कर्त्तव्यः । “यद्विषयी त्रीष्टयवासां यददसस्तयोर्ब्रजेत, श्रामाकी-
वंशी वर्षात्, आपत्काशोऽन्येन पुरातनैर्वा” — इति ■ ब्राह्मणं
भवति । इक्षुपक्षतयसु विनैव नवयज्ञं भक्षणीयाः । तत्र तदनुप-
देयात् । तथाच यज्ञासंपन्नः ।

“इक्षुः सर्वसत्त्वाच्च कीदृशा वरटेः ■ ■ ■ ।

अक्षताग्रयवा भक्षा येषां लोका इविर्गुणाः” ।

इति । मोधूमादिष्वपि नास्तेव नियमः । कस्मात् ? अनुपदेया-
देव । तदप्याह ■ ■ ■ ।

“नवयज्ञेऽधिकारस्याः श्रामाका त्रीहयो यवाः ।

नान्नीया ■ ■ हुत्वेवमन्येष्वनियमः स्मृतः” ।

इति । अतः ■ ■ श्रामाकवययोरेव भक्ष्यमन्यः सूत्रयिष्यते ■ ■ ■

॥ २२ ॥ ० ॥

अथमत्र विधेयः,—

अग्निः प्राश्नातु प्रथम इति श्रामाकानाम् ॥ २३ ॥

अग्निः प्राश्नातु,—इति श्रामाकानां इविरष्टिष्टशेषप्राशनमन्यः ।

सर्वमन्यत् पूर्ववदेव बोधव्यम् ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

एतमुत्थं मधुना संयुतं यवमिति यवानाम् ॥ २४ ॥

एतमुत्थमिति यवानां इविरष्टिष्टशेषप्राशनमन्यः । समानमन्यत् ।

‘तस्मापि पौर्णमासेनेहा दर्शमकृत्वा अन्तरा नवयज्ञो न कर्त्तव्यः ।

कुतः ?

“मैकस्मिन् कर्माणि तत कर्मावसायते घतः” ।

इति वचनात्—इति शिष्टाः । पौर्वाभाषायां दर्शनात् कस्मिन्
मैकं कर्म ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहापात्र्या-
त्मजवीरचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य मोमिषीयसूत्रसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य अष्टमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौह-यज्ञसूत्रे

द्वितीयप्रपाठके वचसो ऋषिका ।

आयहायस्यां बलिहरणम् ॥ १ ॥

अथे हायनमस्तेत्यहायसो मार्गशीर्षः, तस्मेयं पौर्णमासी आय-
हायसो, तस्यां बलिहरणं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तत् श्रावणेनैव व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तत् आयहायसीबलिहरणं श्रावणेनैव बलिहरणेन व्याख्यातम्—
इति कृत्स्नकर्त्तव्यमिति शेषः । तस्मादत्रापि, पुरस्ताच्छालाया उप-
सेदनम्—इत्येवमादि—सन्नुविधानात्तमष्टि कृत्वा, अस्तमिते सवि-
तरि तद्येव रीत्या बलिहरणं कर्त्तव्यम् । ननु एतस्मिन्परितनेः सूदैः
पूर्वाह्ने कर्त्तव्यमिति चेत् इदमपि पूर्वाह्न एव तस्मादादितः क्रि-
यताम् ? न,—इत्युच्यते । उपन्यासमात्रत्वादत्र । कालोऽपि हि
तदीय एव चोदकात् प्राप्नोति । आनुमानिकं कालस्य पूर्वाह्न-
कालत्वं चिकण्ययितम् । चोदकं वाधित्वा वेतुं गार्ह-
तीति । तस्मात् श्रावसीबलिहरणवत् इदमपि बलिहरणमस्मा-
दयात् परत कर्त्तव्यम् । श्रावणेनैव,—इत्यनेनैवकारोऽपि
अस्मार्त्तस्योपोहकको भवति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

विधेयः,—

नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं न जपति ॥ ३ ॥

अथर्ववेदम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वा दर्भान् शमीं
वीरथां फलवतीमपामार्गं शिरीषमेतान्याहारयित्वा
तृष्णीमक्षतसक्तूनामग्नीं कृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति-
याच्येतैः सम्भारैः प्रदक्षिणमन्थागारात् प्रभृति धूमं
घातयन् ग्रहाननुपरीयात् ॥ ४ ॥

प्रातराहुतिं हुत्वा अयानन्तरं पूर्वाह्ण एव दर्भाहरणादिकं कु-
र्व्यादिति श्रुत्याद्येन योजनीयम् । सिद्धापि प्रातराहुतिः पुन-
रुच्यते कर्मकर्मार्थम् । कथं ? प्रातराहुतिं हुत्वेव दर्भाहर-
णादि, न पुनरौप्यसन्निकल्पस्थिलोपलेपनादिकमपि कृत्वा,—
इति । कथं पुनरेवं ज्ञायते, ननु प्रातराहुतिं हुत्वा स्तब्ध-
लोपलेपनादिकमपि कृत्वा,—इत्येवमपि शक्यं दर्शयितुम् । सत्यं
शक्यं, तथापि नैवं वर्धते । कस्मात् कारणात् ? यस्मादक्षां
वर्धनायामाक्षो कृतमपि स्तब्धलोपलेपनादिकमपि कृतमपि
पश्चात् धूमघातनवेलायासुपस्थिते दुचेत यः । तत्रानिष्टम् ।
तस्मात् पूर्वमेव वर्धनामाद्रियामहे ।

दर्भादयः प्रसिद्धाः । वीरथा,—वीरच इति यः कथ्यते ।
फलवती,—वदर्याः फलवृक्षा शाखा । चोक्तम् ।

“सफला वदरीयाशा फलवत्यमिधीयते” ।

इति । ताञ्चेतानि दर्भादीनि षट् केनचिदाहारयित्वा ।
 चक्षुस्त्राहर्तुरभावे च क्षयमप्याहृत्य 'तूष्णीं' प्रजापतिं मनसा
 ध्यायचित्त्वधः । एवमेके । तूष्णींसमस्तकम् । एवमपरे । तदस्त-
 मगवन्तो मृमिदेवाः प्रभाषन् । 'अक्षतसक्तूनाम्' अवयवसप्तदैव-
 यन्ती । यवसक्तूनामेकदेयं दक्षिणहस्तेनादाय 'यन्ती' 'कृत्वा'
 प्रक्षिप्य, 'शास्त्रान्' बहुवचनात् त्रिप्रभतीन् 'संस्तिवाच्य'
 संस्ति वाचयित्वा (तेभ्यः संस्तिवाचनिकं विधित्वा दत्त्वा) 'एतैः'
 प्रकृतैः, 'सम्भारैः'—सम्ब्रियन्ते इति सम्भारास्तैः,—एकव्री-
 क्तैर्दर्भादिभिरित्थेनत् । 'प्रदक्षिणं' यत्रा भवति तत्रा, 'यस्या-
 गारात् प्रवृत्ति' अभिगृह्णादारभ्य, गृहपटलादिसंलग्नं 'धूमं'
 'ग्रातयन्' सर्वान् 'गृहान्' 'अनु' लक्ष्यीकृत्य, 'परि' सर्वतो-
 भावेन, 'इवात्' गच्छेत् ।

अक्षतसक्तूनाम्,—इति करणात् दर्भादीनामाहारचानकारं
 अक्षतसक्तव उत्पादयितव्याः, ततस्तृतीयमेकदेशमभ्यौ करोति,—
 इति बोद्धव्यम् । ■ सत्त्वगुत्यादितानामक्षतसक्तूनां प्रकृत्यन्ती
 कर्तुम् । तस्मादुत्पादयितव्या अक्षतसक्तवः । ननु दर्भास्त्राहर्ह-
 र्बलिहरचार्धे वे अक्षतसक्तवः स्थापिताः, तच्छेषाणां प्रतिपत्ति-
 रिदं स्यात् ? न स्यात् । कुतः ■ यतो न सत्त्वप्रकृतानामसं-
 श्लिष्टानां प्रतिपत्तिः यस्यां वर्धयितुम् । असंश्लिष्टानात् । नि-
 त्यानिन्धधंयोगविरोधाच्च । नित्यं सत्त्वेनदभ्यौ करणम् । अनित्यं
 बलिशेषः । न चानयोः संयोगः सम्भवति । तस्मादुत्पादयितव्या-
 एवाक्षतसक्तवः । एवमेके ।

अपर आह । दर्भास्त्राहर्हर्बलिहरचार्धे वे अक्षतसक्तवः

स्थापिताः, तच्छेषाणां प्रतिपत्तिरेवेयम्,—इति । न च नित्य-
नित्यसंयोगविरोधः शङ्कनीयः । अस्यापि नित्यत्वे प्रमाणा-
भावात् । ■■■ शेषाणां प्रतिपत्तिरियमित्वत्त्वां वर्धनायाम्
अस्य नित्यत्वं शक्यते वक्तुम् । न चान्धत्वं किमपि प्रमाणं
पक्वम् ।

स्यादेतत् । अप्रकृतानामसंशब्दितानामसन्निहितानां कथं
प्रतिपत्तिर्व्यर्थते ? उच्यते । नात्यन्तमप्रकृता असन्निहिता-
वाच्यतसक्तवः । कथम् ? इत्यम् । ये स्वस्वव्यतसक्तवो वर्मा-
स्वहरहर्म्यलिहरबाभे स्थापितास्तैरेव आश्रयायचीपर्वतं बल-
यो वर्तय्याः,—इति स्मृतम् । एवञ्चास्त्येव तेषां कियन्मात्रमपि
प्रकृतत्वं सन्निहितत्वस्याप्रहायस्या । तथाच सत्यकिश्चिष्करमसंश-
ब्दितत्वम् । अपि च । अस्मिन् शास्त्रे “पानव्यापच तद्वत्”—
इत्यादिवत् व्यवहितस्याप्यभिसम्बन्धः आचार्यस्मानुमतः । कथं
प्रायते ? आचार्यपुत्रवचनात् । तथा च श्रद्धासंग्रहः ।

“पुनश्चतुर्मासं यच्च सिंहावशोकितम् ।

गौमिसे ये न श्रद्धन्ति न ■■■ श्रास्वन्ति गौमित्तम्” ।

इति । तस्मादसन्निहितानामप्यसु सम्बन्धः । तच्च ब्रूमः । नित्य-
प्रकरणाज्ज्ञात्वा गौतमेनाश्रयायची कर्मणः पुत्रवसंस्कारमध्ये
पठितत्वाज्ज्ञात्वा नित्यत्वावमतेरेतदव्यतसक्तानामप्यो करणमनित्य-
मित्यसमीचीनं वचनम् । तस्मात् पूर्वोक्त एवार्थ आदरणीयः ॥

१०३४ ॥ • ॥

उत्सृजेत् कृतार्थान् सम्भारान् ॥ ५ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तत्र धूमशातनलक्ष्यम् । कृतोऽर्थो यैः, तान्
 लभारान् दर्भादीन् उक्थुजेत् । अर्थात् प्राप्तस्याप्युत्तमं वचन-
 मानन्तर्थायम् । कथं नाम ॥ धूमशातनान्तरक्ष्य एवोक्थुजेत्
 न लक्ष्यमपि गृहे चारयेत्—इति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

एतस्मिन् क्रमे औपवसविकं स्मृष्टिकोपलेपनादि कृत्वा,—

जातशिलासु मयिकं प्रतिष्ठापयति वास्तोष्यत-
 पूर्वतेन द्विकेन सञ्चन ॥ ६ ॥

जातशिलाः,—

“यना विसिक्तायक्षाः स्मृता जातशिलासु ताः” ।

इत्युक्तमशेषाः । तासु, बहुवचनात् त्रिप्रभृतिषु, मयिकमशेषारं
 महदुदकभाण्डमित्येतत् । प्रतिष्ठापयति स्थापयति । वास्तोष्यते,
 —इत्येतस्यां ऋचि गीयमानेन द्विकेन साक्षा—सञ्चनं प्रकृतयैव
 ऋचा सह वर्तमानेन,—इत्यर्थः । द्विकेन साक्षा ऋचा चेति
 यावत् । ननु, एतेन—इति शक्यमवक्तुम्, अशोचते,—कारणं
 वक्तव्यम् ? क्रमार्थमित्याह । द्विकेन सञ्चनं—इत्येतावत्पुष्पमाने
 न जायते,—किं द्विकात् पुरस्तादहं स्मृतं ? वास्तोषि-
 दुपरिष्ठात् ? चताहोमध्ये ? यद्य वा प्रतिसाम ॥ यदा सुवन्धा-
 यादुभयतः ?—इति । तदेतन्निरासार्थमाचार्यः एतेन—इत्याह ।
 एतेन एवभूतेन यथाक्रमोपन्यस्यतेनेत्यर्थः । तेन, पूर्वं द्विकमु-
 चार्थं पश्चादहमुच्चारयेत् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

दातुदकुम्भी मन्त्रिक आसिञ्चेत् समन्यायशील्येत-
यर्चा ॥ ७ ॥

ही उदकपूर्वो कुम्भी इतिहासिते मन्त्रिके आसिञ्चेत् ■■■■
यन्ति,—इत्येतया ऋचा । ऋक्चङ्गं सामप्रतिषेधार्थम् । अत्र
प्रतिकुम्भम् अनाहतिर्बोद्धव्या । कस्मात् ? “भेदे मन्त्राहतिः”—
इति सूत्रात् । तथा चोक्तम् । “प्रतिकुम्भसूचं पठेत्”—इति ।
सोऽयं मन्त्रिकसंस्कारः । एवञ्च, “मन्त्रिकाद्या मङ्गीयात्”—
इति यदुक्तं, तदेतज्जात् संस्कृतामन्त्रिकाद्गृहणीयम् । यच्च, उद-
धानस्य बलिहरचमुक्तं, तदप्येतस्मैवेति बोद्धव्यम् ।

अत्रेह सन्दिग्धते । आशङ्कायस्या चर्चं यदि मन्त्रिको गृहो-
विनष्टो वा भवति, तदा किमेतावन्तं कालमप्येष पुनराशङ्का-
यस्यामानतायामेव मन्त्रिकान्तरं संस्करणीयम्, ■■■■ यदैव
विपश्यते तदैवान्यदाहृत्य ?—इति । तदैव,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
■■■■ कर्मार्थत्वात् । तावन्तं कालं मन्त्रिकाभावे हि कथंचो-
नाभिनिष्पत्तिः स्यात्, स्यादा न सुकरा भवेत् । तथा चोक्तम् ।

“गृहो विनष्टो मन्त्रिकः शिलानाम्ने तथैव च ।

तदेवाहृत्य संस्कार्यो नापिषेदाशङ्कायचीम्” ।

इति । यदि पुनरशङ्कामाशङ्कायस्यामानतायामपि पूर्वसंस्कृत-
एव मन्त्रिको दृढी वर्तते, ततोदकुम्भावेद्यनमानं कर्तव्यम् ।
कृतः ?

“हृदयेदाग्रहायस्यामाहतावपि कर्मणः ।

कुक्षौ मन्त्रवदाक्षिषेत् प्रतिकुक्षसूचं पठेत्” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

प्रदोषे पायसस्रकः ॥ ८ ॥

आग्रहायस्यामित्येव । आग्रहायस्ये — सुष्टं निर्व्वेपामि,—इति निर्व्वेपः । कुतः ? देवतामरस्त्वानुपदेयात् मन्त्रस्य चाव्यक्तचिह्नत्वात् श्रुताया एवाग्रहायस्यादेवतात्वस्य कल्पयितुमुचितत्वात् ।

“अनाज्ञानेषु तथादेशम्”—इत्यग्रे सूत्रपात्रम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

कुक्ष्यात् प्रथमा हव्यवाससीति ॥ ९ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १० ॥

कुतमार्चं सूत्रम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पश्चादग्नेर्वर्हिषि न्यज्ज्यौ पाक्षौ प्रतिष्ठाप्य प्रतिचित्र-
इत्येता व्याहृतीर्जपति ॥ ११ ॥

अग्नेः पश्चिमतः वर्हिषि कुक्षीपरि न्यक्षौ अक्षौमुखौ पाक्षौ पूर्वोक्त-
प्रकारेण प्रतिष्ठाप्य, प्रतिचित्र इत्येताः प्रतिशब्दा व्याहृतीर्जपति ।
व्याहृतिपदार्थं सूत्रार्थम् । अत्राग्रहायणीकर्मणः परिसमाप्तिः ।
शामदेव्यमिदानीं गातव्यम् । यदि केचित् कथञ्चित् अवचाकर्म
न कृतं, तदा तैराग्रहायस्यां बलयो न इत्येताः, सर्व्वमन्यत्,
पूर्व्ववदेव करणीयम् । तथा चोक्तम् ।

“अथवाकर्तुं सुतयेत् कथञ्चित् सुतकादिना ।

आपहायचित्तं कुर्यादस्त्रिर्वर्णमयेवतः” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अवेदानीं अक्षरारोहणं प्रसूयते,—

पञ्चादग्नेः सक्षरमाक्षरयेत् ॥ १२ ॥

अक्षरचरार्थः । अथ किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । पञ्चादग्नेरिति करण-
मन्वागारनियमार्थम् । तेन, अन्वामार एव सक्षराक्षरचं
कर्तव्यम् । एवञ्च, अन्वुपदेशस्यान्वार्थत्वादहोमकोऽयम्—इति
केचित् । पुंसवनादिवत् भयमपि सहोमक एव ज्ञात्—इति
अपने । ग्राह्यसन्तादुदगवने यत् [] पूर्वमन्वाहार्थ-
श्रावं कृत्वा सारं वत्तिहरणान्ते नित्यकर्तव्यं कृते, सक्षराक्षरचं
करणीयम् । तथा च यज्ज्ञानरम् । “ग्राह्यसन्तादुदगवने पुच्छेऽङ्गि
सारं सक्षरमुदगवमाक्षरीय” —इत्यादि । अक्षरद्वयकारपरिभाषा-
सिद्धमुदगयनादिमात्रं [] अक्षरारोहणस्य ज्ञातः ज्ञात् । केचि-
त्तु,—“जहं सक्षरमाधौ ज्ञात्”—इति पञ्चममाक्षोपनमात्रेण
पञ्चमः, आपहायकज्ञत्वं अक्षरारोहणस्य मन्यमानाः, तस्मात्-
वसरे अक्षराक्षरचम्—इच्छन्ति । तदसङ्गतम् । जहंमित्येनेना-
पहायका जहंत्वमात्रस्यावममात् ।

“पारिभाषिक [] ज्ञात्, ज्ञातो नोवाजियज्ययोः ।

अन्वजानुपदेशात्, सक्षरारोहणस्य च” ।

इति परिशिष्टवचनविरोधाच्च ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

उद्गयेस्तृणैः ॥ १३ ॥

सप्तारमाप्तारयेदिति वर्जते ॥ • ॥ १३ ॥ • ॥

उदक्प्रवणम् ॥ १४ ॥

उत्तरस्यां दिशि क्रमनिष्ठां सप्तारमाप्तारयेत् ॥ • ॥ १४ ॥ • ॥

तस्मिन्नवतान्यास्तारणान्यास्तौर्ध्वं दक्षिणतो गृह-
पतिरुपविशति ॥ १५ ॥

तस्मिन् सप्तारे अवतान्यास्तारणानि आस्तारणानि कम्बलादीनि
आस्तौर्ध्वं, दक्षिणतः—सप्तारस्य दक्षिणे भागे, गृहपतिरुपविशति
॥ • ॥ १५ ॥ • ॥

तस्य चोत्तरतः,—

अनन्तरा अवरे यथाज्येष्ठम् ॥ १६ ॥

अवरे कनिष्ठाः, अनन्तराः अथ्यवहिताः सन्तो यथाज्येष्ठं ज्येष्ठा-
नुक्रमेणोपविशन्ति । यो यो ज्येष्ठः स ■ गृहपतेरनन्तरं यथा
स्मादित्यर्थः ।

एवं वा,—

अनन्तरा अथ्यवहिताः—एकपात्रीपत्रीविनः तदुत्पन्ना इतिेतत् ।
तदेवभूता अवरे यथाज्येष्ठमुपविशन्ति ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥
तेषामप्युत्तरतः,—

अनन्तराश्च भार्याः सजाताः ॥ १७ ॥

अनन्तराः,—इत्युक्तार्थम् । भार्याः गृहपतिप्रसूनीनां पत्न्यः

सजाताः सापत्ना उपविशन्ति । खातमपत्यम् । अयम् उपवेशन-
क्रमविशेषोक्तमर्थः । कथं ? येन क्रमेण गृहपतिप्रभृतय-
उपविष्टाः, तेनैव क्रमेण तेषां भार्या अप्युपविशेयुः । अपत्या-
न्यपि सजाः । मातुस्तुते उत्तरतो वा उपविशेयुः,—इति ।

अथैवम्, यथाज्येष्ठमुपवेशनं । खात् ? मा भवतु, का मो-
हानिः । पत्युदेव । क्रीणां हस्तत्वकारणात् पतीनाञ्च
यथाज्येष्ठमुपवेशनात् भार्याणां स्वस्वपतिक्रमेणोपवेशने यथा-
ज्येष्ठत्वमपि कथञ्चिदनुगृह्यत एव । परमार्थतस्तु, सजातानां
भार्याणामुपवेशनं सूत्र्यवाचार्यो नात्र यथाज्येष्ठमुपवेशनमनु-
जानातीत्यवगम्यते । एतदर्थं अयम् प्रयुक्तवान् । भार्याः पुनः
सापत्ना उपविशन्ति, न पुनरत्रापि यथाज्येष्ठत्वनियमः,—इत्य-
भिप्रायः । न खल्वेवमपत्यानां यथाज्येष्ठमुपवेशनं सम्भवति । अन्ये
पुनरत्रापि यथाज्येष्ठमुपवेशनमिच्छन्ति ॥ १७ ॥ ० ॥

समुपविष्टेषु गृहपतिः स्वस्तरे न्यस्यौ पाथौ प्रति-
ष्ठाप्य स्त्रीनां पृथिवि भो भवेत्स्वेतामृचं जपति ॥ १८ ॥

समुपविष्टेषु,—सम्यक्—प्राङ्मुखेषु उपविष्टेषु शतस्त्रिंशदर्थः । क-
खात् ? “प्राङ्मुखकरणञ्चानादेशे”—इति सूत्रकारवचनात् ।
स्मृतमन्त्रत् । एतामिति स्वरवर्चसम्पादनार्थं छन्दोविज्ञानार्थ-
मवलोक्योपार्थश्च । कथं नाम ? एतामिवद्भूतां श्रुतिपरामर्श-
जपतीति । अथवा स्वस्तिस्वरवर्चविकीर्णमपि कथिदाशङ्कीत ॥

समाप्तायाः संविशन्ति दक्षिणैः पाश्वैः ॥ १८ ॥

समाप्तायामिव अक्षि दक्षिणैः पाश्वैः संविशन्ति स्वपन्ति । तस्मिन्नेव स्वस्त्यरे ॥ • ॥ १८ ॥ • ॥

एवं त्रिरभ्यात्ममाहृत्य ॥ २० ॥

एवमनेन प्रकारेण—दक्षिणपाश्वैर्नित्यैः । अनन्तरोक्तं संवेगनमेव न तु स्वस्त्यारक्षारचमयौति द्रष्टव्यम् । त्रिराहृत्य त्रिःकृतोऽभ्यासः । किमविशेषेणैव ? न । कथं नहि ? अभ्यासम् । आत्मनो दृष्ट-
पतेराभिमुख्येन,—आत्मन आरभ्येत्यर्थः । कथं नाम ? येनैव कर्मणोपविष्टाः तेनैव कर्मण संवेगनं त्रिरावर्त्तयेयुः,—इति ।
अथमेव सर्वैव त्रित्वम् ॥ • ॥ २० ॥ • ॥

स्वस्त्ययनानि प्रयुज्य यथाज्ञानम् ॥ २१ ॥

स्वस्त्ययनानि अप्रतिरक्षादीनि यथाज्ञानं प्रयुज्य—यो यत् जानाति ॥ तदुच्चार्य ॥ • ॥ २१ ॥ • ॥

अरिष्टं सामसंयोगमेवे ॥ २२ ॥

अरिष्टं अरिष्टवर्माख्यं सामसंयोगं—सामसमुदायं “अथोऽभ्यस्मि-
मंविशोचामिति हे”—इत्यादिकं प्रयुज्य इत्येके आचार्या-
मन्यन्ते ॥ • ॥ २२ ॥ • ॥

अथ उपभृष्टं यथार्थम् ॥ २३ ॥

उदकमुपस्तृण्य दक्षिणेन पात्रिणा स्पृष्ट्वा, यथावेमिति कर्मणः परिसमाप्तिं दर्शयति । तेन वासदेव्यमानमिदानीं ज्ञात् । अन्ये

तु,—स्वस्वरयनात् परत एव वामदेव्यगानमिच्छन्ति । यद्यार्थ-
मिति,—इदानीं कर्मणः परिसमाप्तत्वात् यच्च यदभिप्रेतं स तत्
कुर्म्यात्, ■ ■ तत्रैवावस्थाननियमः,—इति व्याकुर्वन्ति च ।
मृद्वपतेः किल ■■■ पञ्चाः स्वस्तरययने यन्मान्तरे पश्यन्ते । ■
यदि सद्यःपञ्चमाशयेत्, तदा स्वस्तरादुवाय अभिप्रेते ययनान्तरे
शयीत । यवान्यपञ्चमाशयेत्तर्हि तत्रैव स्वपेत् । तथा चोक्तम् ।

“अर्धं स्वस्तरयायी आन्तासमर्धमवापि वा ।

समरात्रं त्रिरात्रं वा एकां वा सद्य एव वा ।

गोर्धं मन्त्रप्रयोगः स्नान्ताग्न्यगारं नियम्यते ।

नाहतास्तरण्यैव न पार्श्वेष्वपि दक्षिणम्” ।

इति । प्रथमाया रात्रेरर्धमन्त्रासु रात्रिषु स्वस्तरययने ■■■
सुत्तरश्लोकोक्तोविशेषोद्घटयः ■ ■ २२ ■ ■

इति महासङ्गीताध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
नन्यथीचन्द्रकान्ततर्कानुसारस्य तृतीयो गोमिलौख्यमृद्वपत्यभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य नवमो खण्डिका ॥ ८ ॥

गोभिलौघ-गृह्यसूत्रे

इतीवप्रपाठके दशमी अध्यायः ।

अवेदानीमष्टकाकर्त्तव्यं प्रसूयते,—

अष्टका रात्रिदेवता ॥ १ ॥

अष्टका,—इत्येकवचनमधिकाराद्यम् । उपरिष्ठादष्टकाबहुत्वस्यो-
पदेयात् । तथाच, ■ काचिदष्टका वक्ष्यमाणा सा सर्व्या
रात्रिदेवता प्रत्येतस्या, न पुनरानन्तर्यादपूषादष्टकम् । रात्रि-
देवता यस्याः वेदं रात्रिदेवता अष्टका, कर्त्तव्या,—इति सूत्र-
शेषः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

सा अस्त्रियमष्टका,—

पुष्टिकर्मा ॥ २ ॥

पुष्टिः कर्म फलमस्या इति पुष्टिकर्मा । पुष्टिकर्म,—इति पाठे
पुष्टये कर्म पुष्टिकर्म । तदिदमष्टकाकर्त्तव्यं पुष्टये भवतीति तस्यै-
वार्थः । आह—ननु, परस्तादष्टकादेवताः सूत्रयिष्यन्ते, तत्
किमिति पुष्टिकर्मा,—इति मध्ये सूत्रयित्वा रात्रिदेवतायाः सूत्र-
यिष्यमाणाया देवतानां व्यवयः क्रियते । उच्यते । अष्टका
रात्रिदेवता,—इति निर्विशेषितमष्टकाकर्त्तव्यमपदिश्य, पुष्टिकर्मा,
—इति परतः कुर्वन् निश्चयमस्यादयेयति । कर्म नाम ।
रात्रिदेवता तावदष्टका कर्त्तव्या, पुष्टिः फलमस्या एव भवति, न

पुनः पुष्टिकाम एवाष्टकाव्यवहितयने,—इति । कथं प्रायने ?
 कर्तव्यबोद्धव्यायां फलवाच्यत्वात् । अधिकारवेत्तायां तदनुपदेशाच्च ।
 यदि पुनरष्टका पुष्टिकर्त्ता,—इति कुर्व्यात्, तर्हि रात्रिसम-
 न्वायेन सञ्चिततरं पुष्टिकलमेव कामयमानस्तामधिकरोति,
 —इत्यपि कस्यचिदाशङ्का स्यात् । ■ माभूदिति कस्याचार्यः
 अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्त्ता,—इति व्यत्यासेन प्रयुक्ते । काम्य-
 तैवाष्टकानां कुतो ■ स्यात् ? व्यत्यासेन फलवादाङ्गानानित्यत्वा-
 वगनेरिति ब्रूमः । नित्यप्रकरणे चोपदेशात् । नित्यानां हि
 अवकाशकर्त्तादीनां प्रकरणे अष्टका उपदिश्यते । तस्मात् साऽपि
 नित्या भवितुमर्हति । तथा गौतमेनापि नित्यानामेव पुष्ट-
 संस्काराणां मध्ये,—“अष्टकापान्त्र्यवाचन्यावस्थापहायणीचेत्रा-
 श्ययुजी”—इत्यष्टका सूत्रिता । कर्मप्रदीपोऽप्याह ।

“संस्काराः पुष्टवस्येते अर्थ्यन्ते गौतमादिभिः ।

अतोऽष्टकादयः कार्य्याः सर्वे कालक्रमोदिताः” ।

इति । उपदेशादेव सर्वेषामविशेषेण करणे सिद्धे पुनः करणोप-
 देशोऽवकाशकरत्वेन बोधयति । अष्टकादिप्रक्रमे तदकरणे दोष-
 अवशाच्च । तथा चोक्तम् ॥

“यस्यावासाग्निमासकाद्देवादीसैभिरिष्टवान् ।

निराकर्त्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः”

इति । तस्मादष्टका नित्येति सिद्धम् । यत्राह । यदि नामाष्टका
 नित्या, तर्हि पुष्टिकर्त्तापि कथं भवति ? उच्यते । असु नाम
 नित्या, काम्याऽपि भविष्यति । कस्मात् ? फलोपदेशकार्यवत्त्वोप-
 पत्तेः । यद्वा । फलवाद् एवायमष्टकां सूतीति, न पुनः फलसम-

नेनोपदिश्यते । किं कारयन् ? उभयविधाने वाक्यभेदः ।
पाठान्तरेऽपि “अर्चोऽवस्ये” — इत्यादिवत् फलवादत्वं बोद्धव्यम् ।
अथवा । नित्यत्वेऽप्यानुवर्तिकमेव पुष्टिफलं भविष्यति ।

“नित्यक्रियां तथा चाग्रे अनुवर्तकतां नृतिम्” ।

इति कारयन् । अथैवं समस्ता ॥ देवता उपदिष्टा परत एव
पुष्टिकर्त्ता, — इति कुतो न सूचितम् ? परत एव वक्ष्यामः ।
आग्रे त्वाहुः, — “तवाग्रे पुष्टिकर्त्ता चतुरष्टको हेमन्तः, — इत्युत्तर-
सूत्रेणैकसूत्रतायुक्ता स्यात्, अतस्तथा न कृतम्” — इति ॥ ० ॥
॥ २ ॥ ० ॥

आग्नेयी पित्रा वा प्राजापत्यर्तुदेवता वैश्वदेवीति
देवताविचाराः ॥ ३ ॥

अग्नेरियमाग्नेयी । प्रकृतत्वाददृष्टेति सम्भवति । पितृवामिदं
पित्रा । प्राजापतेरियं प्राजापत्या । ऋतवो वसन्तादयः, ते
देवता यज्ञाः श्रेयऋतदेवता । विश्वेदेवाः सव्येदेवाः, तेषामियं
वैश्वदेवी । वायव्यः प्रत्येकमभिसम्बधते । आग्नेयी वा पित्रा वा
प्राजापत्या ॥ ऋतुदेवता वा वैश्वदेवी वा । इति एते देवता-
विचारा भवन्ति ।

इदमिदानीं उपदिश्यते । किं पशुपौषजिर्वापशोमैश्चेत-
दिकस्थोक्तानां देवतानां सम्भाटिष्यत्या चक्षतमस्या अभि-
सम्बधाने कर्त्तव्यम् ? आहोसित् सर्वासान् ? उताहो नैकस्या-
चपि ? इति । नैकस्या अपि, — इति ब्रूमः । किं देवताया
तर्ह्यदृष्टा ? ॥ एकदेवताया मधितुमर्हति । उच्यते । न.

यस्यदेवताकामष्टकाभाष्यकृते, रात्रिदेवताकान्तु ब्रूमहे । कस्मात् पुनः कारणात् समीधेतदिकस्योक्ताज्जन्माकापि देवतासु रात्रि-
देवतोवाष्टकाभ्युपगम्यते ? सूत्रप्रमाणादित्याह । [] रात्रि-
देवता,—इति सखाचार्येण सूत्रितम् । तत्प्रामाण्यात् रात्रिदेवता
चष्टका अभ्युपगम्यते । तन्तु, आग्नेयी पित्रा वा,—इत्येतदप्याचा-
र्यस्यैव सूत्रम् ? सत्प्रमाचार्यस्यैव सूत्रमेतत्, किन्तु नैतत् देवता-
विधानार्थं परन्तु परमतोपस्थासार्थम् । कथं पुनरुपगम्यते,—
परमतोपस्थासार्थमेतदिति । [] यथाऽपगम्यते । अष्टका रात्रि-
देवता,—इति देवतामष्टकायाः सूत्रयित्वा, पुष्टिकर्मा,—इति च
फलवादम्, आग्नेयीत्यादिकं सूत्रयन्नाचार्यः परमतमेतदिति दर्श-
यति । तदिदमपि पुष्टिकर्मा,—इति मध्ये सूत्रितम् । []
देवतोपदेशानां मध्ये फलवादोपस्थासोऽनुचित एव स्यात् ।

यस्य,—उत्तरे च सूत्रे च सहैकसूत्रताग्रहा-निरासार्थं मध्ये एव
फलवादोपस्थासः,—इति वर्णितम् । तदपि नातीव समीची-
नम् । कस्मात् । तदाग्रहाया अकिञ्चिन्करत्वात् । एकसूत्रताया-
मपि चतरेभावाच्च । तस्मात्, [] रात्रिदेवता पुष्टिकर्मा,—
इत्यनेन समतमभिधाय आग्नेयीत्यादिना परमतमादर्शितम्—
इत्यादरणीयम् । यद्वात्तरेऽप्येकैकमतपरतयैवैतासां देवतानामु-
पस्थासो दृश्यते । [] यद्वात्तरम् । "तां चैके वैश्वदेवीं तुषत-
आग्नेयीमेके ०० यात्रापत्यामिमे रात्रिदेवतामिमे ॥ अतुदेवता-
मिमे पित्रदेवतामिमे"—इति । तथादेता देवता नैकस्यामिमताः
अपि त्वेकैका देवता एकैकस्याचार्यस्य । तच्च, "रात्रिदेवतामिमे"
—इत्येतदप्युदाचार्यमतस्योपस्थासः,—इति बोधव्यम् । अतएव

आचार्येण,—“अष्टका रात्रिदेवता”—इति सूत्रयित्वा, “इति देवताविचाराः”—इति सूत्रितं, न देवताविकल्पाः—इति । एतासां देवतानां आभिमतत्वे तु, “नव षट् ॥ इति विकल्पः”—इति षट् “देवताविकल्पाः”,—इत्येव कुर्यात् । तस्मात्,—देवता-विचारा एवेति, न पुनरेता देवता भवन्ति । देवता स्वकाभिह-त्यैव,—अष्टका रात्रिदेवता,—इति । सोऽयमाचार्यस्याभिप्रायः । देवताविचारप्रकारश्च बुद्धिमद्भिद्वन्द्वनीयः । अन्वगौरवभयादुपार-ब्धतेऽस्याभिः ।

यच्च मन्त्रलिङ्गमन्त्रादीनामस्ति, न तद्देवताश्रुतिचोदितां रात्रिं बाधितुमीष्टे । दुर्बलं हि लिङ्गं श्रुतेरिति सूत्र्यवोचाम । यथा च, मन्त्रलिङ्गावगताऽपि देवता तद्विशिष्टया देवतया बाध्यते, तथैव देवतामन्त्रविष्टयाऽपि बाध्यन्ते । व्यायस्या-विशेषात् । अन्ये ॥ मन्त्रयो,—“अम्यतरस्या देवताया अभि-सम्भानं न घटते । कुतः ? मध्यमाष्टकायाम्, अम्यावन्ति,—इति मन्त्रमिदं विरोधात् । तस्मात्, सर्वासामभिसम्भानं कर्तुं युक्तम् । अत्रापि यत्र मन्त्रान्तरेण होमः, तत्र होमकाले मन्त्रदेवतामिवाभिध्यायेत् । तथैव तत्राभिध्यातया भक्तिपाद-चर्यात् सर्वा अप्येकदा देवता अभिध्याता दृष्ट्वाच भवन्ति”—इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

क्रियत्वः पुनरष्टका भवन्ति ? उच्यते,—

चतुरष्टकोद्देमन्तः ताः सर्वाः समाप्साञ्चिकी-

र्वेदिति कौत्सः • ॥ ४ ॥

चतस्रोऽष्टका यस्मिन् , सोऽयं चतुरष्टको हेमन्तः कृतुविधेयः । तदिहं चतुसंवत्सराभिप्रायं सूचयम् । एतदुक्तं भवति । हेमन्त-मासचतुष्टये चतस्रोऽष्टका भवन्ति,—इति । ताः सर्वाश्चतस्रोऽष्टकाः समासाः माससंहिताधिकीर्वेत् कर्त्तुमिच्छेत् । चिकी-र्वेत्,—इति गुरुकरचं केनाप्युपायेन माससम्पत्तिं कर्त्तुमिच्छे-दित्युपदेशार्थम् । इति,—अनन्तरीक्षां,—चतस्रोऽष्टकाः—इति, तासु सर्वासु मासम्—इति च , कुत्सस्थापत्यं कौत्स आचार्यो-मन्यते ॥ • ॥ ४ ॥ = ॥

त्राष्टक इत्यौद्गाहमानिः ॥ ५ ॥

त्रिंशोऽष्टका यस्मिन् , सोऽयं त्राष्टको हेमन्तः,—इत्यौद्गाहमानि-राचार्यो मन्यते । तद्गाहमानस्थापत्यमौद्गाहमानिः ॥ • ॥ ५ ॥ • ॥ यथौद्गाहमानिराचार्यो मन्यते,—

तथा गौतमवार्कखण्डी ॥ ६ ॥

आचार्योऽपि मन्यते । एवञ्च, थौद्गाहमानिगौतमवार्कखण्डी-नामाचार्याणामनुमतस्यष्टकपञ्च एवास्तदाचार्यस्याप्यभिप्रेतः,—

• खण्ड भट्टभाष्ये 'चतुरष्टको हेमन्तः'—इति 'ल्लः' चर्माः समाश्ला-चिकीर्वेदिति कौत्सः'—इति सूत्रत्रयं कल्पितम् । चतुरष्टकपञ्चस्यापि कौत्सीयत्वात् भट्टभाषीयसुत्तरसूत्रं 'ताः सर्वाः समाश्लाचिकीर्वेत्'—'इति कौत्सः'—इति ल्ल विधा भट्टका सूत्रत्रयं कल्पितमासीत्यया प्रथम-चंस्कारके । इदानीन्तु अयाचार्यैकसूत्रस्वमेवोचिनं पश्यता तथैव कृतम् ।

इत्यवगच्छामः । कस्यात् ? तिसृषामिव परतः कर्मापदेशात् ।
 अकिञ्च एवे मध्यमाष्टकैव समांसा कर्तव्या । कस्यात् ॥ प्रथमा-
 मतिशब्दस्य मध्यमायामिव तदुपदेशात् । इतरयोर्द्वयान्तरीपदे-
 याच्च । एवमित्यस्मिन् एवे चत्वार्यष्टकमपि मध्यमायामिव भवति ।
 कस्यात् कारणात् ? तस्याष्टकासंज्ञितपञ्चाशद्व्यत्यात् । मध्य-
 माष्टकायामिव च पञ्चसंज्ञपनोपदेशात् । तथाच वक्ष्यति,—“वामं
 सङ्ख्यन्वष्टकाय निदध्यात्”—इति । तथा चोक्तम् ।

“अन्वष्टकं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।

वार्कषस्त्रिंश, सर्वासु कौत्सो मेनेष्टकासु च” ।

इति । वचनस्य सत्त्वेन श्रोतव्यायमूक्ततया त्र्यष्टकपञ्च एव गोभि-
 लाचार्यस्मानुमतः,—इति, भङ्गान्तरेण कात्यायनः स्रष्टयाञ्चकार ।
 कौत्सस्य पुनराचार्यस्य मते सर्वासामेवाष्टकानां समांसत्वात् सम्भ-
 वित्वान्वष्टकं सम्भवति,—इति द्रष्टव्यम् । तस्यादाचार्येण चतुर्धा-
 षष्टकायाः कर्मासूत्रात् एवादरणीयः । चतुरष्टक-
 पञ्चसु कौत्सानुमतोऽपि बहुभिर्विरोधादुपरोद्धव्यः । अथाथ
 वाक्यार्थविकिरमिश्रितम् ।

“अष्टाङ्गा यो विघातः स्यात् ॥ बाधो बहुभिः क्षुतः ।

प्राचसन्धित इत्यादि वाग्रिष्ठं बाधितं यथा ॥

विरोधो ॥ वाक्यानां प्रामाण्यं ॥ भूयसाम् ।

तुल्यप्रमाणसत्त्वे ॥ न्याय एव प्रवर्तकः” ।

इति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अवेदानीं तिस्रोऽष्टकाः क्रमेणोपदेष्टुमाह,

योऽर्हमापहायव्यास्तामित्राष्टमी तामपूपाष्टके- त्याचक्षते ॥ ७ ॥

आपहायव्याः पौर्णमास्याजर्हं परतो या तामित्रा कृत्वापचीया
चष्टमी । तमित्राष्टमी,—इति केचित् पठन्ति, तथापि स एवार्हः ।
तां अपूपाष्टका,—इति आचक्षते कथयन्ति आचार्याः । यथैव-
मपूपाविधानादपूपाष्टका भक्ष्यते, तथा मध्वमाऽपि मांसविधाना-
न्मांसाष्टका, अन्तिमाऽपि शाकविधानात् शाकाष्टकोच्यते,—इति
द्रष्टव्यम् । अथैवम्,—अपूपाविधानादेवाभिधाने सिद्धे 'अपूपाष्टके-
त्याचक्षते',—इत्येतदवाच्यम् ॥ चक्षते । एवमर्हि गुणार्थोऽय-
मनुवादो भविष्यति । कथं नाम ? ब्राह्मणभोजनार्थमपूपाः
कर्तव्याः,—इति । एवञ्च, अष्टकाविहितमन्त्रदपि यत् कथं—
आर्हं, तदप्यपूपाः चरणीयमिति सिध्यति । तथाच पुराणेभ्य
क्ष्यते ।

“आद्याऽपूपाः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत् सदा ।

शाकैः कार्या द्वितीया आदेव द्रव्यगतो विधिः” ।

इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

स्थाक्षीपाकावृता तण्डुलानुपस्कृत्य चक्षुष्यपयति ॥ ८ ॥

स्थाक्षीपाकरीत्या पूर्वोक्तया, तण्डुलानुपस्कृत्य संस्कृत्य चक्षुष्य-
यति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अष्टौ चापूपान् कपालेऽपरिवर्त्तयन् ॥ ८ ॥

अष्टसङ्ख्याकान् मण्डकान् । ॥ चोक्तम् ।

“वेद्यमन्त्रं करतलमपूपा मण्डकाः कृताः ।

पासाशा नोककाशेव लीङ्गवर्धनं च चोदरम्” ।

इति । कपाले,—

“कपालं चतुर्भुजं पात्रं चक्राचटिनमुच्यते ।

प्रासुरं चक्राचटिनं देवे पैत्रे ॥ वर्जयेत्” ।

इत्युक्तमर्थे, अपरिवर्त्तयन् परिवर्त्तनमकुर्वन् । अथवात् अप-
यति,—इत्यनुच्यते ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

किमेकस्मिन्नेव कपाले अष्टौ चापूपान् अपयति ? ॥ कव-
त्तर्हि । उच्यते,—

एककपालान् ॥ १० ॥

एकैककपालान्—इत्यर्थः । तथाच, एकैकस्मिन् कपाले एकैक-
मपूपं अपयति । कत्रं ज्ञायते ? सूत्रारम्भादिभिरपि ।
कपाले,—इत्येतावन्मात्रसूत्रादप्यविशिष्टादेकस्मिन्नेव कपाले भ-
विष्यति, ॥ सूत्रान्तरारम्भे च ? तथात् सूत्रान्तरारम्भादव-
गच्छामः,—एकैकस्मिन् कपाले एकैकस्यापूपज अपयन्- इति ।

ननु, अवशिष्टान् दे जीवि ॥ कपालान्मपि प्राप्नुयन्ति ?
प्राप्नुयन्तु नाम, तावताऽप्येकस्मिन् कपाले क्रियत एव । क्रियते
चेत्,—तत्रैव क्रियताम्, यत् कपालान्तरकल्पनया ? तथादेकीक-
कपालान्—इत्यस्मादुन्नेव वर्जना । तथा चोक्तम् ।

“एवकपासान् कुर्वीति अपूपानटकाविधौ” ।

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

कपासप्रसङ्गात् पुरोकाग्रधर्माणामपि प्रसङ्गं कविदामहीत, अत-
स्तन्निवेशार्थमाह,—

अमन्तानित्योद्गाहमानिः ॥ ११ ॥

अमन्तान् मन्त्ररहितागष्टावपूपानित्योद्गाहमानिराचार्यो मन्त्रते ॥

॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अपूपानां प्रमादिनेव कपासानामपि प्रमाणं वेत्स्यति,—इत्यभि-
प्रायेचापूपानामेव प्रमावसुपदिशति,—

चैयम्बकप्रमासान् ॥ १२ ॥

अष्टावपूपान् अपयति,— इति सम्बध्यते । चैयम्बकप्रमासान् कद-
तकप्रमासान्—इत्यर्थः । चोक्तम् । “चैयम्बकं करनसम्”—
इति । एतस्य पुनरसम्बन्धे अष्टावपूपानां प्रमावसुपदिशति ।
तत्रात्र अष्टावपूपः ।

“चतुर्मुष्टिबलः कार्यचतुर्णां तुत्तरीऽपि ॥

कपासस्य प्रमादिन अपूपानटकाविधौ ।

चतुर्मासं पश्चित्कालं कपासं यस्मिन् विदुः ।

एवक्-कपासान् कुर्वीति अपूपानटकाविधौ” ।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

मृतानभिचार्य्यादिगुदाश्च प्रत्यभिचारयेत् ॥ १३ ॥

मृतान् पक्षानपूपान् हृतेनाभिचार्य्यं चमेदत्तरतोऽवतार्य्यं पुन-
र्भूतेनाभिचायेत् । अथास्यानां स्वासीपाकधर्मानतिदेशादेवं सूत्रि-
तम् । एवञ्च, यावदुक्तत्वात् नात्राभिचारये एविचार्य्यार्हितत्वमपे-
क्षितम् । चरो ॥ स्वासीपाकधर्मानतिदेशादेवैतानि प्राप्नुवन्ति ।
वैकल्यत्वात् यावदवनमेव मानूदित्वाग्रहया वा वधनम् ॥ ० ॥
॥ १३ ॥ ॥ ० ॥

स्वासीपाकावृताऽवदाश्च चरोद्यापूपानाम्वाष्टकावै स्वाहेति जुहोति ॥ १४ ॥

स्वासीपाकधर्मोऽथ चरोऽथ अपूपानाश्च सर्वेषां एकञ्च हवमवदाश्च
वाष्टकावै स्वाहेति तन्नेवेव जुहोति । ॥ सन्दिहते । किं
चरोरपूपानाश्च सर्वेषां मध्येभ्योऽवदाश्च ततः पूर्वार्द्धेभ्योऽवधति ॥
प्राहोसिदेवैवञ्च मन्वात् पूर्वार्द्धावावदाश्च पुनरपरापरञ्च तदैवा-
वधति ? एवैवञ्च मन्वात् पूर्वार्द्धावावदाश्च पुनरपरापरस्यापि
तदैवावधति,—इति प्रतिपक्षमहे । कस्मात् ? चरोद्यापूपानाश्च,
—इति चयन्दवकारणात् । प्रत्येकं चयन्दवसात् प्रत्येकमेव तावत्
वसोतावदानमवगम्यते । अवगम्यते चेत्, न जुह्यते विना चारव-
सुत्कृतम् । अथवा चरोरपूपानाश्च,—इति कुर्व्यात् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

स्वासीपाकावृताऽन्यत् ॥ १५ ॥

कृतभाचमेतत् । अत्रापुष्टाष्टकाकर्मेवः परियमाप्तिः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अवेदानीं मांसाह्वयप्रकरणं प्रस्तूयते,—

तेषां कर्षमहस्यां गौः ॥ १६ ॥

तेषां पोषी पोषमासी । तस्या कर्षं—तस्याः परस्मामहस्यां गौ-
रान्वय्या,—इति सूत्रगीयः ॥ ० ॥ १६ ॥ = ॥

कर्ममात्रव्या १ उच्यते,—

तासन्धिवेलासमीपं पुरस्तादग्नेरवस्थाप्योपस्ति-
तायां जुहुयात्—यत्पशवः प्रध्यायतेति ॥ १७ ॥

रात्राहोः सन्धिरेव सन्धिवेला । ॥ चार्थात् पूर्व्वेव बोधव्या, न
पश्चिमा । तथैव सन्धिवेलायव्याहः,—इति चेचित् । तस्याः
सन्धिवेलायाः समीपं “आलाध्वनोरखन्तसंयोगे”—इति द्वि-
तीया । सन्धिवाचित्यर्थः । पुरस्तात् पूर्व्वस्यां दिश्वग्नेः, तां मां
अवस्थाप्य प्रत्यक्षुर्हीं आपयित्वा, उपस्तितायामागतयां सन्धि-
वेलायां, यत् पशवः,—इत्यग्नेन मन्त्रेण जुहुयात् । इत्याहुप-
देशादान्तेन । सुप्तेन चायं होमः स्यात् । पतदुक्तं भवति । सन्धि-
वेलाया अन्त्यत्वात् तदानीं होतुं तस्याः समीपमेवाग्नेः पूर्व्वतो-
नामवस्थापयति, तत आगतायां सन्धिवेलायां जुहोति,—इति ।

अनु, उपस्तितायां गवि जुहुयात्,—इत्ययमेव मन्त्रः कस्या-
य वर्धते ? विरोधादित्याह । कथं नाम ? यदि नामोपस्ति-
तायामेव गवि वर्धते, न तर्ह्यग्नेः पुरस्तात्तामवस्थाप्य जुहोति ।
अथान्तेः पुरस्तात्तामवस्थाप्य जुहोति, अतः तर्हि तस्याहुपस्तिता-

यामिव न सुहोति—अपि तु यन्मेः पुरस्तादवस्थापितायामिति ।

अथापि स्थात्,—नेवमुपस्थितिरवस्थानाद्विद्यते । यत् अस्वव-
स्थापनं “पुरस्तादमेरवस्थाप्य”—इत्यनेन सूत्रितं, ■■■ याऽवस्थितिः
सैवोपस्थितायामित्यनेन परासूच्यते । न,—इत्युच्यते । अथात्
न—इत्युच्यते ? नृपु, ■■■ न—इत्युच्यते । यदि नाम
सैवावस्थितिः परासूच्येत, नूनमवस्थितायामित्यकारिषत् । तद-
कारणाच्चायनच्छामः,—नात्र सैवावस्थितिः परासूच्यते,—इति ।
न अस्ववस्थितिसमिप्रयत्नोपस्थितायामिति ■■■ कुर्वन्नावाच्योऽज्ञातं
प्रतीतिं स्वगयति,—इति दुष्प्रसङ्गोपपन्नम् । आनन्देनैवमाप-
द्येत । पुरस्तादमेरवस्थाप्य सुहृथात्,—इति समिप्रेतम् ।

तस्मात्, सन्धिवेलायामुपस्थितायाम्—इत्यत्रादुक्त एवार्थं चादर-
णीयः । शब्दस्वव्यवभावात् अस्वयमेवाच्योऽवगम्यते । अवगम्यते चेत्,
न सुगते परित्यक्तम् । अतएव, सन्धिवेलासमीपं योरवस्थापनं
सन्धिवेलायामुपस्थितायां होमार्थम् । सन्धिवेलासमीपम्,—
■■■■ मातरादुत्थनकारपरतया वर्चनादाक तदेवानन्दं स्थात् ।
यदिमावाचकादेव तत्प्राप्तेः । नापि सन्धिवेलासमीपमित्यनेनाश्र-
येनैतदवगम्यते । तस्मात् किञ्चिदेतत् ।

किञ्चिदिदं सूत्रम्—उपस्थितायां नवि,—इत्यत्रावा व्याख्याय,
बहुप्रकारं वर्चसाश्चकार । “ननु, अवस्थाप्य—इत्युक्ता, पुनरुप-
स्थितायामिति कस्यादुच्यते ? ■■■ । ■■■ होमस्य पशूप-
स्थापनेन सहातिसम्बन्धार्थम् । पञ्चभावे काकीपाकं कुर्वीति,—
इत्यकिम् एवे निवृत्तिरेव स्थात् । प्रीत्यपयर्थम्विहरणमन्यौ तु
काकीपाकपक्षोऽपिरोचान् पठनीयो । अथवा । आनन्देनैवमाप-

प्रतिषेधार्थम् उपस्मितायामिति पुनर्व्यञ्जनम् । १
 उपस्मितायां सुहृदादेव, न तावदाण्य' संस्मुर्यात्,—इति ।
 अथवा । आसादनीये आसादिते कर्मणः कृताकृतप्रत्यवेचन-
 लार्त्तरि वृद्धिर्वाच्येति तत्रापि होमस्य प्राप्तत्वात् तथा आ-
 भूदिहान्तर्यायं पुनर्व्यञ्जनम् । तेन किम् ? उपस्मितायामन-
 नारमेव सुहृदादेव, न तावत् किञ्चिदपि स्मुर्यात्"—इति ॥ ० ॥
 ॥ १७ ॥ ० ॥

हुत्वा चानुमन्त्रयेतां त्वा माता मन्यतामिति ॥१८॥

हुत्वा, अतु त्वा माता,—इति मन्त्रेण आसनुमन्त्रयेत्,—अना-
 मिकायेन स्मरन् । तथाचीकम् ।

“स्मृगन्नामिकायेन क्वचिवालोक्तयन्पि ।

अनुमन्त्रणीवं सर्वत्र सर्वदेवानुमन्त्रयेत्” ।

इति । अतुप्यधप्रतिमन्त्रपादौ अवलोक्तयन्निति संवद्भवोक्तम् । यो-
 ग्यत्वात् । प्रतिमन्त्रणमभिमन्त्रणमनुमन्त्रणमिति कश्चनर्थान्तरम् ।
 हुत्वा,—इति वचनं हुत्वेवानुमन्त्रयेत् न तु तन्त्रसमापनमपि
 कृत्वा,—इत्येवमर्थम् । अथवा यवमिन्द्रोदकादीनामासादनार्थः ।
 तेन,—यवमिन्द्रमुदकं, पवित्रं, सुरः, आकाशविशाखे पलायकाखे,
 वरुणः, इन्द्रः, आण्यः, समिधौ, सुवः,—इत्येतानि यथावदासाद्य,
 अनन्तरमनुमन्त्रयेत्तेत्यर्थः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

यवमतीभिरग्निः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टां प्रोक्षा-
 मीति ॥ १९ ॥

पूर्वमासादिनामिर्वसमतीमिरन्निर्गं प्रीयेत्—प्रकवेण सिचेत्
चटकायै,—इति मन्त्रेण ॥ १८ ॥ ० ॥

उक्तमुक्तेन परिहरेत् परिवाजपतिः कविरिति ॥ २० ॥

उक्तमुक्तमन्त्रात्मित्वनर्थान्तरम् । तेन ना परिहरेत् प्रदक्षिणी-
कुर्यात् परिवाजपतिरिति मन्त्रेण ॥ २० ॥ ० ॥

अपः पानाय दद्यात् ॥ २१ ॥

तस्यैवने पानायोदकं दद्यात्—मन्त्रानुपदेशात् आहूतिचित्तयं
कपम् । कथं ज्ञायते ?

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते आहूतिचित्तयं कपित् ।

मन्त्रावापेव चादेशे मन्त्रात् कार्यं समाचरेत्” ।

इति श्रद्धासंघट्टवचनात् । एवमन्त्रापि कीदृशम् । मन्त्रानुप-
देशादमन्त्रकमिति वर्चमन्तु उक्तवचनानवसौक्यमेव । इत्यादीनामपि
विवक्षितं तून्हीं करचमाचार्यपुत्रेणोपदिष्टम् ॥ २१ ॥ ० ॥

पीतशेषमधस्तात् पशोरवसिष्ठेदात्तं देवेभ्यो हवि-
रिति ॥ २२ ॥

तस्याः पीतावशिष्टमुदकं, पशोश्चक्षुः एव शीतलतादवसिचेत्
अवाचीनं सिचेत् आत्तं देवेभ्यः,—इति मन्त्रेण ॥ २२ ॥ ० ॥

अथैनानामुदगुत्सृज्य संक्षपयति ॥ २३ ॥

अथ,—अनन्तरमेव, एमां गां उदगुत्तरस्यामधीवत्सुष्य गीत्वा
सञ्ज्ञपयन्ति । कर्तुरनियमः । सञ्ज्ञपनं इननम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥
वीहर्षी सञ्ज्ञपयन्ति । उच्यते,—

प्राक्शिरसमुदक्पदीं देवदैवत्वे ॥ २४ ॥

प्राक्शिरसं पूर्वामिमुक्षशिरसां, उदक्पदीमुदक्पदीं सञ्ज्ञ-
पयन्ति । देवदैवत्वे,—देवानुहिम्नं धत् क्रियते, तस्मिन् ॥ ० ॥
॥ २४ ॥ ० ॥

दक्षिणाशिरसं प्रत्यक्पदीं पिबदैवत्वे ॥ २५ ॥

पूर्वोत्पन्नाख्यामेनेवेदमपि पूर्वं व्याख्यातम् । सेयमष्टका-प्रसङ्गात्
साधारणकार्यपरिभाषा क्रियते । ततश्च, देवतान्तरेषु प्रोक्ष-
मन्त्रमुद्धेत । तेन,—वासुकाक्षेभि, वासुतोष्यतये त्वा सुष्टां प्रोक्षामि,
—इति । “योत्रियेऽभ्यामते आर्षं महोक्षेण महाजिनं ययस्मिन्वा
वा दद्यात्” इत्युक्तशब्दे पिबेत्,—पिबेत्प्रोक्षत्वा, सुष्टमिति वा
सुष्टामिति वा । एवमन्त्रत्रयम् । तथा चोक्तम् ।

“अष्टः प्रोक्षचमनस्य सिद्धदेवतयोर्वशात्” ।

इति ४ ॥ २५ ॥ ० ॥

संज्ञप्रायां सुष्टुवात् अत् पशुर्मायुरकृतेति ॥ २६ ॥

• मायुमकृतेति,—इति पाठान्तरम् ।

तस्यां संज्ञतायां सत्यां सुदुर्घात, यत् पशुरिति मन्त्रेण ॥०॥ २६ ॥१॥

पशौ चोदकमादाय पशोः सख्यानि श्रोतांसि
प्रक्षालयेत् ॥ २७ ॥

पशौ चोदकमादाय, चण्डाहर्भक्षममादाय, पशोर्हताया गोः
सख्यानि श्रोतांसि—

“सत तावदूर्ध्वानि ■■■ स्तनचतुष्टयम् ।

नाभिः श्रोत्रिरेषान्न गोः श्रोतांसि चतुर्दश” ।

इत्युक्तस्य चानि । प्रक्षालयेत्,—दर्भक्षुर्धेय श्रोतांसि प्रक्षर्वेणाक्षय
क्षालयेदित्यर्थः । श्रोतसां क्षालनक्षेदं मूर्च्छां करणीयम् । क्षम-
येच्छापीन एव भवति । ■■■ चोक्तम् ।

“क्षालनं दर्भक्षुर्धेय सर्वेषु श्रोतसां पशोः ।

मूर्च्छामिच्छाकमेव खादपात्रं पार्श्वदाहयो” ।

इति ॥०॥ २७ ॥०॥

अथेव नाभिं पवित्रे अन्तर्धावानुलोममाकुल्य
वषामुद्धरति ॥ २८ ॥

अथेव नाभिं नाभेरपतः—अदूरप्रदेशे इत्यर्थः । पूर्वमासादिते
पवित्रे अन्तर्धाव । द्विवचनं दत्तापेक्षम्,—इति महारायणः ।
अनुलोमं लोन्नामनुकूलं यथा भवति, तथा आकुल्य—पूर्वमासा-
दितेन चुरेव पाटयित्वा, यथा मांसचर्मचोरमर्त्यैर्निर्गतां यथा

सहस्रति । कर्तुरनियमः । यद्यप्यत्र मन्त्रो नोपदिश्यते, तथापि
व्याहृतिप्रयोगो ■ कर्तव्यः । कस्मात् ?

“वपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।

व्याहृतिर्न प्रयोक्तव्या सुखे नाप्यु च खल्वपम्” ।

इति श्रद्धासंपन्नवचनात् । ननु, वपाहोम एव व्याहृतिप्रयोगः-
निषेधः वचनादवगम्यते ? सत्यम् । किन्तु वपाहोमे आचा-
र्येण मन्त्रोपदेशात् व्याहृतिप्रयोगप्रसक्तिरेव नास्ति,—इति व्यर्थ-
■ निषेधः । तस्मादवगम्यामः,—वपाहोमे कर्तव्ये यत् किञ्चित्
क्रियते तदनुकूलं, तत्रैवासी निषेधः,—इति ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

ताश्चाष्टाविंशत्यधोः काष्ठयोरवसग्याभ्युक्ष्य
अपवेत् ॥ २९ ॥

■ एकमात्रं काष्ठम् । विंशत्या नानायात्रं काष्ठम् । ■
च विंशत्याच शास्त्राविंशत्ये, तयोः—शास्त्राविंशत्यधोः काष्ठयोः ।
ते च काष्ठे पात्राग्ने बोधये । कस्मात् ? “वपार्धे पार्श्वदाहणी”
—इति वचनात् । तयोः काष्ठयोः तां वपां ■ पारोक्ष्य,
उद्वेगेनाभ्युक्ष्य अपवेत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

प्रचुरतितायां विंशसधेति ब्रूयात् ॥ ३० ॥

प्रचुरतितायां प्रचरितायां । चुरति चरति,—इति शरणात् ।
प्रचुरतितायां वपायां विंशसध,—इति ब्रूयात् । विंशसध, नां
पिङ्गतां कुशत अपमत्तचर्मदेहां कुशत,—इत्यर्थः । सोऽहं

सहायानां प्रेषः । सहायान् सत्यं प्रेष, यत्नदपि तानवबो-
धयेत् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

किंस्तत् ? चक्षते,—

यथा न प्रागग्नेर्मूमिः शोषितं गच्छेत् ॥ ३१ ॥

यथा येन प्रकारेण विग्रह्यमानाया मोः शोषितं, प्रागग्नेर्मूमि-
चक्षेः पुरस्ताद्मूमिमानं न गच्छेत् न इयात्,—तथा विग्रह्य,—
इत्यर्थः । एतस्माच्च कारणादगच्छामः,—चक्षेः समीप एव
गोर्विग्रहणीया,—इति ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

मृतामभिघार्योद्गुहास प्रत्यभिघारयेत् ॥ ३२ ॥

मृतां वपाम् । मृतमाचमयत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृता वपामवदाय,—स्विष्टकृदावृता
वाऽष्टकाये स्वाहेति जुहोति ॥ ३३ ॥

स्थालीपाकावृता,—“अथ इविष उपस्तीर्ष्यावधति मध्यात् पूर्वा-
हृतम्”—इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । पूर्वमासादितेन क्षुरेण वपा-
मवदाय, स्विष्टकृदावृता वा कृत्वा वपामादाय, अष्टकाये
स्वाहा,—इत्यनेन मन्त्रेण जुहोति । तथा चोक्तम् ।

“क्षुरो मांसावदानार्थः, कृत्वा स्विष्टकृदावृता ।

वपामादाय जुहुयात् तत्र तन्त्रं समापयेत्” ।

इति । स्विष्टकृदावृता तावत् उत्तरार्धपूर्वाह्नादवदानं प्राप्नोति । अथ
पुनरक्त विधिः, यत् कृत्वा वपा स्विष्टकृदावृताऽवदातया—इति ।

चनन्तरमेवान्वस्य कर्मैव उपदेशादेककर्माग्रहा माभूदिति,
 “तत्र तन्म समापयेत्”—इत्यनेन कर्मैवो नानात्वं अष्टीकृतम्
 ॥ ० ॥ ३३ ॥ • ॥

स्वालीपाकावृताऽन्यत् स्वालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ३४ ॥

कृतभाष्यमेतत् । चक्षादपि वचनादिदागीमेकस्य कर्मैवः परि-
 समाप्तिरवगम्यते । त्रिविचनं प्रपाठकसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम् ॥ • ॥
 ॥ ३४ ॥ • ॥

इति महामहोपाध्यायराघवात्मसिद्धान्तवागीशमहापात्र्या-
 मजग्रीवभद्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृती गोभिलौयस्यसूत्रभाष्ये
 तृतीयप्रपाठकस्य दशमी खण्डिका ॥ • ॥

समाप्तव्यं तृतीयः प्रपाठकः ॥

गोभिलौय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके प्रथमा खण्डिका ।

वपाहोमशुक्ला वपात्रपण्योः पलाशपात्रयोः प्रतिपत्तिमाह,—

अनुप्रहरति वपात्रपण्यौ ॥ १ ॥

अथोः शास्त्राविशाखयोरवसन्धः ॥ अर्पिता, ते शास्त्राविशाखे
वपात्रपण्यौ उच्येते । ते वपात्रपण्यौ अनु पश्चात् प्रहरति । ॥ अ
पश्चात् ॥ इत्यासादनतद्दीपप्रोक्षणब्रह्मोपवेशनपूर्वकम् । कक्षा-
त् ॥ आरभ्यसामर्थ्यादित्याह । पूर्वप्रपाठकपरिसमाप्तौ पूर्वक
कार्यैः तत्प्रसमापनस्वामिधानात् अथे च चक्षुष्यपक्षे सत्यिच-
माश्रित्यात् इदानीं सुत्यनुगन्धेन चक्षुष्य-पूर्वकर्तव्यानामेव कार्य-
णां परतः,—इत्यवगम्यते ।

तत्र च, चुरः, कंसपात्रवयं, प्रक्षयास्त्रावान् प्रक्षरः,—इत्ये-
तेषामेव वैकृतानामासादनमत्राधिकम् । प्राकृतानामपि मध्ये,
चक्षुष्यालोपवित्रमेघयानि इन्द्राय आसादयितव्यानि, विनियोग-
सामर्थ्यात् । सर्वमन्त्रात् प्रकृतवदेवासादयितव्यम् । प्रहरतिच
यजतिवचनः,—इति प्रक्षर-प्रहरण-न्याये निर्वातम् । “गार्हपत्ये
प्रहरामः”—इति च श्रूयते । तथा सूत्रकारोऽप्याह । “अष्टा-
वष्टौ सकलाभ्याहवनीये प्रहरेशुः”—इति । तस्मात् होमोऽयम् ॥

कथं प्रहरति ? उच्यते,—

प्राचीमेकशूलां प्रतीचीमितराम् ॥ २ ॥

एकं शूलमयं ■■■■■ सेयमेकशूला, तां—शाखां, प्राचीं प्रागण्यां
प्रहरति । इतरां विशाखां प्रतीचीं प्रत्यगण्यां प्रहरति ॥२॥ २ ॥॥

अवदान्यवदानानि सर्वाङ्गेभ्यः ॥ ३ ॥

अवदीयन्ते,—इत्यवदानानि मांसान्यभिधीयन्ते ॥ प्रकृतस्य पयोः
अवदानानि मांसानि अत्यन्ति दुरेणोद्धरन्ति । बहुवचनाद-
नियतः कर्त्ता । कुतोऽवयन्ति ॥ सर्वाङ्गेभ्यः—

“हृत्पिङ्गाक्रोडसक्चीनि यत्तदुक्ती शुद्धं क्षणाः ।

योषिः स्तम्भसटा पार्श्वे पञ्चङ्गानि प्रचक्षते ।

एकादशानामङ्गानामवदानानि संख्यया ।

पार्श्वे च ह्रस्वसक्शोश्च हित्वादाहुवतुर्दश” ।

इत्युक्तसंख्येभ्यः । ननु, सर्वप्रपञ्चं किमर्थम् ? उच्यते ।

“हृदयं जिह्वा क्रोडं सक्शसक्चि पार्श्वेनह्वयं पार्श्वे च ।

यत्तदयं ह्रस्वो ■■■■■ शुद्धं दक्षिणयोषिरितरा गामिः” ।

इति वचनान्तरोक्तानामङ्गानामेवावदानानामिह प्रपञ्चं भाभूत,
किन्तु सर्वेषाम्—इत्येतदर्थमिति ■■■■■ ॥३॥ ३ ॥॥

सर्वाङ्गेभ्यः,—इत्यस्मापवादमाह,—

अन्यत्र वामाक्ष संक्थः क्रोमश्च ॥ ४ ॥

सक्चि उच्यते । क्रोम तिलकम् । शुक्रादूचे पिपासास्नानं क्रोम,—

इत्याचक्षते वैश्वकाः । वामात्—सम्पात् सङ्घः, लोच्यमानं
सर्वाङ्गेभ्य अवयवम् । अथद्वयं द्वयोस्तुल्यत्वप्रज्ञापनार्थम् ।
तदत्र चतुर्दशानामवदानानामवदानद्वयस्य पर्युदासात् द्वादशै-
वावदानानि भवन्ति । प्रयोजनश्चास्य पर्युदासस्योत्तरसूत्रे
॥ ४ ॥ • ॥

वामं सवध्यन्वष्टक्याय निदध्यात् ॥ ५ ॥

वामं सङ्घे, अपवादसामर्थ्यात्तुल्यत्वप्रज्ञापनाच्च—लोम च, सव्य-
ष्टक्याय,—तादर्थ्यं चतुर्थी, वज्रमाषान्वष्टक्यकर्णार्थं निदध्यात्
ज्ञापयेत् ॥ • ॥ ५ ॥ • ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च
पृथङ्मेघवाग्भ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन् ॥ ६ ॥

अग्निहोत्रे चरुद्वयञ्च अपचं मांसहीत,—इति तस्मिन्नेवाग्नौवि-
त्याह । कर्चनाम ? पशुकर्चं च सव्यवदानानामव्यन्तरे धामिने
अपचं दृष्टम् । तददत्राप्यव्यन्तरस्योपादानं कश्चिदगच्छति ।
तस्मा प्रयाङ्गीदिति तस्मिन्नेवाग्नौविति वचनम् । तत्राग्नौ षोड-
शचरुञ्च अपयति, मांसचरुञ्च अपयति—अक्षुण्णैरेवावदानैः ।
षोडशचरुञ्च ग्रीहितक्षुलनिष्पत्ती भवति । पृथक् नाना अप-
यति । किं कुर्वन् ? मेघवाग्भ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन् । प्रद-
क्षिणं यथा भवति, तथा उदायुवन् ऊर्ध्वमीषन्निश्चयन् ।
षोडशचरुञ्च मांसचरुञ्च,—इत्यसमासकरचं चरुद्वयप्रपञ्च

पुनश्चाकल्यप्रशान्तार्थम् । अपचक्रमचानयोः पाठकमादेव कल-
नीयः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

श्रुतावभिधार्योद्गुहास प्रत्यभिधारयेत् ॥ ७ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् । ननु, मांसचरोः स्वात्मीयावधर्मानतिदेयात्
तस्मिन्नेव चरावेतद्विधातव्यम् । तथाच, श्रुतमित्येकवचनं मांस-
चक्षमिति वा अर्घुमुचितम् । कस्मात् द्विवचनं क्रियते ? यसं-
मोहार्थमित्याह । अन्वयेकवचने कृते मांसचक्षमिति ■ स्मृति-
ते, तस्यैव परोरभिधारणं न पुनरन्यस्यापि,—इति शिष्याः
संशुभ्रेषुः । अथवा । यावदुक्तत्वादस्मिन्मोदनचरावपि अभि-
धारणे पवित्रास्तर्हितत्वं न करणीयमित्येतदर्थे श्रुताविति द्वि-
वचनं कृतम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

एतस्मिन् क्रमे आन्धभागानां कृत्वा,—

कंसे रसमवासिच्य ॥ ८ ॥

कंसे,—पूर्वमासादितानां कंसपात्राचामेकस्मिन् कंसपात्रे, रसं
भवदानमांससूत्रं अवासिच्य निनीय ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अक्षयाखावति प्रस्तरेऽवदानानि कृत्वा ॥ ९ ॥

अक्षोष्ठविशेषः । प्रस्तरः कुशमुष्टिः । अक्षया खावति अक्षयाखा ।
सा यस्मादस्ति सोऽर्थं अक्षयाखावान् । तस्मिन् अक्षयाखावति प्रस्तरे
सूमी प्रागपनिहिते, अवदानानि अपनीतयूषामवदानमांसानि,
कृत्वा आपयित्वा ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

स्वाक्षीपाकावृताऽवदानानां क्सीऽवद्यति ॥ १० ॥

स्वाक्षीपाकावृता मध्यात् पूर्वार्द्धादित्युक्त्या रौत्वा, वक्ष्येकं
सर्वेषामवदानानां—अपनीतयूधाणां मांसानां, कसे चयरश्मिन्
कंसपात्रे,—यत्र यूथो नावसिक्तस्तस्मिन्—इत्यर्थः । अवद्यति
चुरेषामवदाव स्थापयति । अवदानानामिति संस्कृतनक्षत्रा वक्षी
॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

स्वित्कृतश्च पृथक् ॥ ११ ॥

स्वित्कृतः स्वित्कृतश्च । चयम्वात्,—स्वाक्षीपाकावृताऽवदानानां
कसे चययति । किं तस्मिन्नेव कसे ? न । कुत्र तर्हि ?
पृथक्,—अवस्थिन् कसे,—इत्यर्थः । अत्र च, स्वित्कृतदर्शत्वादव-
दानमांसानामुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धयोऽवदानकम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

चरोरुहृत्य विस्वमात्रमवदानैः सह यूथेषु सन्नयेत्
॥ १२ ॥

चरोः प्रकृतत्वादोदनचरोः विस्वमात्रं विस्वपरिमाणं (परिमाणे
मात्रम्) उक्त्य पूर्वोक्तयेव रौत्वा मेघसेन महीत्वा । पात्रे
स्थापयेदित्यर्थः । किमेकस्मिन्नेव पात्रे ? न । पृथक् । कसं
प्रायते ? अत्रापि पृथगिति सम्बध्यते । कस्मात् ? मध्यमचि-
न्मायात् । तेन, पृथक् पृथगेव मध्यमेनावदाय पृथक् पृथगेव
पात्रे स्थापयेत् । एतदुक्तं भवति । मध्यात् पूर्वार्द्धादित्युक्तकमेव
मेघसेन चरोर्विस्वमात्रमवदाव यत्र मांसावदानानि स्थापितानि

तस्मिन् कंसपात्रे स्थापयति । एवमुत्तरार्धपूर्वार्धादित्युक्तरीत्या
 स्त्रिष्टकद्वयमपि चरोर्विष्वमात्रं प्रथमवदाय स्त्रिष्टकत्कंसपात्रे
 प्रथमेव स्थापयति,—इति । अतएव, सत्त्वरण्यवदाने-
 र्विष्वमात्रमेवोद्धृतं भवति नाधिकं, तत्रोद्धरेदिति बोद्धव्यम् ।
 ततश्च, तदुद्धृतं विष्वमात्रं पूर्वग्रहीतेर्मासावदानेः यूक्ते च
 पूर्वोवसितेन सह सवयेत् सम्मगेकीकृत्यान् मियवेदित्वर्थः ॥ ० ॥
 ॥ १२ ॥ ० ॥

एतस्मिन् क्रमे आत्मभागी इत्या,

चतुर्थ्यहीतमाज्यं गृहीत्वाऽष्टमप्रथमया जुहुयाद-
 ज्जावग्निरिति ॥ १३ ॥

चतुर्थ्यहीतमाज्यं गृहीत्वा,—इत्युक्तार्थम् । अजावग्निरिति योऽस-
 मष्टर्चः,—अष्टानाञ्चर्चा समाहारः, तस्य अजावग्निरिति उक्त-
 यत् । अग्नौ चामपि चतुर्थ्यहीतमेवेतत् । कुतः ? विशेषवच-
 नारब्धसाम्यवत्त्वात् । पूर्ववत्तेषां विशेषस्यानुपदेशाच्च । सेयमा-
 ज्जाहुतिः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अस्य चर्चाहुतिरभिधीयते,—

सञ्जीतात् तृतीयमात्रमवदाय द्वितीयातृतीयाश्वा
 जुहोति ॥ १४ ॥

यत् प्रथमे पात्रे सञ्जीतं मासावदानं चर्च्यदानं यूक्ते, तस्मात्
 सञ्जीतात् तृतीयमात्रं विभानेकमानमित्येतत् । अवदाय गृहीत्वा

प्रकृतस्वाष्टर्षं द्वितीयाद्यतीयाभ्यां ऋग्भ्यां मिश्रिताभ्यां शुचीति

॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः,—इति सूत्रात् प्रतिमन्त्रमेव स्वाहाकारं
व्यज्रिदागच्छीत, अतस्तदपवादार्थमिदमाह,—

उत्तरस्यां स्वाहाकारं दधाति ॥ १५ ॥

उत्तरस्यां ऋचि न पूर्वस्यां, स्वाहाकारं दधाति करोति ।

तत्रैव च शुचीति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

एवमेवावरे चतुर्थीपञ्चमीभ्यां षष्ठीसप्तमीभ्याञ्च

॥ १६ ॥

एवमेव पूर्वोक्तेनैव विधिना, अवरे च तृतीयमात्रे अपवादः । अपरे
—इति पाठेऽपि तथैवार्थः । प्रकृतस्वाष्टर्षं चतुर्थीपञ्चमीभ्यां
मिश्रिताभ्याम् एकामाहुतिं शुचीति, षष्ठीसप्तमीभ्यां चापराम् ।
अत्राप्युत्तरस्यामुत्तरस्यां स्वाहाकारं करोति, तत्रैव च शुचीति
॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

शेषमवदाय सौविष्टकृतमष्टम्या ब्रुह्वात् ॥ १७ ॥

शेषं स्विष्टकृदर्थमुत्तरार्धपूर्वादिभ्यो यद्गृहीतं, तदवदाय, प्रकृत-
स्वाष्टर्षं चष्टम्या स्वाहाकारान्तया अनेकतरार्धपूर्वादि
ब्रुह्वात् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

अवन्तावत् गवा यजोक्तेन विधिना वागः कर्तव्यः,—इत्यर्थः

इत्यतः कथं । तदा पुनर्नैव सम्पद्यते, तदा कथं कर्त्तव्यम् ?
तदिदानीमभिधीयते,—

यद्युवा अल्पसम्भारतमः स्वादपि पशुनैव कुर्यात्

॥ १८ ॥

सन्धिग्रते,—इति सम्भारो द्रव्यम् । अल्पः सम्भारो यस्य शीघ्रसम्प-
त्सम्भारः । तस्यैवातिगच्छन्नमप्यल्पमार्थः । उ वै,—इति निपातो ।
यद्युवा,—इति निपातसमुदायो यत्पर्यं,—इति केचित् । यदि
अल्पमद्रव्यवान् स्वात्, अपि तदाऽपि पशुनैव कुर्यादष्टकाया-
गम् । पशुऽपि क्षामः स्वात् । कस्मात् ? “अनादेशे पशु-
न्क्षामः”—इति श्रद्धान्तरवचनात् । “क्षामपक्षे चरावधि”—
इति च सिद्धात् । एवकारकरणं पूर्वोक्तकृतविधिनियमार्थम् ।
तेन, अत्रापि कस्ये सर्व्व एव पूर्व्वोक्तो विधिः स्वात् ॥०॥ १८ ॥०॥
क्षामश्चाप्यसम्भवे कथं कर्त्तव्यम् ? तदुच्यते,—

अपि वा स्थालीपाकं कुर्यात् ॥ १९ ॥

अष्टसुरचरार्थः । ॥ अल्पस्य स्थालीपाकं शीघ्रनचरोः परस्मात्क्षाम-
पक्षस्थाने सवन्नायास्तद्वन्ना गोः पयसि सपयितव्यः । तथा
चोक्तम् ।

“स्थालीपाकं पयोः स्थाने कुर्याद् यन्नाशुकल्पिकम् ।

अपनेन सवन्नायास्तद्वन्ना गोः पयस्तनु” ।

इति । पयोः स्नाने,—इति कर्त्तव्यात् पशुशार्ङ्गकारित्वमस्मावसम्भते ।
तेन, अत्राप्यष्टर्षेण होमः स्यात् । एवञ्च, पशुपक्षे यावन्ति पयो-
स्वदानानि प्रस्तरे क्रियन्ते, स्वासीपाकपक्षेऽपि तावतः पायसान्
पिण्डान् तत्र कुर्वीत । तत्रा चोक्तम् ।

“चरितार्थां नृतिः कार्णां यस्मादप्यनुकल्पयः ।

अतोऽष्टर्षेण होमः स्वास्थानपक्षे चरावपि ।

अवदानानि यावन्ति क्रियन्ते प्रस्तरे पयोः ।

तावतः पायसान् पिण्डान् पञ्चभावेऽपि कारयेत्” ।

इति । ननु, अपि वा स्वासीपाकेन,—इति वक्तव्ये किमर्थं प्रकृत-
विभक्त्यतिक्रमः क्रियते ? कस्यचित् कर्त्तव्योऽतिक्रमसूचनार्थ-
मित्वाच्च । कार्यं नाम ॥ अष्टर्षेहोमवत्, पञ्चभावेऽप्यविलोपार्थं
वपाहोमोऽपि स्वासीपाकेनेव स्यात् । अतो वपाहोमस्य निवृत्ति-
प्रज्ञापनार्थं प्रकृतविभक्त्यतिक्रमः क्रियते,—इति । अत एव, परि-
शिष्टकारेणाप्यवदानसङ्ख्येयं पायसपिण्डकरणमुपदिशता चाचा-
र्ष्वस्वायमभिप्रायः स्पष्टीकृतः ॥ = ॥ १८ ॥ = ॥

अपि वा गोर्वासमाहरेत् ॥ २० ॥

अपि वा अथ वा,—स्वासीपाकस्याप्यसम्भवे, गोः,—अविशेषोप-
देशात् चात्मीयस्य परकीयस्य वा कस्यचिदनहुः, आसमाहरे-
त्स्यात् । तावताऽप्यष्टकाकर्म कृतं भवतीत्यभिप्रायः । तथा च
पृथक्प्रान्तरम् । “अप्यनहुहो यवसमाहरेत्”—इति । केचिदत्र

प्रकरणात् गोशब्दस्य स्त्रीगवीपरत्वं वर्धयन्ति । अच्यते,—इति
वासस्तुत्यवसादिः । स ॥ यावता गोर्दिवसाहारः सम्पद्यते,
तावान् दातुमुचितः । कच्छात् ?

“यतः कुतश्चित् सम्पाप्य गोभ्यो वाऽपि गवाङ्गिकम् ।

अभावे प्रीत्ययकक्षान् अद्यामुक्तः प्रदास्यति” ।

इति आहकरणावच्छेदः ॥ दर्शनात् । आसोऽपि, एवा भिऽष्टकेति
मन्त्रेण देयः । कुतः ? सिंहावलोक्तिगन्धावेन तस्याऽप्यनुमत्तात् ॥
॥ वाचाऽप्यनुमत्तत्वात् । तथा चोक्तम् :

“कक्षोपधानमन्त्रोयः स गोर्घासे विधीयते” ।

इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

अपि वाऽरक्ष्ये कक्षमुपधाय ब्रूयादेवा भिऽष्टकेति

॥ २१ ॥

अपि वा, गोर्घासाहरणस्याप्यसम्भवे,—इत्येतत् । अरक्ष्ये, कक्षं
वाङ्मूतकोटरप्रदेशं, उपधाय,—(॥ वीनार्थे) वीनाधानं
कृत्वा,—कक्षतिरोधानमपनीय कर्षवाङ्मूत्वा,—इति यावत् ।
एवा भिऽष्टका,—इत्येतं मन्त्रं ब्रूयात् कथयेत् । ॥ च, वाचा-
वलो गोवाङ्गिकप्रदानस्याप्यसम्भवे पुराचकारचम ।

“सर्वामात्रे वनं नत्वा कक्षमूतप्रदर्शनः ।

सूर्यादिलोकपातानामिदमुच्चैः पठिष्यति ।

॥ भिऽष्टि विधं ॥ धनं न चान्यत्

आचोपयुजं, अपि मूतलोऽक्षि ।

तत्त्वन्तु भक्त्या पितरो, भवन्ती
मुनी कृतौ वर्त्मनि मादतय” ।

इति । तस्मादवाप्येतत्परतया वर्त्मना यज्यते कर्तुम् । इदपरि-
श्रवणाया आश्रयत्वान् ।

एवं वा—

परस्मै, कर्त्तुं कर्त्तव्यमुपपाद्य,—यस्मिन्ना समुत्पन्न, ■■■ भेदः इति
ब्रूयात् । तस्मा च गृह्यान्तरम् । “यस्मिन्ना ■■■ कर्त्तव्यमुपयेत्”—
इति । ■■■ किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । मूर्खकल्याणमुक्त्यभावेन ताव-
■■■ पक्ष पञ्चाङ्गपदिष्टाः । ■■■ योऽयमाद्यो नोपमुपचः स ताव-
दिदानीं त्रिष्टैर्नामुत्तीयते । अनमुत्तनाच्च साम्प्रतं पुराकल्पी-
मृतः । ■■■ वाक्यार्थविद्विषयम् ।

“विधिवोऽनुष्ठितः पूर्वं क्रियते नैव साम्प्रतम् ।

पुराकल्पः स यद्वच्च विधवाया नियोजनम् ।

भोवधो मधुपर्कादौ मङ्गोच्चोऽतिविपूजने ।

सम्बन्धकरत्वात्तत्र पुराकल्पत्वमामतम् ।”

इति ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

न त्वेव न कुर्वीत न त्वेव न कुर्वीत ॥ २२ ॥

नैवाष्टका न कुर्वीतेति नक्षत्रशेनावर्त्म करणमुपदिशति । न वक्तव्यं
तर्हि ? यद्यर्थं ■■■ पूर्वमेव सिद्धत्वात् । उच्यते । मूर्खक-
ल्याणमुक्त्यभेदात्तावदत्र पक्ष पक्षाः सूत्रिताः । शास्त्रान्तरेऽपि यानि
यथान्तराश्रयानि,—“अपि वा यन्पूर्वमेव उदकुम्भमाहरेत्”—

इत्येवमादीनि, तानि वा कुर्वीत, न स्वेव न कुर्वीत,—इत्येतदर्थ-
मिदमुच्यते । तुगन्धः स्वासीपाकपक्षेऽप्यन्वष्टव्यत्वावच्छेदकप्रज्ञा-
पनार्थः । इतरथा, पक्षभावेन सांसाभावादस्य कोपः फ्यात् । मध्य-
माष्टकासंज्ञपितपक्षभावेनान्वष्टव्यविधानात् । तथा चोक्तम् ।

“ओदनव्यञ्जनार्थस्तु पक्षभावेऽपि पायसम् ।

सद्रूपं अपवेदेतदन्वष्टव्येऽपि कर्त्तव्यम्” ।

इति । द्विर्व्यवनमादराद्ये, मध्यमाष्टकाकर्त्तव्यः परिसमाख्ये,
वीर्यशो सव्यास्त्रेवाष्टकासु यथासम्भवमनुकल्पमाख्ये च । अन्ये
वर्चयन्ति । “अभ्यासः प्रकरणपरिसमाख्येः । अथवा । अष्ट-
काक्षेपे दोषगुणत्वप्रज्ञापनार्थः । अविलोपे च फलभूयस्त्व-
पनार्थोऽभ्यासः । तथाच यास्केनोक्तम् । अभ्यासे भूयांसमर्थं
मग्न्यन्ते इति । अथवा । सूत्रद्वयमेतत् । अथ पूर्वस्य यथोक्त एवार्थः ।
उत्तरं चोत्तरसूत्रेण सह संबध्यते, न स्वेव न कुर्वीत इत्येतो-
ऽन्वष्टव्यम्—इति । तेन ■ ■ स्वासीपाकपक्षेऽप्यन्वष्टव्यमवश्यं
कुर्व्यादिति दर्शयति”—इति ।

इदमिदानीं चिन्त्यते । किमेतेऽष्टकादयः पाकयन्त्राः सक्तन्
कर्त्तव्याः ? सत प्रत्यन्दम् ?—इति । तत्र, केचित् सक्तदमीवां
करवम्—इच्छन्ति । कस्मात् ? एतेषां पुत्रवसंस्कारत्वात्, सक्तन्
ज्ञानमेव च कर्मैवा पुत्रवसंस्कारस्य उत्तत्वात्, पुनः करवे द्विती-
यभावात्,—इति । अन्ये त्वादुः—

“तस्मादुत्पुण्यं कीर्त्तयेत् । गौहवाम् नति वत्सरम्” ।

इति पौराणिक-मित्रदर्शनात् आहस्तिरेवामीषाम् । न च
पुत्रवसंस्कारस्य उत्तत्वात् किमर्थमाहस्तिरिति शङ्कम् । पुत्रव-

संस्कारस्य हतत्वेऽपि प्रत्यक्षपरिहारार्थमाहमेतुस्तथात्,—
इति । अयमु पश्चात्तः । सप्तदशममेव करणं, आहतौ तु
नाशकत्वं निवृत्तः । ततश्च, आहतावभ्युदयः, अमाहतावपि न
प्रत्यवायः । तथा चोक्तम् ।

“सप्तदशमकादीति कुर्वन् कर्माणि यो हिजः ।

त पंक्तिपावनो भूत्वा लोकान् प्रैति हतचुरतः ।

इति । अथ कृत्स्नपिचन्द्रादाहतिरपि अवनमते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवान्मोमहाचार्या-
न्मन्वीचन्द्रकान्ततर्कासङ्गारण्ये हतौ मोमिस्त्रीयसङ्गसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमा खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलौव-एष्टसूत्रे

अनुषङ्गपाठके द्वितीया खण्डिका ।

अतस्ततोऽन्वष्टकम् ॥ १ ॥

ततस्तस्यादनन्तरोपदिष्टायां साष्टकाकर्माणां, ज्ञः अनागतेऽङ्गि,—
नवम्यामित्यर्थः । एवमेके । अष्टकाकर्माणां अष्टम्या उपस्थितत्वादन्व-
ष्टकस्यापि नवम्यां वर्षवित्तुमुचितत्वात्,—इति तेषामाशयः ।
अष्टकाकर्मादिनात् परदिन एव, न नवम्या नियमः । एवमपरे ।
अन्वष्टकं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । अष्टकायाः पञ्चाद्वतीत्यन्व-
ष्टका, तत्र साधु अन्वष्टकमिति कर्मणो नामधेयम् ।

कचित् सत्त्वैवेवान्वष्टकं मन्वमानः सूत्रे ततः-शब्दस्य वीक्षां
कृत्वा व्याचष्टे,—ततस्ततः अन्वष्टकम्,—इति । तदसङ्गतम् ।
मांसाष्टकाकर्माणां एवानन्तरत्वात् । वीक्षाया अनुगतत्वाच्च । पञ्च-
मानमन्त्रकाण्डे मांसाष्टकाविनिर्मुक्ताष्टर्षानन्तरमन्वष्टकमन्त्रस्य
पठितत्वात् । सर्वत्रान्वष्टकपक्षस्यापार्थाननुमतत्वाच्च । तदिदमप-
क्षादेवास्माभिरभिक्रितं,—“तथा गौतमवार्कः सङ्गृही” —इत्यत्र ।

अथैवं ततः,—इत्यनर्थकम्, अधिकारादेव मांसाष्टकाकर्माणां-
साभात् । नियमार्थं तर्हि । किं नियम्यते ? तस्यामांसाष्टकाकर्माणां-
एव नान्यस्यादित्येतच्चियम्वते । किमर्थं पुनर्नियम्यते ॥ अधिका-
शङ्कानिरासार्थमित्याह । का पुनरत्राधिकाशङ्का ॥ उच्यते । सप्तमी

तावदुपायका, अष्टमी अष्टका, नवमी द्वाव्यष्टकेतिभक्ष्यते । तथाच
अव्यष्टकायां भवन् अव्यष्टकम्,— इति समाख्यायतात् सर्वास्ते-
वाष्टकासु अव्यष्टकं कदाचिदापातेन प्रतिभावात् कल्पयितुं ।
तेवमधिकारश्च । तन्निरासार्थं मतद्वयमुक्तम् ॥ १ ॥ १ ॥ ॥

अपरश्रुती वा ॥ २ ॥

अपरश्रुतः—एकान्तरिते अहनि वा अव्यष्टकं कर्तव्यम् । त्रि-
विष्टपथेऽयं विवक्ष्यः,—इति नवव्यामव्यष्टकादिभिः । दिक्-
वादिनश्चाहुः,—अव्यष्टकावयं विवक्ष्यः,—इति ॥ १ ॥ २ ॥ ॥
अथेदानीम् अव्यष्टकं कथं विवक्ष्यम्,—

दक्षिणपूर्वाष्टमदेष्टे परिवारयन्ति ॥ ३ ॥

वेद्यज्ञो दक्षिणपूर्वे अष्टमदेष्टे उभयदिनष्टमभागे,—आग्नेय्याभि-
त्येतत् । परिवारयन्ति, सर्वतोभावेनाष्टादयन्ति कटादिभिः
क्वचित् स्थानम् । बहुवचनादनियतः कर्ता ॥ १ ॥ १ ॥ ॥
कथं परिवारयन्ति ? उच्यते,—

तथाऽऽयतम् ॥ ४ ॥

तथेति दक्षिणपूर्वाष्टमदेष्टोभक्ष्यते । दक्षिणपूर्वाष्टमदेष्टावतं यथा
भवति, तथा परिवारयन्ति । आयनमागामोर्दक्षिणोत्तरावयतम् ।
परिवृतत्वात्तदर्थं दक्षिणार्धयोः परिष्ठात् कर्त्तव्यं यदेष्टात् दक्षिण-
पूर्वाष्टमदेष्टे दक्षिणोत्तरावयतमेव स्थानं परिवृतं भवतीत्यमर-

निरासार्थं 'तथाऽऽद्यतम्'—इति सूत्रयाश्चकार ।^{१३} तथात्, 'प्रक्र-
तत्वाद्दक्षिणपूर्वकोचायतं भविष्यति किं सूत्रेण,—इत्यसङ्गतं'
वचनम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

तथामुखैः कृत्यम् ॥ ५ ॥

यदक्षमात्रं कार्यं, तत् तथामुखैः दक्षिणपूर्वाष्टमदेशाभिमुखैः
कृत्यं करणीयम् । साधनार्थमत्रैतत् सूत्रितम् । अथत्र सूत्रेण
हि दक्षिणपूर्वाष्टमदेशमुखैरिति सूत्रयितव्यं भवति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥
कियत्परिमितं क्षात्रं परिवारयन्ति ? उच्यते,—

चतुरवराह्यान् प्रक्रमान् ॥ ६ ॥

चत्वारोऽवराह्याः निष्कृष्टा देवाः, तान् चतुरवराह्यान् प्रक्रमान्
परिवारयन्ति । तदक्षान्तिक्रान्तदेशे सूत्रेण संबन्धो बोद्धव्यः ।
प्रक्रमः अवकाकर्मक्षेत्रे व्याख्यातः । एतदुक्तं भवति । सर्वनिष्कृष्टो-
ऽयं पक्षः ;—यच्चतुर्षां प्रक्रमानां परिवारयन्,—इति ।
पुनरधिकमपि परिवारयन्ति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तस्य कलुः परित्यक्तम्,—

पश्चादुपसञ्चारः ॥ ७ ॥

पश्चात् पश्चिमदिशि उपसञ्चारः कर्तव्यः । उपसञ्चारत्वेनेत्युप-
सञ्चारी द्वारमुच्यते ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

उत्तरार्धे परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रक्षयन्ति

॥ ८ ॥

परिहृतस्य ज्ञानस्योत्तरार्धे पूर्वोक्तं सचचसंप्रदानं कर्त्तव्यं कृत्वा चमिं प्रचयन्ति । बहुवचनात् कर्त्तुरनियमः । एवञ्चात्र यावदुक्त-
त्वाद्ब्रह्मासनादीनां निवृत्तिरवगम्यते । तथाच यज्ञासंप्रदानः ।

“एकान्त्रो पितृयज्ञे च ब्रह्माचं नोपकल्पयेत् ।

सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्त्तव्यम्” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमेतदग्निप्रचयनं उपवीतिना प्राप्नुयेन करणीयम्, ■■■ प्राचीनावीतिना दक्षिणपूर्वार्द्धमदिक्षु-
क्षेपः ?—इति । उपवीतिना प्राप्नुयेन,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
“सचचाह देवा सर्वत्र”—इति सर्वत्र-ग्रहणेन व्याख्ययमात् ।
■■■ च, सचचं कृत्वा,—इति वचनस्यैवमर्थत्वात् । अन्यथा ■■■
ग्निप्रचयने सचचं प्रातमेवेति पुनर्ग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात्,
सचचे देवानां प्राप्ततत्त्वानुरोधात् तत्र प्राप्नुसुकरवावधार-
णाच्च, यत्रापि प्राप्नुसु एव कुर्यादित्यवगम्यामः । एवञ्च,
यत्रा चञ्चत्र सचचमुपवीतिना क्रियते, ■■■ यत्राप्यग्निं कर्त्त-
व्यमुपवीतिनैव भवितव्यम् । उपरिष्ठात् सत्त्वाचार्यः,—“अत ऊर्ध्वं
प्राचीनावीतिना”—इति कुर्यान्, यद्यस्यात् किञ्चित् ऊर्ध्वं प्राची-
नावीतिना, किञ्चिदुपवीतिना, किञ्चिदोभययैव कर्त्तव्यमित्यु-
पदिशति । पतञ्जोपरिष्ठादेव व्याख्यास्यामः । अतएव कर्त्तव्यप्रदीपः ।

“दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन् अपि” ।

इति स्मरति । तदिदं वचनम्,—पितृकर्त्तव्याः पात्यपि देवपरि-
चरणं दक्षिणजानुपातेन, एवं देवकर्त्तव्यास्तर्गतमपि पितृपरिचरणं
इतरजानुपातेन करणीयम्,—इत्याह । कर्त्तव्यं ज्ञायते ? सदा-

यन्मर्त्यैवमर्त्तत्वात् । एवञ्च, जातुपातवदुपवीतित्वप्राचीनावीति-
त्वयोरपि तथैव वर्णयितुमुचितम् । अस्मात् ॥ कारवस्यापिधेयात् ।
यन्मिं किञ्च देवमाचक्षते मेहताः ॥ ० ॥ ८ ॥ १० ॥

पश्चादग्नेरुत्प्लूखलं हृदयित्वा सकृत् संगृहीतं
व्रीहिमुष्टिमवहन्ति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ८ ॥

उत्तरमग्नेः उपरितनवचनः । अग्न्यः पाणिदत्तरी दक्षिणवाधरी-
वयोः पाक्षोः, ताविमौ सव्योत्तरी, ताभ्यां सव्योत्तराभ्यां
पाणिभ्यां सुपक्षेनावहन्ति । उन्नार्थमस्यत् । सकृत् संगृहीतमिति
वचनात् यमुनिर्वापयोरत्र निवृत्तिमिच्छन्ति । व्रीहिमुष्टं
हविरक्षरप्रतिषेधार्थम् । यद्यप्यत्र सकृत्संगृहीतञ्च मुष्टिमत्रञ्च
अवहन् चक्षुष्यते, तथापि तथा व्यङ्गीयात् यथा होमस्य
पिच्छाभावाभिनिर्हृतिः स्मात् । कुतः ? ऐदमर्थाद्ब्रह्मणः ।
अतएवाचार्यपुत्रेण,—

“चतुर्मुष्टिभ्यः कार्यचतुर्वासुत्तरीऽपि वा” ।

इति सामान्यत एवोपदिष्टम् । तदिदं हविर्निर्म्यपद्यानिर्वा प्राची-
नावीती दक्षिणपूर्वाष्टमदिस्तुतः कुर्यात् । कुतः ? पितृत्वात् ।
अस्मात् पुनः कारणात् सत्यपि देवतानां आधारणे पितृत्वमेव
हविषः क्षयते ? प्राधान्यादित्याह । पितृत्वां कार्यं चि
प्राधान्यमवगम्यते । तस्मात् पितृमिदं भवितुमर्हेति । प्राधान्यमाहि
नियमौ वर्णयितुमुचितः । कुतः पुनरत्र पितृत्वमिव प्राधान्यमव-
गम्यते न देवतानामपि ॥ तथासुखैः कृतमिति वचनात्—इति
ब्रूमः । अपिच । हविषः सप्तद्वयत्वात्, सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम-

वहनमात्, सक्तम् फलीकरणात्, ■■■ मांसाभिचाराः पिष्टा-
भवन्ति तथा मांसच्छेदनात्, प्रसव्यमुदायवनात्, दक्षिणप्रास-
दासनात्, —इत्येवमादिभिर्दशदेश्यगतेः पितृभामिवात्र प्राधान्यम-
वगम्यते । अनुरपि स्मरति ।

“देवकार्यात् हिजातीनां पितृकार्यं विमिश्रते ।

देवं हि पितृकार्याणां पूर्वमाध्यायनं कृतम्” ।

इति । तस्मात् पितृभामेव प्राधान्यम् । एतन्नोपरिहृत्यैव तत्र
श्रुटीमभिप्रेति ।

इदमिदानीं शब्दिह्यते । किमत्र पितृगजात् पितृभ्यश्चा कृष्टं
निर्व्वयामि,—इति मन्त्रेण निर्व्वयपचम्, आहोस्मिन् यावदुक्तत्वाद-
मन्त्रकम्, उताहो आचार्यपुत्रपरिभाषावत्तात् व्यावृत्तिमित-
थेन ? —इति । पितृभ्यश्चा कृष्टं निर्व्वयामि,—इति मन्त्रेण,—
इति ब्रूमः । कस्मात् ? मज्जती तथा दर्शनात् । सिद्धाच्च । फली-
करणहोम-विचारहोमे कल्पेतत्कार्यञ्च सिद्धमुपगम्यते । तथाच
कर्त्तव्यदीपः ।

“अपसध्येन वा कार्म्यौ दक्षिणामिहोमेन ■ ।

निवध्य हविरव्यक्षा सत्यक्षी ■ हि ह्यते” ।

इति । एतच्चात् सिद्धात् मन्त्रवद्वयपचमवगम्यते । पितृभ्यो
निर्व्वयः ■■■ हविरः हेतुनयोपपद्यते । तथैव सति आच-
क्षीनोपपद्यते । तथाच सुराव्यक्षरचम् ।

“अग्निसाम् निर्व्वयेत् पितॄन् चक्षुं वा श्रक्षुमुष्टिमिः ।

पितृभ्यो निर्व्वयामौति सन्नं दक्षिणतोव्यथेन” ।

इति । • । १८ । • ।

यदा वितुषाः स्रुः ॥ १० ॥

यदा यस्मिन् काये वितुषाः विगततुषाः स्रुर्भवेत् ॥ ० ॥
१० ॥ ० ॥

तदा,—

सकृदेव सुफलीकृतान् कुर्वीत ॥ ११ ॥

सकृदेववारमेव, सुफलीकृतान्—सुशब्दः शोभनवचनः, शोभनं यथा भवति तथा फलीकृतान् निष्पत्तीकृतान् तच्छुभान् कुर्वीत पूर्वमेव चत्सवघातेन तच्छुभा निष्पत्ताः । इदानीन्तु शोभनं निष्पत्तीकरणमुपदिह्यते । तेन प्रच्छेदनमिदानीं कुर्वीत । कर्तु-
कायनयनं वा फलीकरणमुच्यते । सुफलीकृतानपनीतसमस्तार्थ-
श्रुक्तानिच्छदः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अथामुष्माच्च सक्वो मांसपेयीमवकृत्य नवायाऽ
सूनायामशुशुम्हेदयेत् ॥ १२ ॥

अथशब्दः आनन्तार्थात् । , तच्छुभप्रकाशनानन्तरम् ।
अथामुष्माच्च सकृदेव स्नात् । इविवः पित्राख्यात् । अथकृतस्यापि
शुभा सविज्ञानं अमुखादित्यनेन परामर्शः । शब्दः पूर्वप्रक-
तार्थोवा । अमुष्मात् पूर्वप्रकृतान् मांसाष्टकायां निजितात् सक्वः,
अथान्तात् श्लोकाच्च, मांसपेयीं,—मांसपेयो प्रसिद्धा, तां अवकृत्य
अवच्छिद्य, नवायां सूनायां,—सूना नाम काष्ठमयः पात्रविशेषः,
तस्यां सूनायां अशुभः सूक्ष्मं सूक्ष्मं ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ केदयेत् ? उच्यते, —

यथा मांसाभिघाराः पिच्छा भविष्यन्तीति ॥ १३ ॥

येन प्रकारेण मांसाभिघाराः मांसव्यवस्थाः पिच्छा भवि-
ष्यन्ति, इति ॥ केदयेत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेवाम्नौ अपत्योदनचक्रस्य मांसव्यवस्था
पृथक्-मेषशाल्यां प्रसव्यमुदायुवन् ॥ १४ ॥

प्रसव्यं अपत्यचक्रम् । ततमात्मन्यत् । अत्रापि, मांसाभावे
पावसः स्यात् । तदिदमुक्तमस्माभिरथस्तादेव, “ओदनव्यवस्था-
र्चन्तु” — इत्यादिना ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

शृतावभिघार्यं दक्षिणोदास्य न प्रत्यभिघारयेत्
॥ १५ ॥

दक्षिणा दक्षिणस्याम् । नतमन्यत् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

दक्षिणार्धे परिहृतस्य तिस्रः कर्षूः खानयेत् पूर्वो-
पक्रमाः ॥ १६ ॥

परिहृतस्य खानस्य दक्षिणार्धे दक्षिणार्धे, तिस्रः त्रिसंख्याकाः
कर्षूः खेनचित् खानयेत् । अत्रापि पुनरुक्तत्वे अयमपि खनेत् ।
कर्षूनाम् अष्टौ नक्तं इत्यनर्थात्तरम् । कर्षून्ताः ? पूर्वोप-
क्रमाः । पूर्वस्यां दिक्षुपक्रमा वासां ताः, तत्राभिघाः, — इत्यर्थः ।
तत्रापि, पूर्व्यां दिक्षुपक्रमा पश्चिमायां दिशि खननं समापनी-

यम् । पित्रात्वात् प्रसव्यस्वनममित्यभिप्रायः । [] । उपपन्नम्यते,
—इत्युपक्रमः । पूर्वा कर्षूपपन्नमो वासां कर्षूणां, ताः तथोक्ताः ।
तथाभूताः खानयेत् । [] पुनः पूर्वा । या [] ;
पुरतः क्रियते । यतस्तुतं भवति । प्रथमतः पूर्वा [] खानयेत् ,
ततो मध्वमा, तत उत्तमाम्,—इति । [] चोक्तम् ।

“पुरतो याऽऽन्ननः कर्षूः सा पूर्वा परिधीर्त्यते ।

मध्वमा दक्षिणेनाध्यास्तदक्षिणत उत्तमा” ।

इति । तथाच, इमाः कर्षूः दक्षिणसंज्ञा भवन्ति । स्वननद्या-
मूपां गङ्गुना करणीयम् । स च,—

“गङ्गुय खादिवः प्रोक्तो रजतेन विभूषितः ।

गङ्गुयेवोपवेद्यस्तदादशाङ्गुल इत्यने” ।

इति कर्षूप्रदीपोक्तमन्त्रः ॥ १६ ॥

कीदृशीः कर्षूः खानयेत् ? उच्यते,—

प्रादेशायामाश्चतुरङ्गुलपृथ्वीतथाऽवस्थाताः ॥ १७ ॥

प्रादेशायामाः प्रादेशदीर्घाः । इत्युच्यते धर्मवचनः । चतुरङ्गुलं
पृथ्वीयासां, ताः चतुरङ्गुलपृथ्वीः । इत्थं इत्थं परिचाहः,—
इत्येतत् । तथा चतुरङ्गुलं चक्षुर्वातं यासां, ताः तथाऽवस्थाताः ।
विधिवमाह कर्षूप्रदीपः ।

“वाय्वग्निदिक्षु खान्तास्ताः सार्धैः सार्धैर्होताभिराः ।

तीक्ष्णाया यथमध्यास मध्ये नावद्वीतुकिरेत्” ।

इति ॥ १७ ॥

पूर्वसाः कर्षाः पुरस्ताद्वचनं कृत्वाऽग्निं प्रचयन्ति

॥ १८ ॥

अतुरचरार्थः । अत्रापि, अथर्ववेदस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं
कीदृश्यम् । बहुवचनात् कर्तुरनियमः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

अचिदत्र विद्येयमाह,—

अपरेण कर्षूः पश्चाद्वचनं कृत्वा निदध्यात् ॥ १९ ॥

अपरेण अपूरवर्तिन्या दिशा,—इत्यर्थे पश्चात्प्रत्ययान्तोऽयमप-
रेणवचः । तदयोगात् कर्षूरिति द्वितीया । तथाच, अयमर्थः ।
कर्षूणामपूरवर्तिन्या पश्चिमया दिशा, अग्निं पश्चाद्वचनं कृत्वा सर्वतो-
भावेनाहुतं कृत्वा निदध्यात् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

सक्तदाष्टिचं दर्भमुष्टिप्लुचोति ॥ २० ॥

चाष्टिचं वा सम्बन्धः,—उपमूले चाष्टिचं दर्भमुष्टिं, सक्तदेववारं
प्लुचोति,—“पश्चादाऽऽशीर्ष्य” —इत्युक्त्या रीत्या ; प्रकृतस्याग्ने-
चतुर्दिश । अत्र, चाष्टिचमिति वचनस्यार्थवत्त्वार्थमुपमूलकूनत्वा-
वगमात् । च पितृधेत्वात् प्राचीनावीतिमेतत् कर्तव्यम्,—इत्य-
वगम्यते ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

कर्षूच ॥ २१ ॥

प्लुचोति,—इत्युपवर्तते ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

किमनियमेन ? न । कथमर्थः ?—

पूर्वोपक्रमाः ॥ २२ ॥

व्याख्यातोऽप्यराधः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । कर्षूणां स्तरणं
सन्निदं दक्षिणपूर्वाष्टमदिगयैः कुशैः दक्षिणास्तादावभ्य करषी-
यम् । तदाह कर्षीमदीपः ।

“अन्यायायैः कुशैः काम्ये कर्षूणां स्तरणं यमैः ।

दक्षिणास्तातदयेषु पिङ्गयज्ञे परिस्तरेत्” ।

इति । इदमिदानीं सन्निदयते । किमभितः कर्षूणां स्तरणं
कर्षयाम् ॥ आहोस्मिन्नध्वतः १—इति । अस्मिन्नध्वतः,—इति
ब्रूमः । कुतः १ अस्मिन्स्तरणसमभिव्याहारेणोपदेष्टातथाऽवगतेः ।
अमेः कर्षयामित एव स्तरणमिति तावद्विचिर्वादनम् । तत्सामान्यात्
कर्षूणामपि तदैव स्तरणमित्ययमर्थोऽव्याकभागव्यनि हृदयम् ।
आगच्छति चेत्, न युज्यते विना आरण्यसुक्षुप्तम् । लोकावरणो-
पपत्तेः । कर्षूणां मध्यतः किञ्च लोकावरणं वक्ष्यामः । तदु-
पपत्तये च अभितः कर्षूणां स्तरणमिति प्रतिपद्यामहे । न
कुशैः स्तूतानां कर्षूणां मध्यतो लोका कर्तुं शक्यते । अपरे पुन-
रेतद्विद्वांसो भावन्ते,—स्तरणमिदं कर्षूणां मध्यतः करषीयम्,
—इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ॥

पश्चात् कर्षूणां स्वस्तरमास्तारयेत् ॥ २३ ॥

व्याख्यातवायमेतत् ॥ ० ॥ २३ ॥ ॥

केन ?—

दक्षिणायैः कुशैः ॥ २४ ॥

अथैवमुक्तम् ॥ २४ ॥ ० ॥

कीदृशं सस्तरमास्तरयेत् ?—

दक्षिणाग्रवचम् ॥ २५ ॥

इदमपि व्याख्यातमायमेव ॥ २५ ॥ ० ॥

वृषीक्षोपदध्यात् ॥ २६ ॥

वृषी नाम काष्ठमयो वादगाक्षुणपरिमित आसनविशेषः, उपवेश-
नास्त्रायते । ॥ उपदध्यात् स्थापयेत् । अग्न्यः सस्तरेश्च
सर्वश्रवणार्थः । तेन, सस्तरौपरि वृष्या उपधानम्,—इति
वेचितम् । अग्न्यात् उपगन्दाश्च सस्तरक्षोप समीपे वृषी दध्यात् ।
अतएव परतः सस्तरौपरि वृष्याणामासादनं सूत्रयिष्यते । अस्त्रा-
क्षपि सस्तरौपर्व्यासादने इदमपि तत्रैवास्त्रयिष्यत्, अत्रैव वा
स्त्रार्थं 'तत्र' अत्रैवमकरिष्यदाचार्यः । तदकरणादवगच्छामः,—
नास्त्राः सस्तरौपर्व्यासादनम्,—इति । एवमपरे । तदत्र भग-
वन्तोभूमिदेवाः प्रसाद्यन् । उपदध्यादिति वचनादुपधानमेवास्त्राः
कर्तव्यमवदृष्टव्यं, ॥ पुनश्चपवेशनाद्यं तदासादनमिति नारायणो-
पाध्यायप्रवृत्तयः ॥ २६ ॥ ० ॥

आहरण्येकैकशः सव्यं बाहुमनु ॥ २७ ॥

तत्र,—इत्यतिक्रान्त्य सस्तरस्य परामर्शो ॥ वृष्याः । कथं
स्थापयेत् ? “सस्तरेश्च सर्वमासाद्य”—इति परिधिष्टकारवचनात् ।

तत्र अक्षरे वक्ष्यमाणानि द्रव्यास्त्रैक्यः आहरन्ति । कथमाह-
रन्ति ? अस्मै सव्यं वाहुमनु । अस्मै,—इत्यत्र “वक्ष्ये चतुर्थी
वक्ष्या”—इति वचनात् वक्ष्ये चतुर्थी । यजमानस्य सव्यं
वाहुं अतु सञ्जीकृत्य,—अत्रादिसिद्धेनेत्यर्थः । अथवा । अस्मै,—
इति तादर्थ्यं चतुर्थी । अस्मै यजमानाय, अन्वे शिवालय आह-
रन्ति । समानमन्यत् । अन्वस्य पुनरसञ्जवे सव्यमेवाहरेत् ॥ ० ॥
॥ २० ॥ ० ॥

यानि पुनस्तानि द्रव्याणि । अथने,—

अरुस्यास्थौ मेक्षणे क्त्वं दर्श्यामुदकमिति ॥ २८ ॥

ओदनचक्रमांसचक्रसङ्घिते पूर्वोक्ते अरुस्यास्थौ आहरन्ति । एव-
मुत्तरत्रापि । इतिकार-करणात् अन्वेनामन्यजनपिच्छूलीव-
तिस्रमुष्यप्रधतीनां येषामुपरिष्ठाहिनियोगः सूत्रयिष्यते, इह आसा-
दनं कथ्यते नोक्तं, तानि आसादयन्ति ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

पद्मौ वर्हिषि शिला निधाय स्वगरं पिनष्टि ॥ २९ ॥

स्वगरं चन्दनादिगन्धद्रव्यम् । चोक्तम् ।

“स्वगरं सुरभि चैवं चन्दनादि विलेपनम्” ।

इति । अष्टमन्यत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

तस्माच्चैवाञ्जनं निष्ठुष्य तिस्रो दर्भपिच्छूलीरञ्जयति
सव्यन्तराः ॥ ३० ॥

तस्मान्मैव शिलायाम्,—एवमप्यादर्हिषि निहितायी, यमप्यात्
मल्लता पत्नी, चञ्चलं निष्ठुष्य विशेषेण चर्षयित्वा । निचर्षको-
पदेयात् चञ्चलपदेन सीवीराञ्जनमभिप्रेतमित्थवनञ्चामः । कुतः ?
चर्षवानुपपत्तेः । चोक्तम् ।

“सीवीराञ्जनमित्थुषं पिबू सीनां वदञ्जनम्” ।

इति । तेनैवाञ्जनेन तिस्रः चिपंस्याकाः, दर्मपिबूकीः पूर्वोक्त-
लक्षणाः, चञ्चलति अचययि पत्नी । किं यथेष्टम् ? न ।
कथमर्हि ? सव्यन्तराः । विश्वेविद्यान्तरमवकाशोप्यन्तरं तत्-
सहिताः सव्यन्तराः । आदिष्टानाकावदिति यावत् । अथवा ।
सव्यशब्दे नामावचनः । तेन, नामाङ्कराः,—इति पूर्वोक्त-
एवार्थः ॥ • ॥ १० • ॥

तैलज्जोपकल्पयेत् ॥ ३१ ॥

यमप्यात् कस्तूर एव । तदप्यातिकात्वेन कस्तूरेण सव्यज्जो-
पोष्यः ॥ • ॥ ३१ • ॥

घोमदशाब्ज ॥ ३२ ॥

अतसीक्ष्णदशाब्ज कस्तूर एवोपकल्पयेत् ॥ • ॥ ३२ • ॥

शुची द्वेमे मास्यचाननिन्द्यानयुग्मानुदद्युखानुपवेश्य

॥ ३३ ॥

शुची पवित्रे, द्वेमे — गोमयेनोपक्षेपिते । अत्र 'आयते' ।

“शुचिं देयं विविक्तं गोमयेनोपक्षेपयेत्” ।

इति मनुस्मृत्यात् । ब्राह्मणान्, ब्राह्मणपथस्यात्, चमियादिमति-
पेक्षः । अग्निव्यान्,—निव्याः निव्यार्हाः, ते ॥ भवन्तीत्यग्निव्याः,
तान् अग्निव्यान् । अग्न्युत्मान् विषमसंख्याकान्,—बहुवचनात्
विषम्यतीन्, उदस्तुत्यान् उपवेश्य । उपवेशनस्यामीषां कर्षूषां दक्षि-
चतः स्यात् । एवं कल्पयतो ब्राह्मणानां कर्षूपिष्ठा भविष्यन्ति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमत्र वैश्वदेवाय' ब्राह्मणमुपवेश-
येत्, ॥ यावदुक्तत्वात् ?—इति । तत्र, अविधानादिह वैश्वदेव-
स्योदाभावः,—इति शेषित् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? वैश्वदेव-
पूर्वस्यैव ब्राह्मण ग्राह्यान्तरे विधानात् । ॥ मनुः ।

“तेषामारथभूतान्ते देवं पूर्वं नियोजयेत् ।

इच्छांश्चि ह्य विलुप्यन्ति आहमारथवर्जितम्” ।

इति । “स्नातान् शुचीनाचान् तान् प्राक्षुष्यानुपवेश्य ॥ सुम्भान-
सुम्भान् यथाशक्ति पित्रे”—इति, “देवपूर्वं” आद्यं कुर्वीत”—
इति चाग्न्यदीये आहकस्ये । यावदुक्ते स्त्रियमात्रे तु ब्राह्मणाना-
मुपवेशनमात्रं स्यात् ॥ भोजनम् । न वैश्वमिच्छते । इत्यत्र एवेति
चेत् । ॥ कुतः ? “उद्विपूर्वेषु सुम्भानाग्रायेत्”—इति पित्रेयो-
पदेशादत्रासुम्भानां ब्राह्मणानामाग्र्यावसनेः । “वीवा तेषां ॥
वानासुष्कितभाक् स्यात्”—इति ॥ किङ्गात् । तस्मात्,—आह-
कस्यैवोपचितत्वात्,—वैश्वदेवाय' सुम्भान् ब्राह्मणान् प्राक्षुष्यानु-
पवेश्य ततः पित्रे ब्राह्मणानुपवेशयेत्,—इति सिद्धान्तः । तत्रात्र
कर्षूपदीपः ।

“अक्षरे स्रज्यमासाद्य शशावदुपलुप्यते ।

देवपूर्वन्ततः आहमन्तरः क्षचिरारमेत्” ।

इति । किमर्थं तर्हि वैश्वदेवस्य सूत्रम् ? उच्यते । प्रधानस्य
पितृव्यस्य सूत्रं तद्वत् वैश्वदेवस्य सूत्रमपि प्राप्यत एवेति मन्त्र-
ज्ञानः स्वात्माचार्यो नात्र वैश्वदेवं सूत्राचकारेति सिध्यति ।
अथवा । अग्निमानिषत्वेन ब्राह्मणपरीक्षां सूत्रयन् देवस्याग्रा-
सूत्रम् देवे ब्राह्मणपरीक्षा नास्तीति दर्शयति । तथाच मनुः ।

“ब्राह्मणं न परीक्षेत देवे कर्माणि धर्मेभित् ।

पित्रे ॥ कर्माणि प्राप्ते परीक्षेत प्रवक्तवः” ।

इति ॥ • ॥ ३३ ॥ • ॥

दर्भान् प्रदाय ॥ ३४ ॥

दर्भानामेषु दद्यात् । वायव्यदीयं वायव्यस्य सूत्रम् । “वाय-
व्येषु दर्भानास्तीर्थं”—इति । वायव्यस्य सूत्रम् इदम् । तेन
दर्भान् दीनार्थं पर्याप्तान् प्रदाय—पर्याप्तान् दर्भान् कृत्वा,—इत्येतत् ।
कर्माप्रदोपः ।

“वासनापार्थपर्याप्तं वसिष्ठेन यदीदितम् ।

कर्माय पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्” ।

इति ॥ • ॥ ३४ ॥ • ॥

उदकपूर्वमितिलोदकं ददाति पितुर्नाम यज्ञीत्याऽ
सावेतस्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु
तस्मै ते स्तुति ॥ ३५ ॥

उदकं पूर्वं तदुदकपूर्वं तिलोदकं तिलमित्रमुदकं ददाति ।
एतदुक्तं भवति । प्रथमं जेवकमुदकं दद्यात् ततश्चित्तमित्रमुदकं

ददाति—इति । तेन मन्त्रेण ददाति ? असावेतत्ते तिस्रोदक-
मित्यनेन मन्त्रेण । किं कृत्वा ? असौ—इत्येतच्चिन्मन्त्रस्त्वाने
सम्बोधनविभक्त्या पितुर्नाम गृहीत्वा उच्चार्येति प्राश्नः । नैतत् समी-
चीनम् । कस्मात् ? ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इति नामप्रत्ययसुपदिश्य
‘असावेतत्ते’—इत्यसावित्यस्य पुनश्चपदेशस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न हि
‘असौ’—इत्यस्य ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इत्यस्यां वर्णनायां किञ्चित्
प्रमाद्यमस्ति । “असाविति नाम गृह्णाति”—इति कात्यायन-
सूत्रं प्रमाद्यमिति चेत् । न । ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इत्यस्मानर्थ-
कात्वापत्तेः । शास्त्रान्तरपरिभाषायाञ्च शास्त्रान्तरेऽनुपयोगात् ।
तस्मात् । ‘एतत्ते’—इति ‘तस्मै ते’—इति च इयं यथा प्रसु-
प्यते, ■■■ असुकथयर्थवसावेतत्ते इति इयमेव प्रयोक्तव्यं
भवत्वदृष्टार्थम् । प्रत्ययोपस्थितनादःपदार्थेन ब्राह्मणेन समं पितुर-
मेदुदुर्गार्थत्वेत्यादरणीयम् ।

“नामप्रत्ययवचनमेकदेशोक्तीर्जनाभिप्रायम् । तेन गोत्रा-
देरप्युक्तेः”—इति वदन्ति । तथा धातुदीर्घं ज्ञानसूत्रपरि-
धिष्टम् ।

“गोत्रं क्षराणां सर्वत्र गोत्रस्याप्यवर्णयि ।

गोत्रसु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुञ्चति ।

सर्वत्रेव पितः ■■■ पिता तर्पणकर्त्तृभिः ।

‘पितुरप्यवकाशे तु कर्त्ता एवं न मुञ्चति ।

गर्भोन्मर्षादिके कार्ये यस्मात् तर्पणकर्त्तृभिः ।

गर्भोऽप्यवकाशे तु कर्त्ता एवं न मुञ्चति” ■■■

इति । इदञ्च तिस्रोदकदानं पात्रेष्वेव कर्त्तव्यं ■■■ ब्राह्मणस्येति ।

कक्षात् ? “पात्रेषु चतुर्णां दद्यात्तिलोदकम्”—इति वचनात् ।
तिलोदकदानपात्राच्च—

“आसुरेषु तु पात्रेषु वसु दद्यात्तिलोदकम् ।

पितरस्तस्य नाम्नन्ति द्रव्यवर्षाणि पञ्च च ।

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं सन्मसं स्मृतम् ।

तदेव हस्तघटितं स्वाध्यादि दैविकं स्मृतम्” ।

इत्युक्तलक्षणं बोधयम् । आह । किमागम्यात् तिलोदकमेव
मन्त्रेण ददाति, चतुर्णां तिलोदकमपि ?—इति । तिलोदकमेव,—
इति श्रुतम् । कक्षात् ? आनन्यादिभ्यः । तदाच कर्षणद्वयेः ।

“तूष्णीं पृथगपि दद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्” ।

इति ॥ १ ॥ ३५ ॥ १ ॥ ॥

अथ उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ३६ ॥

उदकं, उपस्पृश्य सदा, एवमेव तूष्णीमुदकदानपूर्वकं मन्त्रेण
तिलोदकदानं, इतरयोः पितामहपितामहयोः, नाम यदीत्या-
कर्षणम् । तिलोदकदानाच्च परतो गन्धोदकमपि मन्त्रेण पात्रे-
णैव दद्यात् । तथा चोक्तम् ।

“तूष्णीं पृथगपि दद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दानव्यं सन्निकर्षकमेव तु” ।

इति । अथ, ‘गन्धोदकञ्च’—इति चकारं कुर्वन् गन्धोदक-
स्यापि, तिलोदकवत् मन्त्रेण पात्रेषु दानं बोधयति । “अध्वर्यु-
सरे तिलगन्धोदकैः पात्राणां पूरणं कर्त्तव्यम् । उपयोगस्त्वने-

अनाद्यन्तया यथात् सूत्रविधिति"—इति गारावचीपाध्यायः ॥

॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

तथा गन्धान् ॥ ३७ ॥

तथा तेनैव प्रकारेण—नामग्रहणपूर्वकं मन्त्रोच्चारणेनेत्वं ।
गन्धान्—बहुवचनात् गन्धादीन्, ददाति । दानशामीयां ब्राह्मण
इत्येव ॥ पाठेषु । कथात् ।

“गन्धान् ब्राह्मणान् कृत्वा पुन्यास्तृप्तमवाप्ति ॥ ।

धूपस्त्रेवानुपूर्व्येण यन्मो कुर्यादतः परम्” ।

इति कर्मपदीयवचनात् ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

यानो करिष्यामीत्यामन्त्रश्च होष्यतः ॥ ३८ ॥

होष्यतः होमं करिष्यतीत्यजमानस्य ‘यन्मो करिष्यामि’—
इत्यामन्त्रं कर्तव्यम् । गन्धं, यामन्त्रं करोति,—इति वक्तव्ये
किमर्थं होष्यतः,—इति विभक्त्यतिशयः क्रियते ? चक्षते ।
यामन्त्रं करोति,—इत्युक्ते गन्धादिप्रदानादनन्तरमेव याम-
न्त्रं स्यात् । होष्यतः,—इति ॥ कुर्मन् होमं करिष्यत एव
यामन्त्रं ॥ गन्धादिप्रदानात् परत एव,—इत्युपदिशति । तेन,
मध्ये यन्मदपि किञ्चित् कर्म यच्छि,—इत्यवगच्छामः । किं तत् ?
भूमिशोधनमच्छिन्नकरणेनादि । तदिदमर्थं होष्यतः,—इति विभ-
क्त्यतिशयः क्रियते । एवमेवे । ‘यन्मो कुर्यादतः परम्’—इति
वचनात्प्राप्तिवचनस्य भूमिशोधनादि । एवमपरे । तदसंभ-
वतो भूमिहेताः प्रमाद्यम् ।

तदिदमात्मन्यर्थं सर्वेषां ब्राह्मणानां सकृदेव ज्ञात् , प्रधान-
लोकस्थैव वा । कस्यात् ? “सर्व्वेभ्यः प्रत्येकं पङ्क्तिमूर्धन्यं दृश्यते
सर्व्वान् वा”—इति प्रमान्तरात् ॥ • ॥ ३८ ॥ • ॥

तैव ब्राह्मणेः,—

कुर्व्वित्युक्ते क्से चरु समवदाय मेणवेनोपघातं
बुहुयात्—स्वाहा सोमाय पिबमतइतिपूर्व्वार्ण
स्वाहाऽग्नये कव्यवाहनाय बृहस्पतराम् ॥ ३९ ॥

कृत्तुरचरार्थः । ■ किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । यथानिर्देशमेवैव सोमः
कर्त्तव्यः, न पुनर्मन्त्रान्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । परन्तु, स्वाहा-
कारेण हुत्वा पश्चात् सोमाय पिबमते,—इत्यादि मन्त्रशेषः
समापनीयः । ॐकारश्च प्रत्येकं मन्त्रादौ न करणीयः । तथाच
कर्त्तव्यप्रदीपः ।

“स्वाहा कुर्व्वित्येव तावान्ते ■ चैव बुहुयादिति ।

स्वाहाकारेण हुत्वाऽग्नौ पश्चाच्छ्रमं समापयेत्” ।

इति ।

“नोहुर्व्व्याहोममन्त्राणां दृवगादिषु कुर्व्वचित् ।

अन्वेष्टाश्चाविक्रष्टानां कास्तेनाचमनादिना” ।

इति च । अत्रापि । निर्देशसामर्थ्यादेव पूर्व्वोत्तरत्वे सिद्धे,
पूर्व्वान्—इति, उत्तराम्—इति च, वचनमनर्थाकम् । अधीच्यते,
कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । “अग्नये च सोमाय च बुहोति”—
इत्यध्वर्युशस्त्रादिषु देवताविपर्य्यासः श्रूयते, तन्निरासार्थमाचार्यः
“पूर्व्वान्” “उत्तराम्”—इत्याह ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमयमन्वीकरणहोमः प्राचीनावीतिना कर्तव्यः, आहोस्त्रिदुपवीतिना, उताहो अनियमेन ?—
इति । अनियमेन,—इत्याह । कस्मात् । इतः परं प्राची-
नावीतिना कस्त्रोपदेयात् । इतः परं सुखाचार्यः प्राचीनावी-
तिना कस्त्रमुपदिश्य च वाम्नीकरणहोमे प्राचीनावीतिलोपवी-
तित्वयोरनियमं दर्शयति । तत्रापि कस्यैव प्रदीपः ।

“अन्वीकरणहोमश्च कर्तव्य उपवीतिना ।

प्राहुस्त्रेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ।

अपसव्येन वा काव्यो दक्षिणाभिमुखेन च ।

निदृष्ट्य हविरन्वक्षा पश्यन् न हि ह्यते” ।

इति । तत्रापि श्रूयते । “अन्वीकरणहोमे प्राचीनावीतौ भूत्वा”—
इत्यादि । “स उवाचाऽन्वी । प्राहुती जुहोति देवेभ्यः”—इति
■ माध्वन्दिनीये ब्राह्मणे ।

“अग्निमान् निर्व्यपेत् पूर्वं च च” ■ शस्त्रसृष्टिमिः ।

पितृभ्यो निर्व्यपामौति सर्वं दक्षिणतो ऋचेत्” ।

इति च मातृस्त्रे पुराणे । तस्मादुभयस्वरसाहिकल्पः,—इति परि-
शिष्टकृतः कात्यायनस्याभिप्रायः । तस्मात्,—ऊर्ध्वं प्राचीनावीति-
लोपदेयात् अन्वीकरणहोमे प्राचीनावीतिलोपवीतित्वयोरनियमः,
—इति सूत्रधारस्याभिप्रायोऽस्मष्टः परिशिष्टकृता स्मष्टीकृतः,—
इति महानारायणशुक्लपाश्चर्यगुणन्दनादिभक्तमादरणीयम् ।

यच्च वक्षितम्,—“येवान्तिष्ठ प्राहुतयो ह्ययन्ते, येषां
चाग्निः पूर्वमिज्यते, कथाकारान्ताश्च मन्त्राः, तद्विषयं प्राचीना-
वीतित्वम् । येषाम्नु हे प्राहुती, सोमश्च पूर्वं ह्यते, स्वाहाका-

रात्ताय मन्त्राः, तेषामुपवीतित्वम् । ‘अवोपवीती सोमं पिब-
मन्त्रमग्निं कव्यवाहनाय यजेत, प्राचीनावीती चेत् अग्निं पूषं’,
स्वाहास्वाने स्वधापदञ्च दत्त्वा जुहोति’—इति सूत्रान्तरात्—
इति । तदसङ्गतम् । अथ हृद्ये सोमपूर्वाहुतिद्वयस्यैव सूत्रात् ।
अथ तत्परिधिष्टकारणैव तयोरेव पचयोः सहस्रितत्वाच्च । अपिच ।
अन्त्याद्याहुतिद्वयपचवोपवीतित्वं दृश्यते । तथाच मन्त्र-
पुराणे,—

“अग्नेः सोमयमाभ्याञ्च कुर्यादाध्यायनं वुचः” ।

इत्यभिप्रायः,—

“अवोपवीती निर्व्वर्त्य ततः पर्य्युक्षणादिकम् ।

प्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्व्वं विज्ञानता” ।

इत्युक्तम् । आदिपदाहोम उक्तः,—इति वाचस्पतिमिश्राः ।
तथा तैत्तिरीयशास्त्रायामापस्तम्बसूत्रम् । “अथ पुनरुपवीती
दक्षिणजान्वाञ्च मेघवेनोपसृष्टीर्य्य तेनावदायाभिघार्य्य सोमाय
पिबमते [] इति दक्षिणाभ्यो जुहोति, यमायाजिरथे
[] इति द्वितीयाम्, अग्नेये कव्यवाहनाय स्वधानम-
इति तृतीयाम्”—इति । तथा सांख्स्यायनसूत्रम् । “दक्षिण-
जान्वाञ्च यवोपवीती प्रागासीनो मेघवेन जुहोति अग्नेये
कव्यवाहनाय”—इत्यादि । तस्मात्, सूत्रान्तरादि तत्तच्छा-
स्त्रिणामेव प्राचीनावीतित्वादिकमुपदिशन्ति नास्माकम् ।

अदपि धीनकवचनम्,—

“स्वाहाकारेण होमे [] भवेद्द्वयोपवीतवान् ।

तत्र प्रागम्ये कृत्वा पश्चात् सोमाय ह्वयेत् ।

इति । तदपि बहुवचनम् । तत्राद्यान्त्यायनकल्पसूत्रम् ।
“प्राचीनावीतीभ्यमुपसमाधाय मेघधेनावदायावदानसम्पदा सुह-
यात् सोमाय पिष्टमर्तं स्वधानमोऽन्ये कथ्यवाङ्मनाय स्वधानम-
इति, स्वाहाकारेण वाऽस्मिं पूर्वं यज्ञीपवीती” -- इति ।

परिशिष्टीयदहनद्वयस्य व्यवस्थितविषयत्वं गोभिलीयानामञ्जी-
करणहोमे उपवीतित्वञ्च परिशिष्टप्रकाशकारः प्राह । तदपि न
समीचीनम् । न चतुर्व्यवस्थायां किमपि प्रमाचमुपसमाधायते ।
शास्त्रान्तरविषयत्वाद्दधानान्तराभावात् । ■ अथैव व्यवस्था परिशिष्ट-
कारेण दर्शिता । कल्पानि, -- इति चेत्, यदुच्छोपमता सत्त्वि-
कत्वात्, न ■ प्रमाचोपेता । एवं अथपञ्चदशैव शास्त्र-
सम्प्रदायाः स्यात् । अथानुपरिशिष्टं व्यवस्थेयम्, कात्यायनकृतं
कर्कषदीपाख्यम् । कथं ज्ञायते ? अथोदसर्वादायप्रसिद्धेः ।
अतएव आहोमपरिशिष्टमित्याख्यायते । भवानपि नात्र विप्र-
तिपद्यते । एवञ्च, अथाकमेवैव विकल्पः कात्यायनोपदिष्टः --
इत्यकामेनापि पक्षव्ययम् । न अथैवानुपरिशिष्टे शास्त्रान्तरेण
विधितवितोवर्णयितुम् ।

अथद्वयकारेण ■ प्राचीनावीतित्वोपदेशात् अक्षमञ्जी-
करणहोमे उपवीतित्वं दर्शितम्, -- इति ब्रुवाको वाचस्पतिरपि
अनादेयवागीव । कुतः ? परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशस्य पुरतो-
नित्यवदुपवीतित्वाभिप्रायकत्वे प्रमाच्यभावात् । तस्मान्नियमसाम-
परताया एव परिशिष्टकृता अष्टीकृतत्वाच्च । परिशिष्टवचने सव्या-
पस्ययोर्त्विक्त्वस्य, -- इति सपवावाह ।

“परिमिष्टीयं पूर्व्यश्चनं पूर्व्यपचाभिप्रायं, उत्तरवचनम् सिद्धा-
भाभिप्रायम्, अतएव ■■■ सिद्धान्तयोतनार्थं वागम्यः”—इति
सहाययाः । तदप्यसङ्गतम् । कस्मात् ? वागम्यस्य विकल्पार्थत्वात् ।
श्रुति-वैविध्येन विकल्पस्वीयपद्यतरत्वाच्च । अपिच । एवं स्वस्वम्नो-
करवहोमेऽपि नियमतः प्राचीनावीतित्वे, ‘अतः कर्त्तव्यं प्राचीना-
वीतिना’—इति सूत्रव्यमाचार्यस्यासङ्गतं स्यात् । तच्चादाचार्य-
विद्वद्भ्योऽयं पद्यः । अकस्मात्प्रसङ्गेन ।

प्रकृतसमधुनोऽर्थे । अनन्तिमता कल्पत्र पित्रमात्रावपाथी अन्तो
करवहोमः करवीयः । ■■■ चाथैव कर्त्तव्यं कर्त्तव्यदीपः ।

“पित्रो यः संतिमूर्धन्यस्तस्य पात्रावनन्तिमान् ।

ब्रूता मन्त्रवदन्त्येषा नृणां पात्रेषु निःश्रियत्” ।

इति । यच्च,—‘अन्तिमतामिवावाधिकारः । “अन्वष्टकास्तृताव-
दन्तो ब्रूता मात्रे पितरामष्टौ प्रपितामहौ च पूर्व्यवृद्धाश्चान् भोज-
यित्वा”—इति विश्वसूत्रे, “ब्रूतो ब्रूता दद्यात्”—इति कात्या-
यनसूत्रे च, अन्तिवचनात् पित्रपात्रादेर्व्यवच्छेदात् । अरमयव-
र्हिषा सुयमयवर्हिर्वाधवत् । पित्रयज्ञीयहोमस्य लौकिकान्तो नि-
वेधाय’—इति तत्त्वकारिषोक्तम् । ■■■ समीचीनम् । कस्मात् ?
अस्मात्परिमिष्टकारेण अस्मिन्नेव कर्त्तव्यं अनन्तिमतो विप्र-
पाथो होमोपदेशात् । पात्रार्थेऽपि ‘शुश्रूयात्’—इति सूत्रितं,
न पुनर् ‘अन्तो शुश्रूयात्’—इति । अन्तो होमोपदेशस्य कथादि-
माहिषिजीवात्मनि नात्राकम् । कथं ज्ञायते ? विश्वसूत्रिणां
तत्सूत्रकारत्वात् । ‘अन्वष्टकास्तृ’—इति बहुवचनोपस्थासाच्च ।
सम्प्रसार्या स्वस्वमात्मन्वष्टकात्मै,—इत्यवोचाम । न चसु

अथास्त्रीपरोक्षेन परमात्मादरश्च कर्तुंनुचितम् । तत्रात्मे वा,
तदुक्तभाषादिव्याप्तमप्यस्मात् स्यात् । ॥ चैवमिच्छते । तस्मा-
दनादरणीयमेतत् ।

अस्मिन्नेवावसरे पात्रेषु हुतशेषदानादिकं करणीयम् । कुतः ?
“तूर्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्” - इत्यादिवचनात् । ब्राह्मणभोज-
नादिकमप्यस्मिन्नेवावसरे कर्तव्यम् । न च अनुपदेशात् मास्येव
ब्राह्मणभोजनादिकम्—इति वक्तव्यम् । तस्यास्मत्वाचकत्वादि-
सिद्धत्वात् । “यो वा तेषां ब्राह्मणानामुष्णिहमाक् स्यात्—
इति ॥ सिद्धान्तः । ब्राह्मणोपवेशनस्य पात्रेषु हुतशेषदानादेवा-
र्थवत्त्वोपपत्तेश्च । प्रमाद्यान्तराणि विचारान्तराणि चास्माभि-
र्जन्यगौरवभयादुपेक्षितानि दुर्धमस्मिन्नुपेक्षणीयानि ॥ २८ ॥ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहापात्र्या-
जमनीश्वरकान्ततर्कालङ्कारस्य कृती मीमंसीयस्य ब्रह्मसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका समाप्ता ॥ ॥

गोभिलौय-गृह्यसूत्रे

चतुष्पत्रपाठ के हस्तोपा अधिका ।

अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम् ॥ १ ॥

अक्षुरक्षराद्यैः । वाग्यमनोपदेशात् मनसैव मन्त्रोच्चारणम् । “वाग्यतेन,—इति लौकिक्या वाचः प्रतिषेधो न मन्त्राश्रयायाः, मन्त्रोपदेशसामर्थ्यात्”—इति वेचित् । तच्च नातीव समीचीनम् । कुतः ? इतः पूर्वमपि तद्विवक्षितात् । ■ असु कृत्यमध्ये लौकिक्या वाचः कथनं शिष्टैरनुमन्यते ॥ • ॥ १ ॥ • ॥

सव्येन पादिना दर्भपिस्तूलीं गृहीत्वा दक्षिणायां
लेखासुक्ष्मिसेदपइता असुरा इति ॥ २ ॥

सव्येन वामेन पादिना दर्भपिस्तूलीं पूर्वोक्तनक्षत्रां गृहीत्वा दक्षिणायां लेखा—रेखा चक्षिसेत् कुर्व्यादित्यर्थः । प्रत्ययार्थमात्र-विवक्षा । अपइता इति मन्त्रेण । कश्चिन् लेखासुक्ष्मिसेत् ? कर्षूणां मध्यतः,—इति क्रमः । कुतः ? प्रकृतत्वात् । पिस्तूदानार्थं ■ लेखोलेखनम् । पिस्तूदाय कर्षूण्येव दास्यते ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । सव्येन पादिना,—इत्युपादानात्,—किं सव्येनैव पादिना लेखोलेखनं कर्त्तव्यम्, पादोक्षित् सन्निधाना-

तिष्ठत्यान् सव्येन दर्भपिच्छून्वा यद्वचमानं करणीयम् ?—इति ।
 यद्वचमानम्—इत्याह । कुतः ? सन्निधानातिशयादेव । एतदुक्तं
 भवति । प्रथमं सव्येन पाणिना स्वस्तरान् दर्भपिच्छून्वीमादत्ते,
 ततः सव्यात् हस्तात् दक्षिणेन हस्तेन दर्भपिच्छून्वी गृहीत्वा, सव्येन
 अन्वारभ्य लेखानुज्ञिषेत्,—इति । एवमुत्तरत्रापि वर्धनीयम् ।
 तथाच कर्णप्रदीपः ।

“सव्येन पाणिनेत्येवं यद्वचासक्तदीरितम् ।

परिपश्यमानस्तन् सव्यस्यादिषति प्रथमम् ।

पिच्छून्वाद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करान् ।

अन्वारभ्य च सव्येन कूर्वापुस्तकेक्षणादिकम्” ।

इति । ■ च, तिसृषामेव कर्षूणां सव्ये लेखोपलेखनं कीदृश्यम् ।
 सव्याहसिक्तता ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिनोत्सुक्तं गृहीत्वा दक्षिणार्धे कर्षूणां
 निदध्याद्ये रूपानि प्रतिमुञ्चमाना इति ॥ ३ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सोम्यास्त इति ॥ ४ ॥

अथ,—इत्यानन्तर्यार्थम् । कर्षूषु दर्भस्तरणानन्तरमित्यर्थः ।
 कस्यात् ? उत्तरत्र कर्षूषु दर्भेषु चयनेजनस्य पिच्छदानस्य च
 सूत्रणात् । “■ यन्दीऽन्वकार्तृकत्वपक्षेऽपि यजमानपितृषामेव
 नियमार्थः”—इत्यपरे व्यचक्षते । पितृन्,—इति बहुवचनात्
 पितामहप्रपितामहयोरपि यद्वचम् । जल्यन्वम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथोदपात्रान् कर्षूषु निदध्यात् ॥ ५ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । उदपात्रान्,—इति पुंस्त्वम् आन्दसम् ।
उदकपात्राणि,—इति केष्वित् पठन्ति । कर्षूषु,—इति, “अद्यान्नि-
चोमीयेन शरत्पुत्तरवेद्याम्”—इतिवत् सामीप्ये समसौ । अथ-
मर्थः । पूर्वपूरितान्युदकपात्राणि कर्षूणां सविधावानुपूर्व्येण
व्यापयेत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

सज्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि
पूर्व्यक्षां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितृर्नाम गृही-
त्वाऽसाववनेनिष्क्य ये चात्र त्वामनु याञ्च
त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ ६ ॥

अवसलविशब्देन पित्रतीर्थमुच्यते,—इत्यवोचाम । तेन, पितृतीर्थेन
पूर्व्यक्षां कर्ष्वां दर्भेषु उदकं निनयेत् । कृतभाष्यमन्यत् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अथ उपरुपृष्ट्वैवमेधितरयोः ॥ ७ ॥

अपरकर्षूषये,—इति वाक्यशेषः । व्याख्यातमन्यत् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

सज्येनैव पाणिना दर्व्यां गृहीत्वा सज्जीताप्त-
तीयमात्रमवदायावसलवि पूर्व्यक्षां कर्ष्वां दर्भेषु
निदध्यात् पितृर्नाम गृहीत्वाऽसाविष ते पिण्डो-
ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति
॥ ८ ॥

दर्ष्यां पूर्वमेव व्याख्याता । तथा दर्ष्यां, सज्जीतात्—एकीकृतात्

चरुहविषः, तृतीयमात्रं तृतीयामवदाय यथोक्तेन प्रकारेण निद-
ध्यात् निर्ज्वपेत् । श्लिष्टमन्त्रत् । सञ्जीतात्,—इति लिङ्गात् सञ्जयनं
तावदवमस्यते । सञ्जयनं ■■■ एकौषरम् । न ज्ञायते ;—केन
■■■ कस्य सञ्जयनम्—इति । तद्वत्त्वम् । चक्षते । सर्वस्मात्
हविषः अल्पमल्पमुदृत्य तेषां चरुणा सह सञ्जयनं कर्तव्यम् । तस्माच्च
सञ्जीतादवदाय पिष्ट्वा दातव्याः,—इति । कुत एतत् ।

“यावदर्घ्यमुपादाय हविषोऽर्धकमर्भकम् ।

चरुणा सह सञ्जीय पिष्ट्वान् दातुमुपक्रमेत्” ।

इति कर्माप्रदीपवचनात् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अथ उपरूपृष्यैवमेवेतरयोः ॥ ९ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः । ■■■ च, मध्वमायां कर्णां पितामहस्य पिष्ट-
दानं, दक्षिणकर्णं प्रपितामहस्य,—इति बोधव्यम् । तथा चोक्तम् ।

“पितृकनरकध्वंस्ते मध्वसे ■■■ तु ।

दक्षिणे तत्पितृष्वेव पिष्ट्वान् पर्यचि निर्ज्वपेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

■ कस्य यवमानः, पिष्टपितामहप्रपितामहानाम्—

यदि नामानि न विद्यात् ;—स्वधा पितृभ्यः
पृथिवीषण्डा इति प्रथमं पिष्ट्वं निदध्यात्, स्वधा
पितृभ्योऽन्तरिक्षसङ्गा इति द्वितीयं स्वधा पि-
तृभ्यो हविषङ्गा इति तृतीयम् ॥ १० ॥

अक्षुरक्षरार्थः । तदनेन भूमेष, पित्रादिनामाज्ञाननिमित्तं मन्त्रा-
न्तरमेव पिण्डदाने विधीयते,—इत्यादरणीयम् । तेन, ये चाज्ञा-
त्वा,—इत्यर्थं मन्त्रोऽस्मिन् पक्षे निवर्तते । ॥ धायद्वय प्रदानार्थ-
स्त्रीपादानाच्च । अथ च, अन्तरस्यापि नास्तरात्रायमाने सर्वेषा-
मेव अनेन मन्त्रान्तरेण पिण्डदानं कर्तव्यम्—त्रितयसम्बन्धेनैव
विधानात् । एवमेके । ॥ नाम ज्ञायते ॥ नामोच्चारणपूर्वकं
पूर्वमेव मन्त्रेण पिण्डदानम्, यस्तु च ॥ न ज्ञायते, तस्मैवानेन
मन्त्रान्तरेण । कुतः । नामाज्ञाननिमित्तेन मन्त्रान्तरविधानात् ।
नैमित्तिकं हि मन्त्रान्तरं नित्यं मन्त्रं बाधितुमीष्टे । फलचमस-
॥ सोमम् । नामज्ञाने तु निमित्तमेव नास्ति कुतो नैमित्तिकं
मन्त्रान्तरं कुतो वा तेन नित्यस्य बाधः । तदेतद् यथार्थमभि-
प्रेतम् । एवमपरे ।

॥ इत्यामः । नामाज्ञाने तिस्रोदकादिदानं कार्यं कर्तव्यम् ?
—इति । तुल्यहेतुत्वादनैव मन्त्रान्तरेण कर्तव्यम्—इति चेचित् ।
तदसङ्गतम् । कस्मात् । अतिक्रम्य विधानात् । तिस्रोदकादिर्वा
सप्ततिक्रम्य पिण्डदानएवैतन्मन्त्रान्तरमाचार्येण विधीयते । कः
पुनरत्राभिप्रायः ? पिण्डदानमेवामेन मन्त्रान्तरेण कर्तव्यम्—
इति । पिण्डदानसंबन्धेनैव विधानाच्च । तस्मात्,—पिण्डदान-
प्रयोगविधिरेवायम् । तस्मात्,—अतीतं तिस्रोदकादिब्रह्मना-
गतज्ञात्वादिब्रह्मनेन मन्त्रेण ॥ देयमेव । ॥ ॥ । मन्त्रा-
न्तराविधानादसम्भक्तमेव तेषां दानम्—इति । तदप्युपेक्षणीयम् ।
कुतः ? तेषामपि समन्वकदानोपदेशात् । पिण्डदानवत् तत्रापि
समन्वकत्वस्वीचिगत्वाच्च ।

यादृ । एवं भवता द्वापि पक्षौ प्रतिष्ठितौ, कतमस्यार्थं ज-
पथः ? सत्यते । अनेन मन्त्रान्तरेण तावन्न कर्तव्यमेव, नाश्व-
मन्त्रकम् । किन्तु, प्राचीनं तिलोदकादि पराचीनञ्चाङ्गनादि
यथासूचितेनैव मन्त्रेण देयम् । ननु, “नाम गृहीत्वा”—इति
तत्र तत्र सूत्रसिद्धि, नाश्वरज्ञायमाने कथं यथासूचितेन मन्त्रेण
दानमभीषां सम्भवति ? सत्यते । नाश्वरज्ञायमाने नामस्थाने
दुधिवीषदादयः शब्दाः प्रयोक्तव्याः । कथं ज्ञायते ? यथा-
ज्ञायते । पित्रपितामहप्रपितामहानां नामाज्ञाने विहितेषु मन्त्रा-
न्तरेषु,—दुधिवीषदिति, अन्तरिक्षसदिति, दिविवदिति च
विशेषोपदेशात् तेषामेव पित्राद्यभिधानस्थानदातित्वमवगच्छामः ।
तेन, दुधिवीषदसावेतत्ते तिलोदकं, अन्तरिक्षसदसावेतत्ते तिलो-
दकं, दिविवदसावेतत्ते तिलोदकम्,—इति प्रयोगे विशेषः ॥
ये चात्र स्वामनु यांच स्वमनु तर्कं ते स्वधा,—इति सर्व्वत्रैव
प्रयोज्यम् । पिण्डदाने तु कथापदवश्वन्त्रान्तरविधानात् पूर्व्वेन
मन्त्रेण निवृत्तिरेव स्यादित्यपीशाम । तथाच स्मरन्म ।

“दुधिवीषत् पिता वाश्वस्तम्विता अन्तरिक्षसत् ।

अभिधानापरिज्ञाने दिविवत् प्रपितामहः” ।

इति । तद्विहं स्मरणमाचार्यसंवादितमर्थं वदतीत्यादरणीयम् । रघु-
नन्दनसु चन्द्रो गोऽपि एतदज्ञानानः,—“नामान्यविद्वांसस्तपिता-
महप्रपितामहेति”—इति पिण्डपितृयज्ञीयमाश्वत्थायनकल्पसूत्र-
माहुर्लोकित्य,—“नामान्यविद्वांसस्तपित्वपितामहप्रपितामहाः”—
इति परिकल्प्या लिखित्वा बहुविधं वर्षयाश्चकार ॥३॥ १० ॥३॥

निधाय अपत्यञ्च पितरो मादृषध्वं यथाभागं-
मादृषायध्वमिति ॥ ११ ॥

पिच्छान् निधाय, अतः पितरः—इतिमर्थं जपति । अतः, निधाय—
इत्येतदवाचमिति चेत् । न । प्रतिनिधानं जपप्रतिषेधार्थत्वात् ।
कथं नाम ? सखीन् पिच्छान् निधाय जपति न प्रतिपिच्छनिधा-
नम्—इति । ननु, सख्येषां पिच्छानां निधानं सूत्रयित्वा परतः
सूत्रादेव प्रतिपिच्छनिधानं जपो न भविष्यति । एवमर्हं पञ्चमा
पर्वयिष्यामः । निधायैव जपति न पुनरप्यपि किञ्चित् कृत्वा—
इति । किमतः ?

“अवनेजनयन् पिच्छान् दत्त्वा विश्वप्रमाचक्षान् ।

तस्याज्जलनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्” ।

इत्युक्तं पुनरवनेजनमस्य ॥ कर्त्तव्यम् । एतदतः ॥ ० ० ११ ॥ ० ०

अपपर्याहृत्य पुरोच्छ्वासादभिपर्यावर्त्तमानो जपे-
दमीमदस्य पितरो यथाभागमादृषायिष्यतेति ॥

॥ १२ ॥

अतः,—इत्यत्रादश्चिच्छार्थम् । अत्रादश्चिच्छेन पर्याहृत्य परिक्रम्य,
वामावर्त्तनेत्यर्थः । “वामं पर्याहृत्य”—इति नारायणीयाध्यायः
पठति । तदा ॥ एवार्थः । इदञ्च पर्यावर्त्तनं केचिदुदगन्तं
प्रचक्षते । गीतमादयसु दक्षिणापर्यन्तमिच्छन्ति । तथा चोक्तम् ।

“वाममावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

सर्वं गीतमप्रापिष्यौ प्रापिष्यायन एवच” ।

इति । तेन तदस्युचो दक्षिणास्युचो वा सूत्रा । इदानीं प्राधान्यं
 संवत्स, 'पुरा' पूर्व, 'तच्छास्त्रात्' प्राचविमोक्षात्, 'अमीमदन्त,—
 इति मन्त्र' अपित् । किं कुर्वन् ? अभिप्रेक्षावर्तमानः । येनैव पदा-
 गतः, तेनैव पदा पदेवर्तमानः । ॥ ११ ॥ प्राधान्यं विमोचयेत् ।
 ॥ १२ ॥ चोक्तम् ।

“प्राधान्यं प्राधान्यावयम् पितृन् भ्रातृन् यजार्हतः ।

अप्येतेनैव ॥ ११ ॥ ततः प्राधान्यं विमोचयेत्” ।

इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥

सव्येनैव पाणिना दर्भपिङ्गुलीं गृहीत्वाऽवसलवि
 पूर्व्यां कर्षीं पिण्डे निदध्यात् पितृनाम गृही-
 त्वाऽसावेतत् याज्ञनम् ॥ यात्र त्वामनु याञ्च
 त्वमनु तस्यै ते सुधेति ॥ १३ ॥

दर्भपिङ्गुलीं,—पूर्वमाहनेनाह्नितायां तिसृकामिकायां । याज्ञनम्—या
 ज्ञनम् याज्ञनम् । याज्ञनात्मकम् ॥ १३ ॥ ॥

॥ उपस्पृश्यैवमेधितरवोः ॥ १४ ॥

ज्ञातप्राचमितम् । अथापरयोर्दर्भपिङ्गुलीर्विनियोगः ॥ १४ ॥ ॥

तथा तैलम् ॥ १५ ॥

तथा तेनैव प्रकाशेत्, तैलम्,—पूर्वमाह्नादितं, पिण्डेषु निदध्यात् ।

इतदुक्तं भवति । पितुर्नाम गृहीत्वा असाधितानि तैस्तं वै पात्र त्वेति
पित्रपित्रे दत्त्वा अप चपस्यस्यैवमेवेतरवीर्यस्यात् ॥ • ॥ १५ ॥ • ॥

तथा सुरभि ॥ १६ ॥

पूर्वसुरस्यास्थानेनेवेदमपि आख्यातम् । सोऽयमजनतैस्तुरभीषां
पूर्वमासादितायां विनियोगः ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥

अथ निष्क्रमे ॥ १७ ॥

अथ,—इत्यानन्तर्यार्थम् । अथवा अत्युत्पन्नेन विधानात् अजन-
तैस्तुरभीषां प्रत्येकम्,—आनन्तर्यमितिरेकात् सुरभिमात्रस्यैव
वा निष्क्रममागृहीत अविश्वान्ममतिरिति तन्निरासार्थमपेक्षाह ।
अजनतैस्तुरभीषि निधाय अथ अन्तरं निष्क्रमे,—प्रसूतान्
पित्रान् आख्यात नमस्करोति ॥ • ॥ १७ ॥ • ॥

अथ निष्क्रमे । उच्यते,—

पूर्वस्यां कर्षां दक्षिणोत्तानी पाथी कृत्वा नमो-
यः पितरो वीश्व नमो यः पितरः शूषायेति ॥

॥ १८ ॥

अथति,—इति पञ्चमार्थं सिद्धावलोचितव्याख्येन संबध्यते । दक्षिणः
अविश्वतानी ययोः पाथीस्यौ दक्षिणोत्तानी । उत्तानवचनात्
सम्बन्ध पाथेर्बुद्धता प्रतीयते । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ।
आख्येयम् ॥ • ॥ १८ ॥ • ॥

मध्यमायां सख्योत्तानौ नमो वः पितरो घोराय
नमो वः पितरो रसायैति ॥ १८ ॥

अपति । मध्यमायां कर्षाम् । सख्योत्तानौ पाणी ॥ ० ॥
॥ १८ ॥ ० ॥

उत्तमायां दक्षिणोत्तानौ नमो वः पितरः स्वधायै
नमो वः पितरो इति ॥ २० ॥

इदमपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ० २० ॥ ० ॥

अथाञ्जलिस्तो अपति नमो वः पितरः पितरो-
नमो व इति ॥ २१ ॥

अथशब्दः पूर्ववक्तव्यः । पूर्ववक्तं कथंनये अभिसन्धाय, अञ्ज-
लिकृतः सन्, नमोव इति मन्त्रं अपति । अञ्जलिस्तोः,—इति व्य-
त्याखेन प्रयुक्ते । कृताञ्जलिरित्यर्थः । “अञ्जलिश्चात्र संहतः कर्त्तव्यो-
न व्याकीर्यः । कुतः ? निज्ये संहतस्योपयोगित्वात् व्याकीर्यस्य
चन्द्रदर्शनाद्युपयुक्तत्वात्”—इति भट्टनारायणोपाध्यायः ॥ ० ॥ २१ ॥

गृहानवेक्षते गृहान् नः पितरो दत्तेति ॥ २२ ॥

“ग्रहाः पञ्ची”—इति वचनात् गृहान् पञ्चीम् । एवमेवे । ग्रह-
प्रार्थनयैव पञ्चीप्रार्थनाया अपि चरितार्थत्वात् ग्रहशब्दस्य पञ्चा-
सकृद्व्याख्ये निवेशनमेवार्थः । एवमपरे । तदत्र भगवन्तो मृमि-
देवाः प्रमाथम् । यदुपवनान्तपुंलिङ्गग्रहपदोपादनात्, पूर्वैव व्या-
ख्या ज्ञायसी प्रतिभाति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

पिण्डानवेद्यते सदो वः पितरो देव्येति ॥ २३ ॥

अष्टम्यत्रे सुतम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

सत्र्ये नैव पाणिना सूत्रतस्तुं गृहीत्वाऽवसलवि
धूर्त्वा कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृही-
त्वाऽसवेतस्ते वासो वे चाञ्च त्वामनु वाञ्च
त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ २४ ॥

सूत्रतस्तुम्,—प्रशरचक्षामर्ष्यात् भीमदशाम् । व्याख्यातमन्त्रत्
॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ २५ ॥

कृतमाचमेतत् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

सत्र्ये नैव पाणिनोदपानं गृहीत्वाऽवसलवि पि-
ण्डान् परिषिञ्चेदूर्जं वहन्तीरिति ॥ २६ ॥

अक्षुरक्षरार्चः । अत्र पूर्वगत 'एवमेवेतरयोः'—इत्यकरणात्
पिण्डान्—इति बहुवचनाच्च सक्रदेव मन्त्रमुच्चार्य त्रीन् पिण्डान्
परिषिञ्चेत्—इति बोधव्यम् । इदञ्च परिषेवनम्—

“गम्यादीन् निषिषेत्तूर्जं तत आचामयेत् द्विजान्” ।

इत्यादि,—

“प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्यास्तेव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्मर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तमपात्रकृतम्” ।

इत्यन्तर्गर्भदीपोक्त-कर्मकर्मैव स्वरणीयम् । एवमिह । वाचस्पत्य-
त्वादत्र कर्मप्रदीपोक्तः कर्मकर्मो न कर्तव्यः । एवमपरे । एत-
न्निचेव कर्म,—

“युष्मानेव स्मृतिवाचानङ्गुलपदार्थं सदा ।

धूर्त्वाऽपि विप्रस्य प्रथम्यानुवर्जिततः” ।

इति कर्मप्रदीपाव्युक्तम्—“विप्रदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा पिण्डपात्राणि चानयित्वा यवाचमि दक्षिणां दद्यात्”—
इति वाचकत्याव्युक्तञ्च कर्मं कुर्यात् ॥ • ॥ २६ ॥ • ॥

मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राप्नीयादाधत्त
पितरो गर्भमिति ॥ २७ ॥

अक्षुरधरार्थः । सा तु भोजनकाले प्राप्नीयात् न पुनरेतन्निचेव-
कर्म,—इति दृष्टव्यम् । पतिः पठति । कस्मात् ? ‘यद्येह
पुत्रवः जाता’—इति मन्त्रनिर्वातः ॥ • ॥ २७ ॥ • ॥

यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् जाता ॥ २८ ॥

उच्छिष्टमन्त्रोऽत्र मुक्तावगिष्टपात्रवचनो न तु भोजनपात्रावगिष्ट-
वचनः । यः तेषां ब्राह्मणानां उच्छिष्टभाक्—उच्छिष्टं भजते,—
इत्युच्छिष्टभाक्—उच्छिष्टमन्नार्थः, जाता, ■ ‘प्राप्नीयात्—
इत्यनुवच्यते । किं प्राप्नीयात् ॥ तेषामुच्छिष्टम् । कुतः ? उपस्मृत-
त्वात् । वाग्वन्दः समुच्चये । यद्यपि स्मभोजनकाले प्राप्नीयात् ।
यः पुनस्तेषामुच्छिष्टभाक् ? यजमानादिः,—इत्याह । कस्मात् ?

“शिवमिष्टेभ्योदत्ताः ॥ शुद्धीत” — इति वचनात् । तथा
जुष्टानाम् ।

“प्रदक्षिणमनुमन्त्रं शुद्धीत विद्वद्भिरिति ।

इति । तथा देवस्यः ।

“निष्ठते पित्रमेवे तु दीपं ॥ प्राचिना ।

॥ प्राची ॥ ज्ञातीन् शेषेषु भोजयेत् ।

ततो ज्ञातिषु सुतेषु ज्ञान् पितृनामपि भोजयेत् ।

पश्चात् कामस्य पत्नी ॥ आश्विनसुदाहरति” ।

इति । तैत्तिरीयब्राह्मणानामप्युक्तम् । “सर्वतः समवदाय चा-
सावर्ण्यमग्नीयाद् वयोक्तम्” — इति । अत्र भूरिद्रव्य-काम्यमाचि-
त्यर्थेयम् । अचियमोऽयमहहर्षः, — इत्याचक्षते । श्लोकमपि उदाहरति ।

“आहं ॥ वः शिवं नाकमज्जालि मन्दधीः ॥

लोभाच्छोदाहवादाऽपि तत्र तन्निष्कारं भवेत्” ।

इति । “पितृमात्रेणैव सर्वेण प्रायितं नैवाप्रायितञ्च भवति” — इति,

“उपवासी यदा नित्यः आहं मेमिति च भवेत् ।

उपवासे ॥ कुर्यादाग्राय पित्रभेदितम्” ।

इति ॥ श्रुतिस्मृतौ नियममवगमयतः । आचार्योऽपि “माञ्डीयात्”
— इति प्रशब्देनैतदेव दर्शयति । श्वेयमुच्छिष्टञ्च प्रतिपत्तिः । अतो-
यत्रोच्छिष्टं ॥ ग्रिह्यते, तत्र नैव नियमः । प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्या-
प्रयोजकत्वात् । यत् पुनर्भववचनम् —

“मन्त्रं भोज्यं तथा पेषं यत् किञ्चित् पच्यते गृहे ।

॥ भोज्यं पितृयान्तदनिवेश्य कथञ्चन” ।

इति । ■■■ शङ्खवचनम् —

“यत्किञ्चित् पचते गेहे भक्ष्यं भोज्यमवापि वा ।

अनिवेद्य न सुग्रीत पिण्डमूले कवचनम्” ।

इति । तत् आहार्यपाकादन्वदपि यत्किञ्चित् भक्ष्याद्ये गेहे पचते, तदपि पितृणां निवेद्येव भोज्यम्—इत्युपदिशति । न पुनः आह-
शेषातिरिक्तस्य भोजनं निवेद्यति । कथं ज्ञायते ? अनयोरेव आह-
शेषव्यतिरिक्तस्यापि पितृणां निवेद्य भोजनोपदेशात् । यत्किञ्चित्
—इति, गेहे—इति च कारणाद्यैवमवगच्छामः । अतएव पिण्डमूले
—पिण्डान्निवे निवेदनमुपदिशते, न तु तेनैव पिण्डदानं ब्राह्मण-
भोजनं वा ।

आह । कुतः पुनरियमवधारणा ;—पिण्डमूले निवेदनं ■
ब्राह्मणभोजनार्थम्—इति । ननु, येषां पिण्डदानात् परतो-
ब्राह्मणभोजनं, तेषां ब्राह्मणभोजनार्थमपि पिण्डमूले निवेदनं सञ्च-
यति । उच्यते । सत्यं सञ्चयति । न तु तेषामवमुपदेशः । येषां
तर्हि ? येषां ब्राह्मणभोजनात् परतः पिण्डदानं, तेषाम्—इति
भूमः । कस्मात् कारणात् ?

“उच्छिष्टसन्निधौ काये पिण्डनिर्धेयत्वं कुर्वे” ।

इति तेनैव ब्राह्मणभोजनात् परतः पिण्डदानोपदेशात् । शङ्खवच-
नस्य तु पूर्वार्धे शङ्खसंहितायामेवं पश्यामः,—

“पङ्क्तिविदायनो गेहे भक्ष्यं वाऽभक्ष्यमेव वा” ।

इति । तदा व्यक्त एवायमर्थः—यः कस्यस्याभिर्धेयितः । कुतः ?
अभक्ष्यमपि सुग्रीतः पिण्डमूले निवेदनोपदेशात् । “शङ्खवचनं न

अद्वैतरभोजनव्यावर्तकं, किन्तु यत्किञ्चित्—इति आचार्यत्वेन विशेषणीयम् । अथवा आद्यप्रतिषिद्धव्यासां मन्त्रत्वं न स्यात् । तेन आचार्यपक्षां यत्, तद्वद्वत्त्वा न भीतव्यम्—इति तस्यार्थः—
—इति वचनतात्पर्यमपरोक्षोचयती रघुनन्दनस्य कल्पनान्तु नाभिनन्दामहे । प्रमाणाभावात् । सुज्ञेयकिञ्चित्कारत्वात् । भिद्यो ह्यस्वेतो पदार्थौ—यत् पिण्डमूले निवेदनं, यच्च आचार्यमिष्टम् ।
—इति । अक्षमसदावेशेन । प्रकृतमनुसरामः ।

कश्चित् पुनरभ्यर्थं यत्वं वर्णयाचकार,—“यो वा तेषां ब्राह्म-
णानाम्”—इत्यादिम् । “यः तेषां ब्राह्मणानामृच्छिष्टं भजते,
तस्मिंश्चिष्टमात्रो यजमानश्चेहस्य पुत्रपौत्रादेः पत्नी मध्वसं पिण्डं
प्राप्नोष्यात्”—इति । तन्मते, आतिप्रसूतीनामपि तदुच्छिष्टमात्र-
त्वात् तेषामपि पत्नरः प्राप्नुयुः । न चैवमिच्छते । तस्मान्न किञ्चि-
देतत् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

अभूवो दूतो इविषी जातवेदा इत्युक्तमग्नि-
रभ्युक्ष्य ॥ २९ ॥

अभुक्तं दक्षिणार्धं कर्षूषा स्मितम् । शिष्टमग्नयत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

इत्थं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत् ॥ ३० ॥

पात्राणि चक्षुस्वादीनि प्रक्षाल्य निर्धिव्य, प्रत्यतिहारयेत्—वीन-
चित् शिवादिना धानयेत् । असम्भवे स्रवमपि हरेत् । प्रतिजम्ब-

कारणात् वेन वक्षीतमासीत्, तेनैव तत् कारयेत् । अतिशब्दो-
 ऽसम्प्रतिषेधार्थः । तेन कालविलम्बमकुर्वन् कारयेत्—इत्यर्थः ।
 “अभिहारयेत्”—इति केचित् पठन्ति । पात्रादि कथं प्रस्थति-
 कारयेत् ? ‘इत्थं’ ■■■ भवति, तथा प्रस्थतिहारयेत् । इत्यर्थः
 प्रकाशः,—इति ■■■ वर्चनीयम् ॥ ३० ॥ • •

अप्सु पिण्डान् सादयेत् ॥ ३१ ॥

सदके पिण्डान् निक्षिपेत् । पिण्डान्—इति बहुवचनं अत्यपेक्षं,
 इयोरेवावशिष्टत्वात् । पञ्चराः प्राशनस्नाननियतत्वात्तदभावपक्षाभि-
 प्रायं वा वर्चनीयम् । अपरे पुनरेतदविद्यांसी भाष्यतो,—“पिण्डान्
 —इति बहुवचनं षट्पिण्डाद्विषयम्”—इति ■ ■ ■ ३१ ॥ • •

प्रक्षीते वाऽम्नी ॥ ३२ ॥

‘पिण्डान् सादयेत्’—इत्यनुवर्त्तते ■ ■ ■ ३२ ॥ • •

आह्वयं वा भोजयेत् ॥ ३३ ॥

पिण्डान्—इत्येव ■ ■ ■ ३३ ॥ • •

गवे वा दद्यात् ॥ ३४ ॥

पिण्डानिव । इदमिदानीं विचार्यते । किमत्र मासादिष्वहं माता-
 भ्रातादिष्वहं ह्यस्ति, ■■■ यावदुक्तत्वात् ?—इति । न,—इति
 ब्रूमः । कुतः ? यावदुक्तत्वादेव । योपिण्डादिं स्वस्वस्माकमवसान-
 दिनव्यतिरेकेण दृश्यं नास्ति । तत्रात्र कर्मादौपः ।

“न योचिह्नः पृथक् दद्याद्दवसानदिनाहने ।

समर्त्तपिच्छमावाभ्यस्तृप्तिरासां धतः कृता” ।

इति । वचनवन्तास्तु कचित् क्रियते । तदप्याह, स ■■■ ।

“मातुः प्रथमतः पिच्छं निर्व्वपेत् पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयस्तु पितुस्तस्यास्तृतीयश्च पितुः पितुः” ।

इति ।

“मातुः सपिच्छीकरणं पितामहा सहोदितम्” ।

इति च । न च परयाज्यमप्यादत्तुं शक्यते । स्वमाख्योपरोधप्रसङ्गात् ।

तस्मात्, मातादिवाचं तावदत्र न कर्त्तव्यमेव । मातामहादि-
त्राहमप्यत्र न करणीयम् । तथाच कर्मप्रदीप आह ।

“कर्त्तव्यमन्वितं त्वज्जा तवाऽऽयं आहवोह्वयम् ।

प्रत्यादिकश्च, शेषेषु पिच्छाः स्तुः वह्निनि स्थितिः” ।

इति । तस्मात् पितादित्रयाचानेवात्र आहम्—इति सिद्धम् ॥०॥

॥ ३४ ॥ ० ॥

अग्नेदानीमनेनैव आहविधिना आहवास्त्रास्त्रपि व्याख्यातानि,—
इति मनसि कृत्वा, तद्वगादिषु तापत् कश्चिद्विशेषमुपदिदिष्टुराह,—

हविर्पूर्त्तेषु युग्मानाशयेत् ॥ ३५ ॥

“हविः पुरुषर्चस्कारः”,—इति भट्टभाष्यम् । पूर्त्तम्—

“वापीकूपतटानादि देवतायतनानि च ।

अक्षप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते” ।

इत्याद्युक्तमप्यत्र । तेषु, पितृर्घमपि युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अस्मादपि त्तिहात् अन्वष्टक्ये ब्राह्मणभोजनमवगम्यते ॥०॥ ३५ ॥ ० ॥

प्रदक्षिणमुपचारः ॥ ३६ ॥

प्रदक्षिणं ■■■ भवति, तथा दर्भाडनादिक उपचारः, कर्त्तव्यः—
इति सूत्रमेव । “उच्चिपूर्त्तेषु”—इत्यनुवर्तते ॥ ■ ■ ३६ ॥ ० ॥

यवैस्त्रिलार्थः ॥ ३७ ॥

तिस्रोऽर्थैः प्रयोजने त्रियते, स यवैः कर्त्तव्यः । उच्चिपूर्त्तेषु,—
इत्येव । सोऽयं संक्षेपतः आहविधिः । विस्तृतस्तु, कर्मप्रदीपे
वाग्निष्ठे च कल्पे द्रष्टव्यः । आहमन्त्राश्च परिसंख्यानादुपसम्भवाः ।
अतएव कर्मप्रदीपे आत्मायनेनोक्तम् ।

■■■ आहविधिः ■■■ उक्तः संक्षेपतो मया ।

ये विदन्ति न मुह्यन्ति आहकर्मेषु ते कश्चित् ।

इदं शास्त्रं गृह्यं परिसंख्यानमेव ।

वग्निष्ठोक्तं यो वेद स आहं वेद नेतरः” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं आहम्भोजनमत्र प्रधानम्,
आहोस्त्रित् पिण्डदानम्, उताहो उभयम् ?—इति । आह । शेषेण
पिण्डदानविधानात् पिण्डदानं प्रतिपत्तिरेव; कक्षादियं विचारणा ।
उच्यते । सत्यमत्र शेषः प्रतिपाद्यते, तथापि नाहौ प्रतिपत्तिः ।
वस्तिहरश्च शेषश्च प्रतिपादनेऽपि न तत् प्रतिपत्तिः,—इति ■■■ ।
किं कारणम् ? अर्थकर्मणि तस्य प्रतिपादनात् । अर्थं ज्ञायते ?
कक्षार्थवाहोपपत्तेः । तत्र ■■■ उदाहरिणामः । विनाऽपि

शेषं पिण्डदानदर्शनाच्च । ॥ १ ॥ पिण्डपितृयज्ञादौ । ब्राह्मणभोजनस्य
 स्वभावोऽस्ति । शेषः प्रतिपादयिष्यते । ब्राह्मणभोजनस्य पुरस्तादपि
 तेषाञ्चित् पिण्डदानविधानाद्यैवमवगच्छामः । तस्मात्,—सर्व-
 कर्मैवास्ती, न प्रतिपत्तिः । तत्रैव च शेषः प्रतिपाद्यते । ॥ ॥ ।
 प्रतिपत्त्यर्थक्यं पिण्डदानं स्यात्, ॥ प्रतिपत्तिरेव । तस्मात्,—
 भवति विचारश्चेष्टा ।

तत्र, उभयं प्रधानम्—इति भट्टनारायणप्रभृतयो मन्वन्ते ।
 श्लोकानपि उदाहरन्ति ।

“प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः ।

गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात् ।

श्रुतौ च पिण्डदानस्य केवलस्य विधानतः ।

भोजनस्य ददनः पिण्डान् हस्तोत्थानञ्चूत्तरपि ।

भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः ।

ब्राह्मणानां परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शनात् ।

रुद्राफलविधेयैव पंक्तिपावनभोजनात् ।

अपांक्त भोजनाद्वातुर्महानर्घप्रदर्शनात् ॥

यामत्याहविद्यामस्य विना पिण्डं क्रियाविधिः ।

तथाजम्बूद्वीपविधानत्रयवादिपि ।

ममहैधमुपादाय मम त्वेतत् इति स्मृतम् ।

प्राधान्यमुभयोर्यस्यात् तस्मादेव समुच्चयः” ।

इति । तस्मिन् श्लोकाः कर्मप्रदीपस्य तृतीयप्रपाठव्याप्तिर्नि-
 श्चये पठ्यन्ते । अत्रित् द्वितीयवचनार्थो विहाय । तस्मादकार्यं
 समुच्चयवचनं आदरणीयः । यत्र च, निमित्ततो ब्राह्मणभोजनस्य

पिण्डदानस्य ज्ञानमुक्तानेऽपि चिन्तयोः प्राधान्यं ज्ञानमुपपन्नम् ।
 असौमयाजिपदे दधिप्रयोगागवत् । फलश्रुतिचोभयव्याप्यसि ।
 ज्ञानाभोजनं प्रधानं पिण्डदानमज्ञम्—इति श्रुत्वापिप्रवृत्तयः ।
 [अचोत्तर्गः प्रधानम्—इति वाचस्पतिमित्रादयः । अरन्ति च ।

“आर्चं [] प्रयत्नेन त्वरात्तोषविपरिणतः ।

उच्छ्रमस्य हिजातिभ्यः अद्वया प्रतिपादयेत्” ।

इति । [] अस्त्वचोक्तं आर्चपदं प्रयुक्तम् । [] श्रुत्वात्तरम् ।

“संस्कृतं व्यञ्जनाख्यार्चं पयोदधिप्लुताग्नितम् ।

अद्वया दीयते यस्मात्, तेन आर्चं निगद्यते” ।

इति । अपिच । निख्यवादी तावत् पिण्डनिषेधोऽवगम्यते । स
 [] प्राप्तस्यैव भवति । प्राप्तिव्यतिदेशादेव । [] अस्त्वज्ञानमिदं न
 प्रधानस्य । कस्मात् ? उपकारकत्वेनैवातिदेशस्य सप्तमाध्याये
 सिद्धान्तितत्वात् । तस्मात् पिण्डदानमज्ञमिव । अज्ञेषु फलश्रुति-
 रसंवाद एव । केवलपिण्डदानविधिशु अज्ञभूतपिण्डदानात् कर्मा-
 न्तरमिव । प्रकरवाधिशरण्यायात्,—इति आर्चविवेकः ।

इदंस्मिन् वक्तव्यम् । “मासमन्विष्टोक्तं शुद्धति”—इति कुशपा-
 यिनामवने यथा अन्विष्टोक्तवत् शुद्धति,—इति वचनमन्वयत्वा नेय-
 निकस्यान्विष्टोक्तस्य धर्मो अतिदिशन्ते ; प्रधानस्य होमो—योऽन्वये
 च प्रजापतये च,—इति, यथा वा “उद्भिदा यजेत”—इत्येवमादौ
 अन्वययक्तौ, सीमिकधर्मो इव प्रधाना अपि यजतयः प्रदिशन्ते,
 तयोः रूपान्तराभावात् । तद्वदापि ज्ञात् । आनर्त्यत्वात् हि प्रधा-
 नस्यानतिदेश उक्तः । न चैवमानर्त्यक्यं शक्यते वक्तुम् ।

■ मन्त्रे,—नासौ प्रधानस्यातिदेशः । ■ तर्हि ? अत्र-
 खौव । प्रधानं ■ सुशोचिता यजतिना च विहितं, इत्य-
 देवते पुनरङ्गे एवातिदिश्येने, अत्रान्तरवत्—इति । एवमर्चि
 प्रकृतेऽपि आहचोदनया प्रधानं विहितम्—इति न प्रधानस्याति-
 देशः, अपितु अङ्गमेव—इतिकर्तव्यताकक्षापः प्रदिश्यताम् ।
 कवन्तर्हि पिण्डदानस्य निषेधः कियते ? इतिकर्तव्यतानिषे-
 धाभिप्रायतया,—इति सूत्राच्च । नायं पिण्डदानस्य निषेधः,
 अपितु तदितिकर्तव्यताया एव । ■ निषेधात् पिण्डोऽपि न
 दौयते । उत्तरवेदेर्निषेधात् वेदवेदे सुनासौरीये च यथा न
 अग्निः प्रचीयते, तद्वत् ।

अपिच । कक्षात् आरण्यादुभयोः प्राधान्यपक्षे पिण्डदानस्य
 निषेधो न घटते,—इति तावदसौ प्रष्टव्यः । स यदि
 ब्रूयात्,—प्राप्तेरभावात्—इति । तं प्रति ब्रूयात्,—विध्य-
 म्नेन प्राप्तेरभावेऽपि विध्यादितः प्राप्तिरस्येव । कुतः ?
 आहपदस्यैवैवमर्थात् । तत्र, विध्यादितः प्राप्तः पिण्डः प्रति-
 विध्यमानस्तदितरकरचमेव प्रयोजयति । सोऽयं पर्युदासो-
 न निषेधः । यथा, सर्व्वस्य दद्यात्,—इत्यत्र, भूम्यादिप्रतिषेधान्
 तदितरत् सर्व्वस्यमर्थः, तथैवात्रापि पिण्डेतरत् आहमर्थः,—इति
 न किञ्चिदनुचितम् ।

एतेन “आहं सपिण्डकं कृत्वा”—इत्यादिवचनाद्यपि व्याख्या-
 तानि । गोहवस्थायात् सत्त्वेवमुच्यते प्रपञ्चार्थम् । तदेवमादिवचन-
 वैचित्त्यस्यैवाप्तबुद्ध्या न बुद्धिमद्विर्भूतमित्यम् । यत् पुनरङ्गभूत
 पिण्डदानादितरदेव कर्त्तव्यम् प्रधानं पिण्डदानम्—इति वर्त्तितम् ।

तत्र पुच्छामः । तस्य आहृत्यमिच्छते न वा ?—इति । यदि नावत् प्रथमः पक्षः, तदा विकल्पः प्रयासः । पिच्छदानस्यापि आहृत्याभ्युपगमात् । कस्मान्निरवचनामुपपत्तिश्च स्यात् । सति ब्राह्मणभोजने पिच्छदानमङ्गम्, असति प्रधानम्,—इति ज्ञवीमि,—इति चेत् । नैतत् प्रमाद्योपेतं ज्ञवीमि । कस्मात् ? रूपभेदाभावात् । यदेव शस्त्रस्य रूपमङ्गस्य तदेव प्रधानस्यापि,—इति सति ब्राह्मणभोजने पक्षं, विपरीतमन्यथा,—इत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति । पक्षानुतेहभयनाप्यविषयेकशेषस्य सुस्मरत्वात् ।

अपि च । एतावताऽपि आहृत्याभिधेयत्वमस्याभ्युपगम्यत्वेव भवान्,—इति असतीव ब्राह्मणभोजने, सत्यपि तस्मिन् प्राधान्यमेवास्ति अभ्युपगम्यमानम्, क्षातमर्हज्जरतीयेन । कुत्रचिदेकस्य कुत्रचिदात्मस्य प्राधान्ये पुनरभ्युपगम्यमाने धनेकार्थत्वमस्य कल्पनीयं स्यात् । तत्प्राधान्यम् ।

क्षतर इति चेदाचार्यविरोधात् । इति चेत् पश्यसि,—क्षतरः पक्षः तर्हि समाश्रयिष्यते,—इति । एतदपि न पारयसि । कस्मात् ? आचार्यविरोधात् । “नत् आहम्”—इति । मृतयक्षाचार्यः पिच्छपित्तयज्ञस्यापि आहृत्यमुपदिशति । विदध्वने शस्त्रे तद्वत्ताम् । पिच्छप्रधानो हि सः । तस्मात्, पिच्छमन्तरेणैव ब्राह्मणभोजनमन्तरेणापि आहृत्यदर्शनात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे चोदयितव्यं भवति ; द्वयोः समानत्वात्,—इति सन्तोष्यम् । समुच्चयपक्षः शस्त्रेवमुपोदक्षितो भवति । यस्तु, ब्राह्मणभोजनमन्तरे प्रधानमाह, स कथं पिच्छदानमात्रस्य आहृत्यं समर्पयितुं शक्नोति,—इति न विद्वः ।

सदपि शुद्धवचनमुपपन्नम्—‘आद्यं [] प्रयोजन’—इत्यादि,
सोऽयं वेदकान्तोक्तं आद्यपदप्रयोगः,—इति वर्धितम् । तदस्य
सङ्गतम् । अत्रान् ।

“भोजवेदवशाऽप्येवं शास्त्रं पङ्क्तिपावनम्” ।

इति ।

“सन्निवृत्तचित्तो ज्ञानं पिच्छनिर्व्वेपकं कुतः” ।

इति ॥ शास्त्रप्रयोजनं पिच्छनिर्व्वेपकस्याभिधाय, पश्चात् तद्वचनार-
म्भात् । तदनेनार्थमपि समुच्चयपञ्चमुपोदयति,—इत्यवगच्छामः ।
तस्मात् पोर्व्व्यापर्व्व्यपराभ्यामावादलोकात् आद्यपदं प्रयुक्तमिति
नान्तिवद्भवम् । [] शोक्तम् ।

“पीर्वापर्व्यापरावृष्टः शब्दोऽन्तां कुचते मतिम्” ।

इति । [] पुनस्तद्वचनमुपदर्शितम्—‘संस्कृतं व्याख्यायावम्’—
इत्यादि । तस्मापि,—अथवा यस्मादत्राद्यं दीयते—तस्मादिदं कार्यं
आद्यमित्युच्यते,—इति [] अत्रदानादतिरिक्तमपि किञ्चि-
दवनम्यत एव । तदिदम्,—“संज्ञायाम्”—इति वा, “तेन
कृतम्”—इति वा, “तच्छेदम्”—इति वा भवति । जयादित्यस्य
“दूषादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इत्यभिधाय, दूषा प्रयोजनमस्य—
शोक्तम्, अथवा प्रयोजनमस्य—आद्यम्—इत्युदाहरणम् । रघु-
नन्दनस्य पुनस्तद्वचनमासीद्वचनमात्रेण पञ्चम्,—अथवा अथा-
दीर्यहानं तत् आद्यमिति वेदिकप्रयोगाधीनबौतिकम्,—इति
वर्धयानकारः । तदसङ्गतम् । कुतः ? तदभिप्रेतस्य सोमार्थस्या-
शब्दत्वात् । [] अतः अथवा अथादीर्शनम्,—इत्ययमर्थः आद्यशब्दा-

दधमस्यते । न [] दानार्थं तद्वित्तमुपदिशन्त्याचार्याः । वस्तुतस्तु
 पुनस्तत्त्वचनं कस्यवेतत् , दीयते इति कर्मणि तिष्ठः प्रयोनात्
 दीयमानस्याकस्मिन् आद्यत्वमाह, न त्वसदानस्येति [] तेनाभि-
 संबन्धः । दक्षिणशास्त्राभिः पिण्डपिण्डयज्ञस्यापि आद्यत्वमाचार्य-
 श्चानुमतम् ; तदपि न प्रथममर्थम् । [] ,—

“अदेवं भोजयेत् आद्यं पिण्डमेकैव निर्व्वपेत्” ।

इति वचनम् । [] कल्पने आद्यशब्दः प्रयुक्तः । यदपि,—

“आमन्त्रार्थं यदा कुर्यात् विधिश्चः आद्यदः स्मृतः ।

तेनाम्नो करणं कुर्यात् पिण्डांस्तोत्रेण निर्व्वपेत्” ।

इति वाक्यम् । तथापि, तेनाम्नोकरणम्—इति हेतुत्वेनोपादा-
 नम् , यतस्तोनाम्नोकरणम् , यतस्तोत्रेण पिण्डदानम्—इति
 तत्त्वार्थः । अम्नोकरणमपिपिण्ड पिण्डदानम्—इत्ययमत्र हेतुः
 तदिदं वाक्यम्,—

“आमन्त्रार्थं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कर्त्तुं तदा ।

अष्टादाहस्य पञ्चाशं पिण्डं दद्यात् तिस्रोः सह” ।

इत्येतत्त्वचनं कुत्रानार्थम् । अथभोहिदृष्टौव वा आद्यशब्द ‘पिण्डां-
 स्तोत्रेण निर्व्वपेत्’—इति पर्यायान्तरेण परिकीर्त्तनम् । पिण्ड-
 निर्व्वपणस्यैव आद्यपदार्थत्वादित्यभिप्रायः । तथा भवतुः ।

“सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनर्वाहता कार्यं पिण्डनिर्व्वपणं स्मृतेः” ।

इति । न च, पिण्डनिर्व्वपणं पित्रे दानम्—इति रत्नमुद्रनव्याख्यानं
 युक्तम्—इति वाक्यम् । यवान्मुतादीपरित्यागे मानाभावात् ।

यस्य,—इति करणाच्च पिण्डदानस्यैवावगतेः । पिण्डदेयकदानमात्र-
स्यैव तदितिकर्तव्यतापत्तेः । “न निर्व्वर्ण्यति यः पिण्डम्”—इति,
“पिण्डदोऽयश्चरः”—इति, “पिण्डं दद्यादन्नं चरेत्”—इति,
“विष्णु पिण्डः प्रवर्तते”—इति, “पिण्डोदकक्रियाहेतोः”—इति,
“नरकस्थाश्च हृष्यान्ति पिण्डैर्दत्तैः”—इति चैवमादिषु यतमः
पिण्डदानस्य प्राधान्यादवगमाच्च ।

“एवं निर्व्वर्ण्यं कृत्वा पिण्डांस्तान्नादन्नतरम्” ।

इति परतत्त्वमेव पिण्डनिर्व्वर्ण्यपण्यस्योपसंहाराद्यैवमवगच्छामः । उप-
संहारः सत्यस्य ब्राह्मणकरण्येवे इत्यर्थः । तस्मात्,—पिण्डप्रदा-
नस्यैवायत्तुपसंहारो न आह्वयकर्मणः,—इत्यपि न यज्यते
यत्तुम् । अपिच । पिण्डदानं ■■■ पिण्डनिर्व्वर्ण्यपण्यपदं प्रयुक्त-
वान् मनुः,—इत्यवगच्छामः । कथं, कृत्वा ? शृणुः । पुर-
स्तात्तावत्,—

“शीलु तस्माच्चविःशेवात् पिण्डान् कृत्वा समाहिनः ।

चौदशेमेव विधिना निर्व्वर्ण्येहृषियामुच्यते” ।

इति । परस्तादपि,—

“पिण्डनिर्व्वर्ण्यं केचित् पुरस्तादेव कुर्व्वते” ।

इति,—पिण्डप्रदानं ■■■ पिण्डनिर्व्वर्ण्यपण्यपदप्रयोगो दृश्यते । अपिच ।
कस्मचित् पिण्डदानम्, कस्मचित् ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्—इत्यतो-
हि कारणान् समुच्चयपक्षः प्रादुर्भवति । तत् किमत्र करिष्यन्ति
अन्नातरप्राप्ताभ्यावेदकानि यजमानानि । स सत्ययमलङ्कारः समुच्चय-
पक्षस्य न दोषः । तस्मात् तत्तदाक्षयपक्षात्तोचनया कश्चित्

पिण्डः प्रधानम्,—यथा नयापिण्डविद्ययादादौ । अचित्
 ब्राह्मणभोजनम्,—यथा नित्यब्राह्मणादौ । ॥ ॥ त्वविशेषादुभयं
 प्रधानम् । ॥ सपिण्डीकारणादौ । इत्यनु ॥ विस्तरेण ॥
 ॥ ० ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-
 कजग्रीवन्दुकान्ततर्कालङ्कारस्य द्विती मोमिसीयसङ्घसूत्रभाष्ये
 चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका समाप्ता ॥ • ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थी खण्डिका ।

अथेदानीं वसुधाज्ञाघवाच अन्वष्टकविधिं पिण्डपितृयज्ञेऽप्यतिदिश-
वाह,—

अन्वष्टकस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः

॥ १ ॥

अन्वष्टककर्मणि यः स्थालीपाकः विहितः, तेनैव विधिना पिण्ड-
पितृयज्ञो व्याख्यातः । ननु, अन्वष्टकेन,—इति वक्तव्ये किमर्थम्
अन्वष्टकस्थालीपाकेन,—इति स्थालीपाकप्रज्ञप्तं क्रियते ? मांस-
चरुनिवृत्त्यर्थमित्याह । कथं नाम ? अन्वष्टकेनेति कृते स्थाली-
पाको मांसचरुहेति हयमेव प्राप्यते । तत्र यत् पुनः स्थालीपाक-
प्रज्ञप्तं करोति, तदोचयति मांसचरुत्र नास्तीति ।

तर्हि पितृयज्ञः,—इति वक्तव्ये पिण्डपितृयज्ञः,—इति कथं
पिण्डप्रज्ञप्तं क्रियते ? उच्यते । पितृयज्ञः,—इति कृते लक्ष्म्या-
चार्यादावपि अयमतिदेशः स्थात् । स चानिष्टः । पिण्डपितृ-
यज्ञप्रज्ञप्तेऽत्र तत्रातिदेशात् । एतस्मात् कारणात् पिण्डपितृयज्ञः,
—इति सूत्रितम् । अथवा । पिण्डप्रज्ञप्तं मुख्यवेतस्य पितृयज्ञस्य
पिण्डप्रधानतां दर्शयति । कथं नाम ? पिण्डेरेव पितर-
इत्यन्ते सोऽयं पिण्डपितृयज्ञः । तथाच निगमः । “वाचितान्तेः

पितृवर्जनं पिच्छैरेव, अपि वा ब्राह्मणाद् भोजयेत्—इति पिच्छ-
व्यासश्च ब्राह्मणभोजनमुपदिशति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अतिदेशवशाच्चम्यामेव मामूदितः कात्यायनविधानार्थमिद-
माह ।

एवं वा ।

कः पुनः पिच्छपितृवर्जो नाम,—योऽयमप्यष्टकस्याधीपाकेन व्या-
ख्यातः, को वा तस्य कासः ॥ उच्यते ॥

अमावस्यायां तत् आहम् ॥ २ ॥

तत् पिच्छपितृवर्जात् आहममावस्यायां कर्त्तव्यमिति सूत्रेण ।
अविहिते पिच्छपितृवर्जे कथं तत्र चर्त्तयेदेषः—इति इदमर्थतः
सूत्रं पूर्वं द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अमावस्याप्रसङ्गादाह,—

इतरदन्वाहार्यम् ॥ ३ ॥

इतरदपरं द्वितीयमित्यर्थः । अतु पचादाह्रियते,—इत्यन्वाहार्यं
नाम आहममावस्यायां कर्त्तव्यमित्यनुवर्त्तते । कस्य पचात् ?
पिच्छपितृवर्जपिच्छानां, तस्यैव वा,—इति ब्रूमः । कस्यात् ?
उपज्ञितत्वात् । ॥ ॥ पिच्छान्वाहार्यकम्—इत्याख्यायते ।
॥ ॥ यज्ञान्तरम् ।

“यत् आहं कर्त्तव्यमादौ ॥ चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावस्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ॥

इत्यमावस्यायां द्वितीयस्य आहस्यान्वाहार्यत्वं शरति ॥ न च,

“पिच्छानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ।

इति श्रुत्यात् पिच्छानां पितृश्राद्धमन्वाहार्यं मासैकद्वयमिदमवयत्य-
नवेति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । केवलान्वाहार्यपदे तद-
र्थस्यासम्भवात् । व्युत्पत्तेरग्रदत्ताच्च । पूर्वोक्तमृच्छान्तरविरोधाच्च ।
प्रकरणस्यैवमुपपद्येत । तथाह्नान्नैरभावस्याश्राद्धं तान्वाहार्य-
मित्यादरणीयम् ।

तदत्र ब्राह्मणभोजनं पिच्छदानञ्च वक्ष्यामि कर्तव्यम् । तथाच
मृच्छान्तरम् । “मध्वमं पिच्छं पत्न्यैः प्रदाय ब्राह्मणान् भोजयित्वा
तथैवमेतेभ्यो मातुश्च पिच्छम्यर्क्षींश्चौन् पिच्छानवनेनिज्य निदध्यात्”
—इति । अत्र, मध्वमं पिच्छम्—इति पिच्छपिच्छयज्ञविषयम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इत्यादिकमन्वाहार्यश्राद्धपरम् । एतेभ्यः,
—इति पिच्छपिच्छयज्ञोपात्ताः स्वपितरः परासृग्भक्ते । एवञ्च,
पिच्छपिच्छयज्ञे चयाणामिव पिच्छदानं स्यात् । तथाच कर्म-
प्रदीपः ।

“कर्षूसमन्वितं सुक्ता तवाऽऽयं श्राद्धबोधनम् ।

प्रत्यादिकञ्च, शेषेषु पिच्छाः स्युः अङ्गिति स्थितिः” ॥

इति । कर्षूश्च पिच्छपिच्छयज्ञेऽप्यस्ति ॥ ० । ३ । ० ॥

सकृत् कृतेनैव कृतं सामंस्त, —इत्येतदर्थमाह,—

मासीनम् ॥ ४ ॥

मासि मासि क्रियते,—इति मासीनम् । अधिकारात् श्राद्धव-
सपि, न पुनरावसर्थातिरेकात् श्रद्धाहार्यमेव ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

■ ■ ■ शसज्जिह्वी कषा । प्रकृतमधुनोचते,—

दक्षिणाम्नी हविषः संस्करणम् ॥ ५ ॥

अतिदेशस्वरसादाहिताग्नेरपि शास्त्राभ्यावेव माभूदित्येतदर्थमिद-
मुच्यते । यो गार्हपत्यादानीय प्रचीयते, सोऽयं दक्षिणाम्निः ।
कृत्वन्वात् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

ततश्चैवातिप्रणयः ॥ ६ ॥

ततस्तस्याहविषाम्नेरेवान्निमुहूत् अतिप्रणयः पूर्वोक्तलक्षणः कर्त्त-
व्यः । यद्यन्दात् होमोऽपि तथैव स्यात् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

शास्त्राभ्यावनाहिताग्नेः ॥ ■ ■ ॥

अनाहिताग्नेः स्यात्ताग्नेः शास्त्राग्नी हविषः संस्करणं होमश्च कर्त्त-
व्यम् । अतिप्रणयश्च तस्मादेव स्यात् । ननु, एतदवाचं शास्त्राग्निः
सुह्येतदर्थं एव । उच्यते । दक्षिणाम्नेरप्यदेशादनाहिताग्नेः पिण्ड-
पितृयज्ञ एव न स्यादित्यपि कस्मचिदाशङ्का स्यान्नन्दमतेः ।
अतश्चाग्निरासार्धमेतदुच्यते ॥ ■ ■ ■ ■ ॥ ० ॥

एवमावत् आहितान्निशासाग्न्योर्वी विशेषः स सूत्रितः, अवेदानी-
मुभयसाधारणी इति श्रुतं व्यतां वक्तुमुपक्रमते ।

एवं वा—

किं ■ ■ ■ अन्वष्टक्यप्रकारः सूत्रितविशेषव्यतिरेकेण पिण्ड-
पितृयज्ञे स्यात् । एवं खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते इदमारभ्यते—

एका कर्षूः ॥ ८ ॥

कर्त्तव्या,—इति सूत्रमेषः । अतिदेशात् तिसृषां प्राप्तत्वादेकेत्यु-
च्यते । ■ सुस्त्रियं दक्षिणाया आत् । कक्षात् ? अन्वष्टककर्षूषि
शान्नेष्वभिमुखीनां कर्षूषामाजेष्वभिमुखैः कुम्भैः स्तरचदर्शनात् ,
■ च दक्षिणायैः कुम्भैः परिसरचोपदेशात् कर्षा अपि दक्षि-
णाधत्वावनमात् । तथा धोक्तम् ।

“दक्षिणाणां तदप्येषु पित्रवच्चे परिसरेत्” ।

इति । दक्षिणाणामिति पाठे तु व्यक्तं कर्षा दक्षिणापत्यम् ॥१८॥०॥

तस्या दक्षिणतोऽग्नेः स्नानम् ॥ ९ ॥

तस्याः कर्षा दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि अग्नेः स्नानं, न पुन-
रन्वष्टककर्षवत् पूर्वतः । ■ ॥ ९ ॥ ० ॥

नात्रोत्सुकनिधानम् ॥ १० ॥

दक्षिणाहं कर्षूषां वदुषमुकनिधानं तत्रोक्तमासीत्, तदत्र न कर्त्त-
व्यम् ॥ १० ॥ ० ॥

न स्तरः ॥ ११ ॥

■ कर्षूषां पश्चात् वदुषमासीत्, सोऽयं स्तरोऽत्र ■ कर्त्तव्यः
॥ ११ ॥ ० ॥

नास्त्रनाभ्यक्षणे ॥ १२ ॥

■ कर्त्तव्ये । अस्त्रनाभ्यक्षणे ते अस्त्रनाभ्यक्षणे । अस्त्रमे

श्रीवीराङ्गनं व्याख्यातमेव । अथ्यन्तेऽनेन,—इत्यङ्गनं तेषाम्
॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

न सुरभि ॥ १३ ॥

कर्तव्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

न निद्रवनम् ॥ १४ ॥

निद्रवनं नमस्कारोपकृतिर्भोज्यैः दक्षिणोत्तानौ पाशौ कृत्वा,—
इत्येवमादिना तत्र यदुक्तमाधीत्, तदत्र ॥ कर्तव्यम् । ते ॥
अतिदेशागता इह प्रतिविध्यन्ते ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

उदपाचान्तः ॥ १५ ॥

पिण्डपरिवेकार्थमुदपात्रमन्तो यन्न, सोऽयमुदपाचान्तः पिण्डपिण्ड-
यन्नः स्यात् । ननु, एतदवाच्यम्, अतिदेशादेव प्राप्तत्वात् । उच्यते ।
यावदुक्तकरचार्यमेतदुच्यते । तेन, 'नन्वादीन् निःक्षिपेत्पूज्यीम्'—
इत्यादिकं अर्थः ॥ न भवति । अथ्यदपि प्रयोगनमुत्तरतः
॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

वासस्तु निदध्यात् ॥ १६ ॥

असुरचार्यः । ननु, किमर्थमिदमुच्यते, ॥ अत्यतिदेशादेव
कथ्यते ? वासोऽन्तरविधानार्थम्—इत्याह । तुभ्यम्देन पूर्वोक्तं वासो-
अवस्थिष्यते । कथं ज्ञायते ? पूर्वोक्तं सत्तु वासोऽतिदेशादेव
प्राप्यते,—इति तदर्थं पुनः पूर्ववचनवर्णकमेव स्यात् । तस्माद् वासो-

इत्यरमत्र विधीयते,—इत्यवगच्छामः । एककार्त्तार्थत्वात् पूर्वोक्त
वाससो निवृत्तिः स्यात् तच्चिह्नत्वाच्च मन्त्रोऽपि तदीयो वे चात्र
त्वामनुवृत्तादिः प्रत्येकेन दानञ्च निवर्तते । तेन, “एतदः पितरो-
वासः”—इति वचाऽऽख्यातेनैव मन्त्रेण वाससो निधानं सिध्यति । अत-
एव “पूर्वोक्तञ्च वासोनिधानविधिर्निहन्त्यर्थमेकवासो नियमार्थञ्च
पुनरिदमुच्यते । तेन किम् ॥ ‘वाससु निदध्यात्’—इत्येकवचनो-
पदेशात् ‘एतदः पितरोवासः’—इत्यनेन वचाऽऽख्यातेन मन्त्रेणैक
मेवात्र वासोनिदध्यात्”—इति मष्टभाराकचोपाध्यायाः । अपूर्व्यं
वासोविधीयते । अतस्तदेकत्वमपि पञ्चैकत्ववद्विवक्षितं
भवितुमुचितम् । तदस्यात् वैकृतादिभ्योपदेशात् शङ्कतं प्रत्येकं
वाससोनिधानं निवर्तते । न च्छेकं प्रत्येकं शक्यं निधा-
तुम् । तस्मात् “एतदः पितरोवासः”—इति मन्त्रे बहुवचनान्त-
पितृपदोपादानात् सूत्रे मन्त्रे च वासस एकवचनसंज्ञोवाच्य तन्त्रेण
स्त्रीन् पितादीनुद्दिष्टैकमेव मिश्रत्रये निधातव्यम् । पिता-
दिविके सत्त्वस्थिम् प्रदेष्टे बहुवचनान्तस्य पितृग्रन्थस्य प्रयोग-
इति ह्यवोचामः ।

अतएव कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“अर्च्योऽस्योदत्ते सैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

विनिवृत्तिः स्यात् एवञ्च” ।

इत्यर्चादौ तन्मविनिवृत्तिं सुवाचः परिब्रजितव्यतिरिक्तेषु तन्म-
मभ्यनुजानाति । अन्तथा परिब्रजनानर्हत्वापत्तेः । अर्चादिवत्
वासोनिधानमपिवा परिब्रजितव्यं स्यात् । अथैवं कात्यायन-

श्रोपजीव्यविरोधः । आचार्यो ह्यन्वष्टव्यकर्त्तृषि प्रत्येकं
प्रदानं सूत्रयाचकार । नैष दोषः । अन्यत्रैतदभिधानात् । अम-
विश्वत् कात्यायनश्रोपजीव्यविरोधो यथासावन्वष्टव्यकर्त्तृष्येत-
दभ्यधास्यत् । न तु तत्रैतदभ्यधात् । किन्तु ततोऽन्यत्रैव तेनेद-
मभ्यधायि । अन्वष्टव्यादन्वष्टव्यादजातं साक्षात् परम्परया
वा पिण्डपितृयज्ञेन विक्रियते, स त्वन्वष्टव्यस्वालोपाकेन । पिण्ड-
पितृयज्ञे चैकत्वादाससः प्राकृतं वाससोऽनुष्ठानं निदर्शिते । तस्या-
वास्तुपजीव्यविरोधः ।

ननु तथापि विरोध एव । कथम् ? उच्यते । अन्वष्टव्ये
तावत् प्रत्येकं तिस्रोदकदानमुक्तमाचार्यैश्च । न चात्र तच्चि-
ष्टम् । तस्मादत्र, यज्ञानेन विक्रियते तत्र च, तत् करणीयं
भवति । तत्र यदि प्रत्येकं क्रियेत, तदा परिगणनानर्हक-
प्रसङ्गः । अथ तदर्घ्यस्वार्थं तस्यैव क्रियेत, तर्ह्यैवाचार्यसूत्र-
विरोधः । नैष दोषः । कुतः ? विषयभेदोपपत्तेः । आचार्यैश्च
ह्यन्वष्टव्ये प्रत्येकं तिस्रोदकदानमुक्तम् । कात्यायनोऽपि ।

“तृणैः पुवगपोदद्यान्मन्त्रेण तु तिस्रोदकम्” ।

इत्यनेन तत्र तत्रैवाह । अन्यत्रैव तु तेनार्घ्यादिव्यतिरिक्तेषु तस्य-
मनुष्मातम्, न प्रकृतौ । तत्र तथाऽभ्यनुष्ठाने विरोधो भवेत्
न त्वेवम् । चोदको हि विष्णुतापुषकारकाकाङ्क्षिस्त्वासुपकार-
कान् प्राकृतान् पदार्थान् प्रापयति । क्रमस्थापयित्वा तां तेषां
साहाय्यं कुर्वन् शुचभूतः । उत्तरकाष्ठं हि प्रथमप्राहुर्भावात्
क्रमस्थापेया भवति । यथा चातुर्मासेषु द्वितीये पर्वणि प्रात-

मंभ्रन्दिने साचमित्यङ्गः कालेष्वित्यष्टीनामवगमात् सत्यस्मासतायां
विधेरनुमानात् प्राक्तनधर्मस्य दृष्टकालत्वस्य लोपः । एवमिहापि
परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्मातृमानात् प्राक्तनधर्मस्य प्रत्येकं
दानस्य लोपः स्यात् । तथाचोक्तम् । “अपिवा कामकाशस-
मुक्ताः सत्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्मलोपः
स्यात्”—इति । यथा कृष्णलवरी प्रकृतौ भवाचां विवृतत्वात्
चोदकेन विवृतानां प्राक्तन्येऽपि ■■■ भवाचां समर्पणं, तथा-
ऽपि प्रकृतौ तिलोदकस्य प्रत्येकं दानात् चोदकेन तथाभूतस्य
प्राक्तावपि तन्मेवैव तद्दानम् । ननु कृष्णलवरी “एकधा
बद्धवे परिहरति”—इति वचनात् सद्यः समर्पणम् । तथाचोक्तम् ।
“एकधोपहारे भवत्वं बद्धभवाचां प्रकृतौ विवृतत्वात्”—इति ।
उच्यते । इहापि “अर्थेऽप्यथोदके चैव”—इत्यादिवचनात् परि-
गणितव्यतिरिक्तेषु तन्माभ्यनुमानात् वचनावगतमेव तन्ममनु-
■■■ मिति समानम् ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमाहिताग्नेः श्रौतस्य यज्ज्ञोक्तस्य च
पिण्डपितृयज्ञस्य भयुचयः, आहोसित् विकल्पः, अथवा स्मार्त्तं स्म
निवृत्तिः, उताहो श्रौतस्यैव ?—इति । उच्यते । स्मार्त्तस्य निवृत्ति-
स्यावयव भवति । कस्मात् ? उपदेशस्यानर्थकत्वापत्तेः । समु-
च्योऽपि ■■■ युज्यते ; एकार्थत्वात् । विकल्पोऽप्यसङ्गतः ; चतुष्प-
वत्तत्वात् । पक्षे स्मार्त्ताश्चात्रयं स्वप्नेव परित्यज्येत । तन्नानिष्टम् ।
तस्मात्, श्रौतस्यैव निवृत्तिरित्यवगच्छामः । पिण्डपितृयज्ञः
सुखस्य आध्यायां न पश्यते । न चतुः स्मार्त्तास्त्रोक्तमुपेक्ष्य पार-
भाषिकं श्रौतज्ञपादात्सुचितम् । तथाच कर्मोपदीयः ।

“अक्रिया विविधा प्रोक्ता मुनिभिः सर्वैकारिणाम् ।

अक्रिया च परीक्षा च हस्तौदा चायनाक्रिया ।

नवासाययमुच्च परमासाययमुच्चः ।

ननुमिच्छति दुर्मोक्षा मोक्षं ॥१॥ वेदितम् ।

यथाज्ञातं ज्ञानाज्ञायां परोक्षमविरोधि च ।

विहङ्गिस्तदनुष्ठेयमभिहोमादिकर्णवत्' ।

इति । अपिच । पूर्ववत् सदपात्रात्मात्वं पिच्छपिच्छवत्त्वं तुल्यवा-
चार्थः पारमार्थिकं शीतं नानुमन्यते । शीते पिच्छपिच्छवत्त्वं कल्प-
वधानाजिह्वादिक्कमपि सदकनिवेकात् परतः श्रयते ।

साह । अज्ञानमिमतः कार्य एवाचार्यसकतः पिबुपित्तवजः,
 यौतामिमतस्तु पारजासिकोऽपि शीत एक, चमिहोमाहित

—इति न. ०. १०. १०. १०.

अवसिता प्रासन्निकी कथा । अवेदानीमष्टकाकर्त्रेयधर्मवानुवर्त-
महे.—

माणा कर्णमष्टम्बाः स्वासीपादः ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । षष्ठ्याये त्वा,—इति निर्वाणः ।
॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

बुद्ध्यात् ॥ १८ ॥

तच्च ज्ञात्वा पादोन्मेषः सुदृष्टः । ० । १८ । ० ।

षष्ठ्याये स्वाहेति ब्रुहोति ॥ १६ ॥

कृत्तुरध्वर्यः । पूर्वोऽपि कुर्वोतिना विवे पुनर्कुर्वोतिचक्षुः शक-
चरोऽपि होममन्त्राध्वनार्थम् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

स्यात्तोपाकाहताऽन्यत् ॥ २० ॥

कृतभाषमेतत् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

शार्ङ्गं व्यञ्जनमन्वाहार्यम् ॥ २१ ॥

अनु पक्षादीदनचरोराजिवते,—इत्यन्वाहार्यं शार्ङ्गं व्यञ्जनं कुर्वीत,
—इति सूत्रशेषः । एतदुक्तं भवति । अस्यामष्टकायामोदनचरोः
पक्षात् शार्ङ्गचरः कर्त्तव्यः । स च शार्ङ्गचरोदनचरोर्व्यञ्जनार्थः
मांसादिचरवत् । तथाच पूर्वाष्टकायानुक्तम् ।

“मोदनव्यञ्जनार्थं पक्षभावेऽपि पायसम् ।

सद्वर्धं चपयेदेतदन्वष्टक्येऽपि कर्मणि” ।

इति । होमोऽपि पूर्वोक्तस्वीयेव स्यात् । कृतः ? शार्ङ्गस्य व्यञ्जन-
ततोपन्नासेन कृतत्वान्निराकरणात् । तथाचोक्तम् ।

“शार्ङ्गं पाशगुणाहम्भा कर्त्तव्यं पक्षरपि वा पचेत् ।

यस्य शार्ङ्गादिहोमः ॥ कार्थोऽपूपाष्टकाऽऽहता” ।

इति । अन्वाहार्यः,—इति केचित् पठन्ति । तत्र च, हान्यसत्त्व-
मान्यपीयम् । अन्वाहार्यश्चरति चरसम्बन्धविशेषया ॥ कर्त्त-
व्यं सङ्गमनीयम् । अन्वाहार्यः,—इति पाठे, अन्वाहार्यः ; पूर्वा-
ष्टकाद्याः पक्षतत्त्वादीदनचरोः पक्षादाजिवमात्रे मांसचरी—

तत्त्वानि,—इति तत् । तथाच, तदीयमांसस्य चक्षुष्याने ॥ यार्कं
 चक्षुष्यं कुर्व्यात्,—इत्यर्थः । चन्द्राचार्य्याचार्ये,—इति शब्दं न
 वर्धते ॥ 'नाष्टकासु भवेत् श्रावम्'—इत्यष्टकाकर्मण्य्याचार्य्य-
 चानिषेधात्—इत्याह । तस्माद् घञोक्त एवार्थः ॥ = ॥ २१ ॥

पितृदेवत्वेषु पशुषु—वह वपां खातवेदः
 पितृभ्य इति वपां जुहुयात् ॥ २२ ॥

अवयवः पूर्वोक्तायाः पञ्चितिकर्तृश्रुताया अमुहस्त्वर्थः । पितृवै
 ज्ञे पशव चासम्भवे ॥ इमे पितृदेवत्वाः पशवः । तेषु पितृदेवत्वेषु
 पशुषु,—वह वपामिति मन्त्रेण वपां जुहुयात् । पितृदेवत्वाच्च
 पशवः,—“श्रोत्रियेभ्यः आहं मञ्जोक्षेच मङ्गाऽस्मिन् ॥ दद्यात्”
 —इत्येवमादधस्तन्मात्तरोक्ता आदरणीयाः । कुतः ? ज्ञानाच्च
 विद्याभावात् । श्रोत्रचरोक्षत्वं, पितृभ्यस्त्वा,—इति निर्व्यापः
 स्यात् । कस्मात् ? पितृवत्त्वात् । एवं, मन्त्रोक्तत्वाभां पात्रिभ्यां
 सक्तदवहन्त्वात् । सक्तत् फलीकुर्यात् । सक्तत् प्रसादयेत् ।
 प्रसन्नमवचयेत् । दक्षिणत उदासयेत् । न च प्रत्यभिधारयेत् ।
 अष्टर्षस्य ॥ निवृत्तिः स्यात् । कुतः ? मन्त्रस्तिङ्गविरोधात् ।
 एवञ्च, अवदानानि सवीय विधा विमानमस्त्येव आसीपाका-
 हता सौविष्टदाहता वा चवदाय, पितृभ्यः स्वाहा,—इति सक्त-
 देव जुहुयात् । श्रोत्रचनिर्व्यापप्रधानश्रीमात्र प्राचीनावीतिनीच
 कर्तव्याः । कुतः ? पितृवत्त्वात् । तथा श्रोत्रम् ।

“प्राचीनावीतिना कार्ये पित्रेषु श्रोत्रचं पथोः ।

दक्षिणोदासनाक्षच चरोर्निर्व्याप्यादिकम् ॥

समस्तवशावदानानां प्रधानार्थी ॥ इति ।

प्रधानव्यवस्थैव ज्ञेयं प्रकृतिवद्भवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

देवदेवत्वेषु—जातवेदो यथा गच्छ देवानिति ॥२३॥

देवार्थं ये यशस्वास्तस्मै त इमे देवदेवत्वाः यशसः । तेषु जात-
वेद इति मन्त्रेण, यथां सुकृयात्,—इत्यनुवर्तते । आह । ॥ पुन-
र्देवदेवत्वाः यशसः ? उच्यते । योऽयं वालुकर्णचि ‘छायाया मवा
यजेत’—इत्येवमादिना सूचयिष्यते ; ये च तस्मान्तरे,—‘हिरण्य-
कामो ऽमावस्यायां मन्त्रिभद्रं रोहितेनाजेन यजेत, गोऽम्बकामः
पौर्यमास्यां खेतेन’,—इत्येवमादयः, त इमे देवदेवत्वाः यशसः ।
तत्र, वालुकर्णचि वास्तोष्यतये त्वा,—इति निर्व्यापः । इमे तु
विशेषं यच्छति । मन्त्रिभद्रयागादिषु मन्त्रिभद्राय त्वा,—इत्यादि-
निर्व्यापः । मन्त्रिभद्राय स्वाहा,—इत्यादिको होमः ॥०॥ २३ ॥०॥
कथं पुनर्प्राप्यते ; यन्मन्त्रिभद्रयागादिषु मन्त्रिभद्राय,—इत्यादिना
निर्व्यापहोमो भवतः,—इति ॥ उच्यते ।

अनाश्रितेषु तथाऽऽदेशं यथाऽष्टकायै स्वाहेति

जुहोति ॥ २४ ॥

आ-सम्बद् ज्ञातं आश्रितं तत्र भवतीत्यभाज्ञातम् । तेषु यथैव
कुर्यते, तथैवादेशो यथा भवति ॥ कर्त्तव्यम् । एतदुक्तं भवति ।
येषु समग्रनीयचरहोमोपनयनव्रतान्तसान्निध्यचरहोमादिषु देवता

निर्दिश्यन्ते न मन्त्राः ; तेषु यदेव श्रूयते तदेवादिष्य निर्व्यपेत्
 जुहुयाच्च । एवञ्च, समग्रणीयचरौ चम्यसे स्वा,—इत्यादिनिर्वापः,
 चम्यसे स्वाहा,— इत्यादिकञ्च होमः । एवं सावितृचरुहोमादिषु
 यथायवमूहनीयम् । येषु पुनरापहायस्त्रादिषु देवता नोपदिश्यते
 होममन्त्रबाध्यत्वमिह ; तेषु सावन्मात्रं वाक्यादवगम्यते, तावत्-
 एवादेशः निर्वापे । आदिष्टमन्त्रेण तु होमः । येषु पुनश्चैत्रादिषु
 मन्त्रो नोपदिश्यते नापि देवता ; तेषु चैत्रैः स्वा,—इत्यादिना
 निर्वापः, चैत्रैः स्वाहा,—इत्यादिना च होमः स्वात् ।

■ दृष्टान्तः । 'यथाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति',—इति ।
 ■ सुख्यष्टकायै स्वाहेति यदेव कर्मणो नामधेयं तेनैव जुहोति,
 एवं चैत्रादिष्वपि,—इति बोध्यम् । आह । ननु, विषम उप-
 न्यासः,—चैत्रादिषु देवता मन्त्राव नोपदिश्यते, न चैवमष्टका ।
 तत्र हि देवता उपदिष्टा । चम्यते । सत्वमुपदिष्टा तत्र देवता,
 तथापि तु चन्तिमाष्टकायां 'यष्टकायै स्वाहा',—इति कर्मणाम-
 धेयेनैव होमः क्रियते, सूत्रप्रामाण्यात् । स सुख्यं कर्मणामधेयेन
 होमोऽत्र दृष्टान्तीकृतः । तस्माददोषः ■ ■ ■ २४ ■ ■ ■

स्वालोपाकावृताऽन्यत् ॥ २५ ॥

व्याख्यातार्यं सूत्रम् ■ ■ ■ २५ ■ ■ ■

अथे प्रज्ञायमाने गोलकानां मध्यमपर्शेन जुहु-
 यात्—अत् कुसीदमिति ॥ २६ ॥

ऋचं प्रसिद्धम् । तच्चिन् प्रजायमाने प्रकर्षेण ज्ञायमाने मोक्षकानां
पक्षाशानां मध्यमपर्वेन मध्यमच्छदेन सुहृयात्, यत् कुक्षीदमिति-
मन्त्रेण । अथ, प्रजायमाने,—इत्येतदवाचम् ? —इति चेत् । न ।
यत् श्रुतुं ऋचं प्रकर्षेण ॥ २४ ॥ विवर्त्त, ॥ पुनरपाकर्तुं प्रक्यते,
तत्रैव होमोऽयं यथा स्वादित्वेवमर्थत्वात् । एतदुक्तं भवति । ऋच-
भव्यमपाकरणीयम् । अन्वया दोषप्रवृत्तात् । तथाच कर्ष्यते ।

“तपस्वी चान्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि ।

अग्निहोत्रं तपसेव तत्तर्ह्ये धनिनो भवेत्” ।

इति । तथा ।

“ऋचं ये ॥ प्रयच्छन्ति बुद्धिमोहात् कथञ्चन ।

वनदातुस्तदीयं स्वात् पुष्पां ते ॥ पुरोहिताः” ।

इति । “ऋचानाञ्चानपक्रिया”—इति चोपपातकगणनायां मनु-
नोक्तम् । यदि पुनरत्यन्तमेवाचनो ॥ शक्नोति तदपाकर्तुम्, तदैवं
सुहृयात्,—इति । अन्ये तु वर्चयन्ति,—नष्टे धनिने तद्वक्षभाभि-
नि च, ऋचापाकरणासम्भवे सुहृयात्,—इति । तदसन्नतम् ।
कथात् ? राज्ञोऽप्यन्तस्तद्वक्षभाक्त्वात् । नहि कदाचिदपि
राज्ञोऽभावोऽस्ति । तस्मिन् होमं यादस्तद्वक्ष्यं तास्तद्वक्ष्यन्ति ।
विप्रहोमश्च मन्त्रन्ते ॥ २५ ॥

अथातो हलाभियोगः ॥ २० ॥

वर्तिष्यते,—इति सूत्रग्रन्थः । अथवाचः पूर्वप्रज्ञतापेक्षः । कथं

नाम । ॥ पूर्वोक्ताम्बुकादीनि अवश्यकर्त्तव्यानि , एवमिद-
मध्येतस्मिन् निमित्ते सत्यवश्यमेव कर्त्तव्यम्,—इति । अतः शब्दो-
द्देश्यः । यच्चात्,—

“ऋतासुताभ्यां जीवेऽसुतेन प्रसुतेन वा” ।

इति छन्दाऽपि जीवनं मन्वादीनामनुमतम् । अतः एतस्मात्
कारणात् । इत्थं साङ्गत्वं तस्य आभिसुख्येन योमो हताभियोगः,
—छविप्रारम्भः,—इत्येतत् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

मुख्ये नक्षत्रे स्वास्तीपाक् अपयित्वैताम्बो देवताम्बो-
लुह्यात्,—इन्द्राय मरुद्गाः पर्जन्यायाश्च न्यै भगाव ॥
॥ २८ ॥

ऋतुरक्षरायः । देवतानां विद्यमासकरत्वं निर्वापहोमयोः पुण्य-
प्रज्ञापनार्थम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

सीतामाशामरडामनचाक्षु यजेत ॥ २९ ॥

ऋतुरक्षरायः । ‘अरडा’ इत्यत्र ‘अरडा’—इति पाठान्तरम् ।
विद्यमासकरत्वं पूर्ववत् । अथ, पूर्ववत् चतुर्थ्यन्तनिर्देशेनैव सिद्धे
विमर्शे विभक्तिमतिक्रम्य यजेत,—इति पुनः क्रियते । चाण्डो-
नाभूयां देवतानां होमप्रज्ञापनार्थमित्याह । अथं ॥ १ ॥ पूर्व-
विभक्तिमतिक्रमम् यजेत,—इति च पुनः कुर्यात्, पूर्वोक्तानामेव

देवतानां चरमानाभिसम्बन्धः नामूषाम्,—इति दर्शयति । चासौ
पुनर्देवतानामाग्नेर्मेव होमः स्यात् । ■ चोक्तम् ।

“आग्नेयुक्त्वा ■ कृत्वा वासुकर्षाणि याजिकाः ।

यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ।

■ पक्षे दे क्रमेच्छेता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषा आग्नेन होतव्या इति आत्मायनोऽब्रवीत्” ।

इति ॥ ० ३ २८ ॥ ० ॥

एता एव देवताः सीतायज्ञखलयज्ञप्रवपणप्रलवन-
पर्ययक्षेषु ॥ ३० ॥

यजित,—इत्यनुवर्त्तते । सीता लाङ्गलपद्धतिः, छट्' चेचमित्येतत् ।
तत्र यो यज्ञः ■ सीतायज्ञः । स चायं छट्पञ्च चैत्रस्य पूर्वोत्त-
राहं स्यात् । पञ्चब्रीहियवमध्ये चैत्रस्य पूर्वोत्तराहं,—इति
वेचित् । ■ खल्वयं सीतायज्ञः शरदि वसन्ते च स्यात् । कस्मात् ?
विशेषाभावात् । पक्षं ग्रन्थं क्रिदनात् परतः चेन्नादाह्वयं यत्र
परिष्कृते देशविशेषे स्थाप्यते, सोऽयं खलः । ■ खलयज्ञः
कर्त्तव्यः । स खल्वयं खलयज्ञोऽप्युभयत्रैव करणीयो भवति ;—
यवानां खले, ग्रीहीणां खले च । प्रवपणं बीजवपनम् । प्रयश्नात्
समस्तेषु बीजेषु उत्प्रेषणं यज्ञः स्यात् । ■ वाग्मानां वेद-
नम् । प्रयश्नः पूर्ववत् । पर्ययक्षं—परि सर्वतोभावेन वाग्मा-
नां खलादभ्यहनयनम् । एतेषु सीतायज्ञादिषु एता एव देवताः
यजित ।

ननु, प्रवपचक्रमस्य युक्तत्वात् कक्षात् क्रमभेदः कियते ?
उच्यते । सीतायश्चक्षुनयश्चोस्तावदादितो निर्देशः ग्रीहियवयो-
र्द्वयोरेव धाम्नयोस्तयोः करणप्रज्ञापनार्थः । प्रवपणादीनां क्रम-
मतिक्रम्याभिधानं शारदधाम्नमतिक्रम्य तेषां करणप्रज्ञापनार्थम् ।
तेन, सीतायश्चक्षुनयश्चयोहभयत्र करणात् चत्वारो यज्ञा भवन्ति,
प्रवपणादीनां सक्तत् करणाच्च तयः, मिलित्वा संवक्षरे सीता-
यज्ञादयः सप्त सम्पद्यन्ते । ■■■■■ इत्याभियोगः,—इति । अत
एवोक्तम् । “सप्त सीतामस्तादयः”—इति ।

इदमिदानीं सन्दिश्यते । एता एव,—इति किमनन्तरोक्ताः
सीतादयो देवताः परामर्शयन्ते ? आहोस्वित् पूर्वा इत्यादयः ?
अताहो सर्वा एव ?—इति । तत्र, पूर्वाः पञ्च,—इति केचित्
वर्णयन्ति । कुतः ? देवताशब्दसामान्यात् । पूर्वत्र तावत् एताभ्यो-
देवताभ्यः,—इति देवताशब्दः श्रूयते, अत्रापि, एता देवताः,—
इति देवताशब्दः छतः । तस्मात्, पूर्वस्त्रैव देवताशब्दप्रयोगात्
पूर्वा एव गृह्यन्ते भोक्तृराः । तदसङ्गतम् । कक्षात् । यस्मादुत्तरा-
सामथरस्य सीतायाः ग्रहणं ■■■■■ स्मात् । न च सीतायज्ञे सीतायाः
परित्यागः कर्तुमुचितः ।

अन्ये तु, सर्वासामेव ग्रहणमिच्छन्तः, पूर्ववत् पूर्वाः पञ्च
चर्वाहुतयः उत्तराशान्वाहुतयः,—इति मन्यन्ते । तदप्यसङ्ग-
तम् । कक्षात् ? एवम्—इत्यकरणात् । एवं सत्त्वेवमिति कुर्व्यात् ।
न सप्त देवतायाः परामर्शे द्रष्टव्यमपि परामर्शव्यम्,—इति
किञ्चिन्नियामकमस्ति । तस्मात्, एताः,—इति सर्वनाम्नः प्रज्ञात-
परामर्शकत्वात् एवकारकरणाद्याविशेषेण सर्वासामेव देवतानां

परामर्शः,—इत्येतद्ब्रह्मोमः । पूर्वासां चक्षुषा उत्तरासामाज्येन
होमः,—इति तु नाशुमन्यामहे । प्रमाणाभावात् । तस्मात् सर्वा-
सामाज्येनैवान्न होमः स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“क्षेत्रज्ञाज्यद्विविक्ताः स्युः सप्त सीतामस्तादयः” ।

इति । अतिजान्तपरामर्शश्च नाचार्यस्थानमुमतः,—इत्यसकृदा-
वेदितम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

आश्वुराजस्रोत्करेषु यजेत ॥ ३१ ॥

आश्वुराजो सुविकानां राजा । तच्च उत्करेषु यजेत । उत्कीर्ण्यन्ते,
—इत्युत्कराः पाण्डवो भण्यन्ते । चक्षुषात् सर्वेषामेव सीतायज्ञा-
दीनामन्ते आज्येनायमाश्वुराजस्य होमः स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“क्षेत्रज्ञाज्यद्विविक्ताः स्युः सप्त सीतामस्तादयः ।

आज्येनाश्वं यजेदसौ तदन्ते, नित्यमेव तत्” ।

इति । आश्वुराजाय साहा,—इति होमः । सीतायज्ञादिषु आश्वु-
राजहोमे च क्षिप्रहोमन्यायमिच्छन्ति । यजेत,—इति पुनः करणं
युज्यैकैकभ्यर्थाग्रहानिरासार्थम् ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

इन्द्राण्याः खालीपाकः ॥ ३२ ॥

कर्षण्यः,—इति सूत्रशेषः । इन्द्राण्ये त्वा—इति निर्वापः ॥ ३२ ॥ ० ॥

तस्य जुह्वादेकाष्टका तपसा तप्यमानेति ॥ ३३ ॥

कृष्यर्धमेतत् ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

स्वालीपाकावृताऽन्यत् स्वालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ३४ ॥

कृतभावं सूत्रम् । द्विर्वचनं प्रवरचसमाख्यम् । ■■■ किञ्चि-
द्वच्यमस्ति । तत्र तावत् पृच्छामः । कः पुनरिन्द्राक्षाः स्वाली-
पाकस्य ■■■ ? तत्र केचिदाहुः । चतुरष्टको हेमन्तः,—इति
अष्टकाचतुष्टावममात् तिष्ठत्येव ■■■ कर्म्मोपदेशान् चतुर्व्यष्टकाया-
मेतत् कर्त्तव्यम्,—इति । तदसङ्गतम् । कक्षात् ? चतुरष्टक-
पञ्चस्त्राचार्यानिनुमतत्वात् । तदिदमभिहितमस्माभिः,—“तवा
भोतमवार्कसुखी”—इत्यत्र । अपरं तु,—चैत्र्याः पाकयज्ञमध्ये
पाठात् कर्म्मवच्च तत्रानुपदेशात् तद्विवयताम् एतस्य मन्वन्ते ।
तदप्यसमीचीनम् । कुतः ? चनाज्ञातेषु तवाऽऽदेशम्—इत्यनेनैव
तत्र कर्म्मवचः सिद्धत्वात् । एकाष्टकेति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । अन्ये
■■■ पारिभाषिकमेव ■■■ कासम्—इच्छन्ति ।

■■■ वदामः । एकाष्टका,—इति मन्त्रलिङ्गादेकाष्टकायामेतत्
कर्त्तव्यम् । तदिदं सामर्थ्ये नाम प्रमाणं वाक्यस्य बाधकम् । आह ।
क्वा पुनरियमेकाष्टका नाम ? तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते । माध्य-
नक्षराऽष्टका एकाष्टका,—इति पूर्व्यमीमांसामाद्ये पाचार्येण
यवरस्त्रामिना निर्णीतम् । “माघी वैकाष्टकाश्रुतेः”—इति सूत्र-
यतो भगवतो जैमिनेरप्येष एवाशयोऽवधार्यते । “चन्दाऽपीति-
चेन भक्तित्वादिषा हि लोके”—इति सूत्रयन् तत्रभावान् जैमिनि-
र्माध्यनक्षराया ■■■ एकाष्टकात्वं लोकप्रसिद्धमित्वाह । तवा
आपस्तम्बोऽपि । “माघ्याः पौर्णमास्या उपरि वङ्गष्टका, तस्या-
भष्टमी ज्येष्ठा ■■■ सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते”—इति सूत्रयजे-

तदेवाह । महावाङ्मयभाषे तु वैद्यनन्तरायामष्टम्यानीकाष्टका-
 शब्दप्रयोगः समर्पितः । केचित्तु, प्रौढपद्या जर्णकालभाविन्या-
 मष्टकायामेतेन माध्वम्,—इति वदन्ति । तस्मात्स्वेकाष्टकात्वे ■
 किञ्चित् प्रमाणं पश्यामः । माध्वनन्तरायास्वष्टम्यास्तयात्मन्तु
 लोक्वेदसिद्धमित्यवोचाम । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाथन् ॥
 ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहाचार्या-
 काञ्चीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य छतौ गोभिलीयमृगसूत्रभाषे
 चतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ■■■■■ ॥ ० ॥

गोभिलौव-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽध्यायः ।

उक्तो निखनैमित्तिकविधिः, यथेदानीं काम्यविधयोऽपि । तेषु
तावत्,—

काम्येष्वत उच्यते ॥ १ ॥

यतजर्हं काम्येषु विहितपदेभ्यः इति सूत्रमेवः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

पूर्वेषु चैके ॥ २ ॥

पूर्वेषु निखनैमित्तिकेष्वपि पञ्चमाधो विधिर्भवति,—इति एके
आचार्या मन्यन्ते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कोऽसौ विधिः ? उच्यते,—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यक्षौ पाणी प्रतिष्ठाप्येहं भूमि-
र्भक्षामह इति ॥ ३ ॥

अपेत्,—इति सूत्रमेवः । पश्चादग्नेरित्याद्युक्ताद्यम् । न्यक्षपाणि-
प्रतिष्ठापनञ्च,—

“इच्छितं वामतो वाह्यमाग्राभिसुखमेवथ ।

अरं करस्य कुर्मति अरथे न्यक्षकर्षणः” ।

इति कर्षणप्रदीपोक्तप्रकारेण कर्षणम् । ॥ अथर्वणं—“भूमिजपः”

—इत्याख्यायते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

किं यथाऽऽद्यात एव मन्थोज्ज्वलः ? न॥ कथं तर्हि ?

वसन्तप्राची धनमिति दिवा ॥ ३ ॥

रात्री क्षिपमाद्ये कथंवि 'वसु' गन्धानां,—दिवाक्षिपमाद्ये कथंवि
'धनम्'—इत्यन्तं ज्ञत्वा, इदं भूमिरिति मन्थं जपेत् ॥०॥ ॥ ॥०॥

इमं सोममिति वृत्तेन परिसमूहेत् ॥ ५ ॥

इमं सोमम्,—इत्यादिना ऋक्जवेच परिसमूहेत्—विधिमा-
नम्व्यवधानेकीकुर्यात् । ॥०॥ विप्रहोमिभ्यः । ॥०॥ शीकम् ।

“न कुर्यात् विप्रहोमिषु द्विजः परिसमूहनम्” ।

इति । तिस्रश्चाष्टर्षा समाहारः जपः । “ऋषि चेतत्तरपदादि-
लोपश्च ऋक्षवि”—इति तत्पदं क्षिपन् । “ऋक्षोवत् सूत्रावि
कवयः कुर्यान्ति”—इत्यभ्युपगमात् । तदिदं परिसमूहनं यथा
करणीयं, तदाह कर्णप्रदीपः ।

“ज्ञत्वाऽन्वभिमुखो ब्रह्मो ज्ञत्वा नक्षत्रो सुसंहितो ।

प्रदक्षिणं तयाऽऽसीनः कुर्यात् परिसमूहनम्” ॥

इति । तस्मात्,—दक्षिणहस्तेन कुर्यात् सूत्रीत्या,—इत्यसङ्गतेषां
कस्याना भवदेवत्य ॥०॥ ५ ॥०॥

वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम् ॥ ६ ॥

वैरूपाक्षः,—उपश्च तेजश्च,—इत्यादि जपः,—इति केचित् । विरू-

पाचशब्दो यस्मिन् विद्यते, सोऽयं वैकृपाचः—भूर्भुवः क्षरोन्—
इत्यादिकोमन्तः,—इति तत्त्वकारः । पञ्चमानमन्त्रवाक्ये तु
“भूर्भुवःक्षर् ऌं महान्तमात्मनं प्रपद्ये”—इति प्रतीकं प्रपदयेवत-
येव पठ्यते । “विकृपाचोऽसि दन्ताक्षिः”—इत्येतदारभ्य वैकृ-
पाचः पठ्यते । महभाष्येऽपि, “विकृपाचशब्दोऽस्मिन् विद्यते
इति वैकृपाचो विरुपाक्षोऽसीत्येवमादिकः”—इत्युक्तम् ।
स चत्वार्यं वैकृपाचः होमानां पुरस्तादवसतो जप्तव्यः । अथत्र
चिप्रहोमेभ्यः । तत्र प्रमाणं वक्ष्यामः ।

होमानामिति कुर्वन् सहोमकेष्वेव वाक्येष्वेतत्तत्तं कर्त्तव्यतां
दर्शयति । पूर्वाणि तत्रैहोमकेष्वपि कर्त्तव्यानि ॥ न,—इत्यु-
च्यते । कस्मात् ? अग्निसंस्थेन विधानात् । अक्षरकथं परि-
समूहणश्च अग्निसंस्थेन विधीयते । ॥ अग्निसंस्थेऽग्निरस्ति ।
अवापि स्यात्,—एतन्नादेव कारणात्तत्राप्यग्निसुत्यादयिचामहे,
—इति । असोच्यते । नाप्रयोजकत्वात् । नैवा साध्वी कल्पना ।
कस्मात् ? अप्रयोजकत्वात् । सिद्धं अग्निसंस्थेन तत्तत्संस्थेन
जपादिकमेव वाक्यानि विदधति, ॥ पुनरग्निसुत्यादितुमपि प्रयो-
जयन्ति । कथं ज्ञायते ? तत्रासामर्थ्यात् । उभयपरत्वे
वाक्यमिदापत्तेः । कथम् ॥ अग्निसंस्थेनैतानि कर्त्तव्यानि, अग्न-
कोत्यादनीयः,—इति यदि दावप्यर्थो विधितुं सिद्धो, भिद्येत तर्हि
वाक्यम् । अथदस्य रूपं विधीयमानस्य अथवानूयमानस्य भवति ।
तस्मात्,—सहोमकेष्वेव एवमन्त्रानां करणम्,—इति सिद्धम् ।
तत्त्वकारस्तु,—होमानां वक्ष्यमाणप्रागुक्तानि त्वनैमित्तिकानाम्,—
इति वर्षयाचकार ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

काम्येषु च प्रपदः ॥ ७ ॥

प्रपदः,—तपश्च तेजश्च,—इत्यादिकोमन्तः, काम्येषु पुरस्तात् जन्म-
न्यः । अग्न्यात् सहोमन्तेष्वपि । एतदुक्तं भवति । द्विविधानि तावत्
काम्यानि भवन्ति—होमसंयुक्ताभ्यहोमकानि ॥ तत्र, वैरूपाक्षी-
होमसंयुक्तेष्वेव, प्रपदसु सर्व्यत्रैव आत्,—इति । तदिदं काम्यपदं
होमादभ्येवामपि काम्यानां ग्रहणार्थम् । काम्येष्वेत जर्णम्—इति
कृत्वाचार्यः सहोमकान्येव काम्याभ्यभिप्रेत्य सूत्रयाचकार,—इति
स्थिते । ~~अग्न्यात्~~ अग्न्यात् सहोमकानां समुच्चयार्थः । अथवा ।
पूर्वेण चैने,—इत्युभयेवामभिकारात् पूर्व्यन्वयं विधिः आत् ।
अतस्तद्विरासाद्यै काम्यग्रहणम् । अग्न्यादेवकारार्थं वर्णयत्तत्त्व-
कारणाभ्येवैव वर्णना अनुमतेति गम्यते । एवञ्च, पूर्वाणि पूर्व्य-
न्वपि पञ्चतः प्रातानि,—इति बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥
अवेदानीं प्रपदवैरूपाक्षयोर्जपप्रकारोभिधीयते,—

तपश्च तेजश्चेति जपित्वा प्राच्यायाममायम्यार्थमना-
वैरूपाक्षमारभ्योच्छृसेत् ॥ ८ ॥

तपश्च तेजश्च,—इत्यादिमन्त्रं (प्रपदवर्णं) जपित्वा, तत्परिसमाप्तौ,
प्राच्यानामायमनं प्राच्यायामः,—“द्विरभ्यस्तः पूरककुम्भकरेच-
कास्त्यः प्राच्यायामः”,—इति सन्ध्यासूत्रोक्तस्यचः, तमायम्य
कृत्वा,—इत्यर्थः । अथमं प्राणानायम्य पश्चात्तपश्च तेजश्च,—
इत्यादिमन्त्रजपः,—इत्यसङ्गतैषाकल्पना । ‘अर्थमनाः’ अर्थः प्रयो-

जनम्, तस्मिन् मनो यच्च, सोऽयमर्चमनाः,—यः कश्चिदर्थः
साधयितुमभिप्रेतः, तं ध्यायन्,—इत्येतत् । ‘वैकपाचमारम्भ’
‘वच्छेत्’ प्राधान्यं विमुञ्चेत्, विमुञ्च्य च वैकपाचं मन्त्रं समापयेत्
आहूय,—इति कश्चित् पठति, वैकपाचं अमुं वायुं देवयेत्,
—इति व्याचष्टे च । प्राणायामोऽप्ययं काश्चेत्येव स्मात् न
पूर्वेण । कथं प्रायते ? चर्चमनाः,—इति करणात् । प्रपद-
वपानन्तरविधानाच्च ।

■ कश्चिदाह । प्राणानां संयमनमेवात्र कर्त्तव्यमुपदिशति,
न तु प्राणायामो यद्योजकचपः,—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ?
प्राणायाममायस्य,—इति सूत्रात् । अथवा, प्राणानायस्य,—
इति कुर्वात् । एतेन,—प्राणधारणमात्रं ■ रतुनन्दनेनेतदनु-
प्रपत्तिभिरा, प्राणानायस्य,—इति ■ परिकल्प्य लिखितं, तद-
प्यनादरणीयम् । प्राणायाममायस्य,—इत्येतत्तैव पाठञ्च सर्व्वज्ञो-
पलब्धात् । पूर्व्वर्थास्मात्तदभिप्रायेव वर्णनाच्च । शिष्टाच्च प्राणायाम-
मेव यद्योजकचपमाचरन्ति, न प्राणधारणमात्रम् । ■ खल्वयं
प्रपदो वैकपाचश्च चिमन्तोभेभ्यो न भवति । कुतः ?

“न कुर्वात् चिमन्तोभेभ्यो हिजः परिसमूहम् ।

वैकपाचश्च ■ जपेत् ■ विवर्जयेत्” ।

इति वचनात् ॥ • ॥ ८ ॥ • ॥

काश्चेभ्यु त्रिरात्रभोजनम् ॥ ९ ॥

काश्चेभ्यु कर्त्तव्यं कर्त्तव्येभ्यु त्रिरात्रभोजनं प्रवसतः करणीयम् ।
आह । काश्चेभ्यु,—इति किमर्थं क्रियते ? ननु काश्चेत्येतत् सर्व्वम्,

—इत्यचिह्नतान्त्रेव चाभ्यानि । नैव दोषः । पूर्वेषु चेदे,—
इत्युभयेषामधिकारात् पूर्वेष्वेतत् कदाचिदपि भाभृदित्येवमर्थ-
त्वात् काव्यकवचस्य ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

त्रौचि वा भक्तानि ॥ १० ॥

त्रिरात्रमत्रापि सम्बध्यते । त्रौचि ■ भक्तानि भोजनानि कर्त्त-
व्यानि । त्रौच्येवेति नियमार्थतया पर्यवसानात् भक्तान्तराणां
निवृत्तिरवगम्यते । एतदुक्तं भवति । त्रिरात्रमेकभक्तं गतं ■
तुर्भ्यात्,—इति । चभक्तानि,—इति पाठेऽपि त्रौच्येव चभक्तानि,
—इति भक्तत्रयमात्रमेव सम्ब्यते,—इति समान एवार्थः । वाच-
क्यात् जघन्कोऽर्थं पक्षः । तेनाग्रजघ्नेष्वप्यात्, न ■ यत्त-
स्यापि ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

नित्यप्रयुक्तानामु प्रथमप्रयोगेषु ॥ ११ ॥

नित्यमहरहर्द्यानि कर्त्तव्यानि प्रयुज्यन्ते, तानि नित्यप्रयुक्तानि,—
“हरित्यनन्तामसारं नित्यं प्रयुज्जीत”—इत्येवमादीनि । तेषां
प्रथमप्रयोगेषु प्रथमारम्भेषु त्रिरात्राभोजनादिकं ■ तु प्रतिप्रयोग-
मित्यर्थः । चयकत्वादित्यभिप्रायः । चयवा । यानि नित्यं
प्रयुज्यन्ते, तानि नित्यप्रयुक्तानि त्रौच्यवहोमहरितनोमय-
मादीनि, तेषामित्यर्थः । तदनेन, चनित्यप्रयुक्तानां प्रति-
प्रयोगं करणं दर्शयति । तुभ्यन्तोऽनर्गकोनिपातो मुच्यतेऽर्थो-
वा ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

उपोष्य तु यजननीयप्रयोगेषु ॥ १२ ॥

यजननीयेति पद्यादियत्रमाहुः । तेषां यजननीयानां यः प्रयोगोऽनुष्ठानं तेषु उपोष्य प्रयोगः कर्तव्यः, ■ तत्र चिरात्ताभोजनादिकमित्यर्थः । तुग्रन्तः पूर्व्ववत् बोधव्यः ।

आह । अथ, इदमवार्थं ननु तत्रोपवासविधानादेव स प्राप्यते, अक्षोष्यते,—कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । नित्ये तावत् पद्यादिचरौ उपवासः सूचितः, न स काव्येषु प्राप्नोति, अतः काव्येषु तस्य प्रात्यर्थमितत् सूचितम् । अथवा । उपवासवत् चिरात्ताभोजनादिकमपि ख्यात्, अतस्तजिष्ठत्यर्थमितदुच्यते । कथं नाम ? उपोष्येव न पुनश्चिरात्ताभोजनादिकमपि कृत्वा,—इति । एवञ्च, तुग्रन्तः चिरात्ताभोजनादिष्ववच्छेदको भवति ।

एवं वा—

यजननीयेऽहनि प्रतिपदि प्रयोगोऽनुष्ठानं येषां, तानि यजननीय प्रयोगानि अलक्ष्मीनिर्णोदादौनि । तेषु यजननीयप्रयोगेषु उपोष्य प्रयोगः । ■ एव तत्र पुरश्चरणं न तु चिरात्ताभोजनादौत्यर्थः । यजननीयपदेनात्र प्रतिपदुच्यते । कस्मात् ?

“यजननीयेऽङ्घ्रि सोमचेद्वारुण्यां दिधि इत्यने” ।

इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । पद्यादियत्र तु ■ विशेज-विधिमहिम्ना चिरात्ताभोजनादेस्तत्राप्रवृत्तिरनुसन्धेया ॥ • ॥

॥ १२ ॥ • ॥

उपरिष्ठाद्देवप्साग्निपातिकम् ॥ १३ ॥

यत् किञ्च सन्निपतितमिव ज्ञाकते, तत् साविपातिकमनियत-
मिमित्तं परिवेषादिकमावच्छेदे । तदिदं साविपातिकमुपरिष्ठा-
हेयं भवति । दोषा पुरस्तरसं विराचाभोजनादिकमित्तितत् ।
उपरिष्ठात् कर्मैवः पक्षात् दोषा यक्ष, तद्विदुपरिष्ठाहेयम् ॥
॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

काम्यपरिभाषामभिधाय, चवेदानीं काम्यानि कर्मैवमभिधीयन्ते-

चरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत दर्भेष्वासीनः ॥ १४ ॥

चरण्ये प्रपदं यथोक्तवचनं प्रयुञ्जीत । कवम् ॥ आसीनः उप-
विष्टः । अ १ दर्भेषु कुप्ये ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥
दर्भेषु,—इत्येतदिदानीं विधिनष्टि,—

प्राक्कूलेषु ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १५ ॥

ब्रह्मवर्चसमध्यवनाचर्य तेजः । तत् कामयते,—इति ब्रह्मवर्चस-
कामः । ■ इत्ययं ब्रह्मवर्चसकामः, प्राक्कूलेषु प्रागक्षेपु, दर्भे-
ष्वासीनः चरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इति सम्बध्यते । केचित्
पूर्वेषु स्वेषु सहास्यैकसूयतामिच्छन्ति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

उदक्कूलेषु पुत्रपशुकामः ॥ १६ ॥

पुत्रान् पशून् च यः कामयते,—सोऽयं पुत्रपशुकामः, उदक्कूलेषु
उदमयेषु दर्भेष्वासीनः चरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इत्यनुवर्तते ॥
॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

उभयेषुभयकामः ॥ १७ ॥

उभयं कामयते,—इत्युभयकामः ; नञ्जवर्धकामः पुत्रपशुकामश्च
 मिलितोभयकामः—इत्येतत् । अपर आह । “उभयकामः—नञ्ज-
 वर्धकामः पुत्रकामश्च । [] । नञ्जवर्धकामः पशुकामश्च”
 —इति । ■ स्वल्पयसुभयकामः, उभयेषु प्रागेषु लक्षणेषु च
 मिलितेष्वित्यर्थः । दर्भेष्वासीनः,—अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इत्यनु-
 वर्तत एव । सेयं त्रिसूत्री काम्यकर्मविधानार्था । काम्येषु च
 प्रपदः,—इत्यस्य विशेषार्था,—इति चेचित् ॥ • ॥ १७ ॥ • ॥

पशुसुखयनकामो ग्रीहियवहोमं प्रयुञ्जीत सहस्र- बाहुर्गोपत्य इति ॥ १८ ॥

पशूनां सुखयनं मङ्गलमाशेषमित्येतत् । तत् कामयते,—इति
 पशुसुखयनकामः । ग्रीहियवो प्रसिद्धौ । ताभ्यां मित्राभ्यां होमो-
 ग्रीहियवहोमः । तं प्रयुञ्जीत कुर्वीत, सहस्रबाहुरिति मन्त्रेण ।
 विप्रहोममन्त्रेण च । पशुमन्त्रेणात्र गोमोऽभिप्रेयन्ते,—इत्यव-
 गच्छामः । अस्मात् ? गोपत्य इति मन्त्रसिद्धानुसङ्गात् । उहत्-
 सुहृदपशूनासुपरिष्ठाद्विभीचोपदेशात् ॥ • ॥ १८ ॥ • ॥

कौतोमतेन महादूषप्रक्षालानि परिजप्य प्रवर्धेत् ॥

॥ १९ ॥

महादूषयोगात् महादूषोऽभिप्रेतः, न परिमाणमहत्त्वात् । एक-
 मेके । महादूषयोगात् परिमाणमहत्त्वात् [] । एवमपरै ।

कः पुनरसौ ? यः कबिङ्गोष्णफलः चूतमारिषेकादिः,—इत्याह ।
महावृक्षस्य फलानि महावृक्षफलानि । कीतोमतनेन कीतोमतयद्-
वता मन्त्रेण ;—“कीतोमतं संवननं”—इत्यादिना मन्त्रेणैवेत्येतत् ।
परिजप्य चयच्छेत् दद्यात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥
तस्यै प्रयच्छेत् ?—

यज्ञात्मनि प्रसादमिच्छेतस्यै ॥ २० ॥

आत्मनि स्वस्मिन् विषये प्रसन्नतामिच्छेत्, तस्यै प्रयच्छेत् ॥
॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

किं परिजपितानि सर्वाण्येव फलानि तस्यै प्रयच्छेत् ? न ।
किन्तुर्धि ?—

एकभूयाश्चात्मनो युष्मानि कुर्व्यात् ॥ २१ ॥

तेषां फलानां मध्यात् एकभूयांसि-युष्मानि समानि, फलानि
आत्मनः आत्मनो कुर्व्यात् कल्पयेत् । एकेन भूयांसि एकभूयांसि—
एकाधिकानौत्तर्यः । एतदुक्तं भवति । आनिष्ठित् फलानि परि-
— तेषां मध्यात् कियन्ति अयुष्मानि फलानि, यज्ञात्मनि
प्रसादमिच्छेत् तस्यै प्रयच्छेत्, तेभ्यश्च एकेन फलेनाधिकानि
चतएव युष्मानि फलानि आत्मनोऽर्थे कुर्व्यात्,—इति । आह ।
ननु सन्धिसाम्यात् अयुष्मानि,—इत्यपि शक्यते वर्णयितुम् ?
उच्यते । सत्त्वं शक्यते वर्णयितुं, कल्पनामीरवापत्तेषु न तथा
वर्णने । माह्ननिकात्वाच्चात्मनो युष्मानांैव वर्णयितुमुचितत्वात् ।

सुम्मानि विना माहृतिकानि भवन्ति । “हविर्पूर्वेण सुम्मानाम-
येत्”---इत्यादिदर्शनात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

पृथक्वेति पञ्चमः ॥ २२ ॥

पञ्चानां च समाहारः पञ्चमः । एव एव,---इत्येवमादिकः
पञ्चमोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं कर्म ॥ २३ ॥

तस्मिन् अचिक्ते पञ्चमे, तद्विषये,---इत्यर्थः । प्रथममाद्यं कर्म
पार्थिवम् । हविर्व्यर्धे जिवते,---इति पार्थिवम्---यामवेत्याद्यर्थम्
---इत्यर्थः । वर्तितव्ये,---इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

अर्हमासमभुक्ता ॥ २४ ॥

कुर्वात्,---इति सूत्रशेषः । अस्मात् विशेषोपदेशान् अत्र
मासान् अथ पुरश्चरान् त्रिरात्राभोजनादेर्निष्ठतिरिति बोध-
व्यम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

अशक्नो वा पियामन्यतरं कालम् ॥ २५ ॥

अर्हमासाभोजनञ्च अशक्नो प्रकृतमर्हमासं । पिया वा
पीत्वा पार्थिवं कर्म कुर्वात् । “पिया वाचाऽन्धमण्डवोः”---
इत्यादिधानिवाः । किं साधम् ? न । “अन्यतरं कालम्” । मातर्वा
साधं वा,---इत्यनित्यम् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

यथात्मानं परिपश्येत् ॥ २६ ॥

यस्मिन् काले पेयां पिबेत्,—तस्मिन् काले आत्मानमात्म-
न्यायां परिपश्येत्—इत्येवादायित्तिवाक्यशेषः ।

इदं वा,—

यत्र यस्यां पेयायामात्मानं परिपश्येत्, तां पेयां पीत्वा,—इति
पूर्वोक्तां पेयासनेन विप्रिनष्टि ॥ • ॥ २६ ॥ • ॥

एतद्रूपमर्द्धमासव्रतेषु ॥ २७ ॥

यत्रार्द्धमासव्रतमुपदेश्यते, तत्र तत्र,—“आचितगतकामोऽर्ध-
मासव्रतः”—इत्येवमादौ, एतत् चमत्कारोक्तं व्रतं बोधयाम् ॥

॥ • ॥ २७ ॥ • ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय सघेदानीं प्रकृतं पार्ष्णिभं कर्माह,—

पौर्णमास्यां रात्रौ विदासिनि क्रूरे नाभिमात्र-
मवगाह्याद्यततयदुलान्गनोप्यास्येन जुहुयात्-सावि-
त्र्यदक्षे ॥ २८ ॥

पौर्णमास्यां रात्रौ,—इत्यतिरोहितार्धम् । “विदासः शोषः, स
यस्य क्रूरस्यास्ति स विदासी । अविदासी श्रीशोष्यशीषजलः,
—इत्यर्थः । तस्मिन् अविदासिनि क्रूरे”—इति चेत्तदु । यावार्ध-
प्रसक्तं यावत् अन्ताभ्यन्दे ।

“अथो स्मृतिरुक्तमसौ च कारिका परिग्रहणम् ।

अविदासिनि क्रूरं विद्यात्पादसं कर्माद्यो विदुः” ।

इति । तदेतस्मिन् अविदास्मिन् ऋदे, नाभिमात्रं नाभिपरिमितम्
 सदकम् भवमात्रं भवतीत्येव, अद्यततच्छुक्तान्—अद्यता यवाश्च
 तच्छुक्ताश्च तान्—यवमित्रान् व्रीहितच्छुक्तान्,—इत्यर्थः । अद्य-
 तानां यवानां तच्छुक्तान्,—इत्यन्वये । अयम् पुनर् अद्यतशब्देन
 तच्छुक्तानेव विशेषयति ;—अद्यतानच्छुक्तान् तच्छुक्तान्,—
 इति । तदेतदुभयमध्यसङ्गतम् । कस्मात् ?

“गोवाह्नयश्च पशुपशुभक्षित्वर्णैस्तपि त्रिषु ।

जलहोमं च मित्राभ्यां इन्द्राभ्यां होम इत्येते ।

इति वचनान् । तस्मात् यथोक्त एवार्थः । तानिमानद्यत-
 तच्छुक्तान् ऋगन्तेषु प्रकृतानां पञ्चानाद्यधामवसानेषु आक्षेप
 सुखेन सुश्रूयान् स्नाहेत्युच्यते । कृतं सुश्रूयात् ? सदने कृते ।
 अग्निकत्वादिभिन् होमे आहोकारविशेषं अविदाशङ्कीत मन्द-
 मतिरिति खल्वाचार्यः स्नाहेति सूत्रयाचकार । तस्मात्, आहो-
 कारावसान एव होमोऽयं ज्ञातः । ऋगन्तेषु,—इति तर्हि किम-
 र्थम् ? प्रत्येकं ऋगवसानेषु होमप्रज्ञापनार्थमित्याह । अथवा
 कस्त्वेषोवाङ्गतिः पञ्चर्चेन आदित्यपि अविदाशङ्कीत । अथ च,
 अग्निकत्वात् यावदुक्तमेव कर्तव्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ • ॥ २८ ॥ • ॥

अथापरम् ॥ २९ ॥

अथशब्दः पूर्वोक्तजिरासाभोजनाभ्यान्तर्यार्थः । पूर्वप्रकृतपञ्च-
 र्चानुसन्धानार्थः वा । अथ एतस्मिन्नेव अर्थे अपरं ज्ञातं कर्तव्यं,
 वर्तते,—इति सूत्रशेषः ॥ • ॥ २९ ॥ • ॥

तदपरं कर्तव्यं अभिधीयते, या कष्टिकापरिसमाप्तेः,—

प्रथमयाऽऽदित्वमुपतिष्ठेत भोगकामोऽर्थपति-
चक्षुर्विषये सिद्ध्यत्यर्थः ॥ ३० ॥

पञ्चम्या प्रथमया ऋचा,—इह इव यज्ञस्तिष्ठति,—
इत्यादिकवेत्सेतम् । आदित्वमुपतिष्ठेत आराधयेत् । उपस्थान-
चेदम्,—

“तदसंयज्ञपाणिं र्षां एकपादर्वपादपि ।

कुर्व्यात् ज्ञताऋचिर्षाऽपि अर्चदाहुरवापिवा” ।

इति कर्मप्रदोषोक्तप्रकारेण करणीयम् । कः उपतिष्ठेत ? ‘भोग-
कामः’ । भोगं कामयते,—इति भोगकामः । कस्मिन् प्रदेशे उप-
तिष्ठेत ? अर्थपतिचक्षुर्विषये । यस्मादर्थपतिः सकाशात् भोगं
कामयते, तस्मादर्थपतेः चक्षुर्विषये चक्षुर्गोचरे प्रदेशे । एवं ज्ञते
अस्त्वन्न, ‘सिद्ध्यति’ ‘अर्थः’ प्रयोजनम् ॥ • ॥ ३० ॥ = ॥

द्वितीययाऽऽदित्वे परिविध्यमाद्येऽक्षततण्डुलान्
कुट्टयात् बृहत्पत्रस्त्वयनकामः ॥ ३१ ॥

पदं चाकते,—इति पदं वाहनमाचक्षते । बृहत्पत्रं सप्तपत्रम् ।
बृहत् च तत् पत्रमेति बृहत्पत्रं ब्रह्मणादिकमुच्यते । तेषां अस्त्य-
यनमारोह्यं कामयते,—इति बृहत्पत्रस्त्वयनकामः ;—पञ्चतस्य
पञ्चम्या द्वितीयया ऋचा,—अतं सत्वे प्रतिष्ठितम्,—इत्येव-
मादिकवेत्सेतम् । आदित्वे सवितरि परिविध्यमाद्ये, पञ्चत-
तण्डुलान् कुट्टयात्,—इत्युक्तार्थम् । परिवेषः परिविरित्यनर्वा-

स्वरम् । यत्र ह्रस्वादिष्वस्य किरणाः वानेन मण्डलीभूताः ।
परितो मासाभाः सप्तान्ते, धोऽयमादिष्वप्यपरिवेषः,—इत्या-
चक्षते । तथा शीतम् ।

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।

मासाभा व्योम्नि तन्मन्ताः परिवेषाः प्रकीर्तिताः” ।

इति । तदिदमुपरिष्टादैवम् । अथचोममनेच्छन्ति ११

तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् शुद्धपशुस्य-
यनकामः ॥ ३२ ॥

प्रकृतस्य पञ्चमस्य तृतीयया खया,—अभिमासोऽपि,—इत्यादि-
क्षयेत्सेतत् । चन्द्रमसि परिवेषमापि तिलतण्डुलान् शुद्धयादित्व-
मुदर्शते । तिलतण्डुलान्,—इति, अक्षततण्डुलान्,—इति-
सदृश्याख्येयम् । को शुद्धयात् ? शुद्धपशुस्ययनकामः । शुद्ध-
वशुमन्देनात्राविकाशुचते । सर्वमन्यत् पूर्व्ववत् ॥ • ॥ ३२ ॥ • ॥

चतुर्थ्याऽऽदित्यमुपस्थाथार्थान् प्रति पद्येत स्वस्थ-
र्थवानामगच्छन्ति ॥ ३३ ॥

प्रकृतस्य पञ्चमस्य चतुर्थ्या खया,—कोश इव पूर्वी वस्तुना,—इत्यादि-
क्षयेत्सेतत् । पूर्व्ववत् आदित्यमुपस्थाव, अर्थान् प्रति सञ्ची-
कृत्य, तान् साधयितुमिति यावत् । पद्येत गच्छेत् । अर्थान् प्रप-
द्येत,—इति पाठोऽपि, अर्थान् साधयितुमिति पूर्व्वोक्त एवार्थः ।

एवं गच्छन् शस्त्रयं गत्वा, शस्त्रयंवानामगच्छति । यमर्धमभिसम्भा-
नच्छति, तद्वान् अक्षिमांशमगच्छति यज्ञम् ॥ • ॥ ३१ ॥ • ॥

पञ्चम्याऽऽदित्यमुपस्थाय यज्ञान् प्रपद्येत, स्वस्ति
यज्ञानामगच्छति स्वस्ति यज्ञानामगच्छति ॥ ३४ ॥

प्रकृतस्य पञ्चम्यस्य पञ्चम्या कृत्वा,—याकाशस्त्रीय याकाशः,—
इत्यादिकथ्येत्येतत् । तदनया कृत्वा पूर्ववदादित्यमुपस्थाय यज्ञान्
प्रति शचीकृत्य प्रपद्येत गच्छेत्,—प्रवासस्तः,—इति वाक्यशेषः ।
अथवा । यज्ञान् परित्यज्य प्रपद्येत गच्छेत् प्रपद्येदित्यर्थः । यज्ञान्
प्रपद्येत,—इति पाठे, यज्ञान् सकाशात् प्रपद्येत,—इति च
एवार्थः । एवं प्रपद्यमानः शस्त्रयं स्वस्ति मङ्गलं यथा भवति
तथा यज्ञानामगच्छति । द्विर्ध्वजं पञ्चम्याधिकारसमाप्तिप्रज्ञा-
पनार्थम् ॥ • ॥ ३४ ॥ • ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तशिवात्मवागीशभट्टाचार्या-
मजन्नीयमुद्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतो गोमितीयसङ्क्षेपप्रभाषे
चतुर्थप्रपाठकस्य पञ्चमी खण्डिका समाप्ता ॥ • ॥

गोभिलौक-यज्ञसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके षष्ठौ सर्गिका ।

भूरित्थनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत ॥ १ ॥

भूरित्थनं मन्त्रप्रतीकः । भूरित्थादिकमनकाममारं मन्त्रं नित्यमचरहः प्रयुञ्जीत । अनकाममारशब्देन, “भूर्भुवः स्वरोऽष्टसुखं इव ह्रस्वे”—इत्यादिको मन्त्रो भण्यते । कृतः ॥ योगात् प्रसिद्धेन । योनस्तावत् । मरणं मारः, काम इच्छा । कामेन मारो यस्मात् सोऽयं काममारः, न भवतीत्यकाममारः । न च काममारोऽनकाममारः । इच्छावैव मरणं यस्मादित्यर्थः । प्रसिद्धिवाच्येऽसम्प्रदायानता बोधव्या ॥ • ॥ १ ॥

न केवलमिच्छयैव मरणमस्मात्सम्पद्यते, अपि तु सत्त्वेन मन्त्रमचरहः प्रयुञ्जीत, तस्य,—

न पापरोगान्नाभिचाराद्वयम् ॥ २ ॥

पापरोगः कुष्ठराजशङ्कादिः । अभिचारः स्नेहसन्दर्भादिः । तस्मात् भयं न भवति ॥ • ॥ २ ॥ • ॥

अलक्ष्मीनिर्घोदः ॥ ३ ॥

अलक्ष्मीः प्रसिद्धा । तस्या निर्घोदो निर्हारी नाशकः,—इत्येतत् । कः पुनरसौ ? वक्ष्यमाणो होमः ॥ • ॥ ३ ॥ • ॥

स सुखयमसञ्जीविनीर्दो होमः,—

यजनौयप्रयोगः ॥ ४ ॥

यजनौयेऽहनि प्रयोगोऽनुष्ठानं यज्ञः,—सोऽयं यजनौयप्रयोगः ।
यज्ञदिने कर्त्तव्यः,—इत्यर्थः । यजनौयप्रयोगत्वात्तुपवसवएवात्र
पुरस्करणं स्यात् । यद्यपि यजनौयप्रयोगोऽयं, तथापि तदीयचक्षणा
न करणीयः, किन्तु द्रव्यानादेशादाक्येनैव स्यात् ।

अपर आह । यजनौयस्य प्रयोगोऽनुष्ठानं सोऽयं
यजनौयप्रयोगः । यजनौयप्रयोगत्वं विज्ञातं येनाय
मनुवादः स्यात्, किन्तु अविज्ञातं विधीयते । तेन, यजनौयवत्
प्रयोगः,—इत्यर्थः सिद्धोभवति । तस्मात् धर्मप्रदेशोऽयम् । “उपोष्य
यजनौयप्रयोगेषु”—इति सूत्रित उपवासोऽत्र प्रदिश्यते । कथं
पुनरसति वतिप्रत्यये वत्यर्थः शक्नोऽवगन्तुम् ? शक्यः,—इत्याह ।
कथम् । यजनौयशब्दोऽयं कर्त्तव्या सम्बन्धः तत्सङ्घटितं
उपवासवचने शक्नोति लक्षण्या गमयितुम् । शक्नोति चेद्वसयितुं,
प्रदेष्टुमपि शक्नोति । एवं सुखयमरेषापि वतिप्रत्ययं वत्यर्थः
शक्नोऽवगन्तुम् । सुखयमवर्गः शसमाध्याय प्रपञ्चितः, तत्रैवातु-
सन्धेयः ॥ • १ ४ ॥ • ।

अथेदानीमसञ्जीविनीर्दो होमोऽभिधीयते,—

मूर्द्धोधिम इत्येकैकया ॥ ५ ॥

मूर्द्धोधिमे,—इत्यादिकोऽष्टस्रोऽत्राभिप्रेतो बोधव्यः । तासां

एतान्प्रथमैकया ऋचा एकैका चाहुतिर्होतव्या । असंख्यो-
निर्घोदः,—इत्येकवचनात् सर्वाभिरैकैवाहुतिः स्यादित्यपि कदा-
चिदाशङ्का स्यात् कस्यचिन्नन्दमतेः, अतस्तद्विरासाद्यंमाचार्य-
एकैकयेत्याह ॥ ५१० ॥

किं मन्त्राणामध्ययनक्रमेणैव अष्टावाहुतयो होतव्याः ? न ।
कथं न हि ?

या तिरस्त्रीति सप्तमी ॥ ६ ॥

या तिरस्त्रीत्यनया ऋचा सप्तमी चाहुतिर्होतव्या । सेयम् अदे-
शान्तरपरिपठनेति द्रष्टव्यम् । तदेवमष्टकं चानुवर्त्तमानैः पाठकमात्
ब्रह्माहुतीर्हुत्वा, या तिरस्त्रीत्यनया ऋचा प्रदेशान्तरपरिपठनया
सप्तम्याहुतिर्होतव्या । किं ता तावद्विनिर्मुक्तैवाष्टकं च सप्तमी
ऋमष्टमौ च ॥ ५१० ॥

तदनन्तरम्,—

वामदेव्यर्चः ॥ ७ ॥

वामदेवो नाम ऋचिः, तदीया ऋचः वामदेव्यर्चः । अथ वा ।
वामदेव्यं नाम श्राम, तत् वासु ऋचु गीयते ता वामदेव्यर्चः ।
'कथानञ्चित् अभूवत्'—इति त्वृचो मन्त्रस्ये । तासामप्येककथैव
ऋचा होमः स्यात्, न तु त्वृचेनैव । कुतः ? एकैकया,—इत्य-
नुवर्त्तनात् । तदिदमुपरिष्ठात् स्पष्टीकरिष्यामः ॥ ५१० ॥
यतदनन्तरम्,—

महाव्याहृतयस्य ॥ ८ ॥

महाव्याहृतयो भूराद्यास्तिस्रः । तासामप्येकैकया एकैका षड्वृत्ति-
र्हीतव्या ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

प्रजापते इत्युत्तमा ॥ ९ ॥

प्रजापते न त्वदित्यष्टर्षस्वाष्टम्या ऋचा उत्तमा अस्या षड्वृत्तिर्ही-
तव्या । तदेवमष्टर्षस्वाष्टम्या ऋचो विनियोगः सूत्रितः । आह ।
अथ, उत्तमा,—इत्येतदवाचं पाठक्रमादेवैतस्या उत्तमत्वसिद्धेः,
अलोच्यते,—कारणं वक्तव्यम् ? उच्यते । अस्या उत्तमत्ववचना-
दुपोत्तमाऽपि काचिदाहुतिर्विज्ञायते । पुनरुपोत्तमा नामा-
हुतिरभिप्रेता ? । येयमष्टर्षस्य समीचीनं ऋक्—अपेहि त्वम् ॥
—इत्यादिका साम्प्रतमप्यविनियुक्तैव स्थिता, सेयमुपोत्तमा इत्य-
वगच्छामः । कस्मात् कारणात् ? तस्या विनियोगान्तरानवमतेः,
उपस्थितत्वाच्च । तदेवमष्टर्षस्य क्रमपरिपठिताः ‘परिवाधं यजा-
महे’—इत्येवमन्ताः षट् ऋचः, प्रदेशान्तरपठिता या तिरस्त्री-
त्वेका, वामदेव्यर्षस्तिस्रः ॥ महाव्याहृतयस्तिस्रः । एवन्तावत्
त्रयोदशाहुययो भवन्ति । अपेहि त्वमिति चतुर्दशी । प्रजापते न
त्वदिति पञ्चदशी बोद्धव्या । तथा चोक्तम् ।

“विहारो वामदेव्यर्षी व्याहृतीनां तथैवच ।

असक्तीनामके हीने स्यादपेहि चतुर्दशी” ॥

इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

पर्यवसितोऽलक्ष्मीनिर्घोदः । यथेदानीं कर्माक्षरं वक्तुमारभते,—

यथोऽहं भवामीति यथस्काम आदित्यमुपतिष्ठेत्
पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्नेषु ॥ १० ॥

यथोऽहं भवामीति पञ्चर्षेणाभिप्रेतः । तेनादित्यमुपतिष्ठेत् । कः ?
यथस्कामः । कामयते यः, सोऽयं यथस्कामः । कश्चिन्
काले ॥ पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्नेषु । तिसृष्वपि सन्धासु,—
इत्यर्थः । कुतः ? परतः सन्धिवेलयोः पूर्वाह्नापराह्णपदप्रयोग-
दर्शनात् । एवञ्च, निम्नोपस्थानादनन्तरमितदुपस्थानं स्यात् । यथा-
श्रुतार्थ एव सम्यक् इति चेचित् ॥ • ॥ १० ॥ • ॥

किं यथापठितेनैव पञ्चर्षेण ? न । कथमर्हं ?

प्रातरह्णेति सन्ध्यामयन् ॥ ११ ॥

प्रातरह्णस्य,—इति मन्त्रभागं सन्ध्यामयन्, सम्यक्—यथाचित्तं,
नामयन् परिषमयन्—अहं कुर्वन् इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
प्रातरह्णस्य तेजसः,—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने,—मध्यन्दिनस्य
तेजसः,—इति मध्यन्दिने, अपराह्णस्य तेजसः,—इत्यपराह्णे, अहं
कुर्व्यादिति ॥ • ॥ ११ ॥ • ॥

कर्माक्षरमाह,—

सन्धिवेलयोरुपस्थानस्वस्त्ययनमादित्यनावमित्यु-
द्यन्तं त्वाऽऽदित्यानुदियासमिति पूर्वाह्णे, प्रतिति-
ष्ठतां त्वाऽऽदित्यानुप्रतिष्ठासमित्यपराह्णे ॥ १२ ॥

सन्निवेशयोः प्रातः सायमित्येतत् । उपस्थानं कर्त्तव्यमिति सूत्र-
शेषः । केन ? आदित्य नावसित्वमया अनुष्टुभा यलुर्हयसहितया ।
कस्मै उपस्थानम् ? आदित्यस्य । कथं ज्ञायते ? अधिकारात् ।
मन्त्रलिङ्गाच्च । किमर्थमुनरिदमुपस्थानम् ? स्वस्थयनम् । स्वस्ति
मङ्गलं भवति मण्डति प्राप्नोत्यनेनेति स्वस्थयनम्—मङ्गलफलक-
मित्यर्थः । किं इयोरपि स्वस्थयोरविशेषेण यलुर्हयस्वाभिनिवेशः ?
न । किमर्थं ? उच्यते त्वा,—इत्येतदयलुः पूर्वोक्ते विनियोज-
्यम् । प्रतितिष्ठन् त्वा,—इत्येतदयलुरपराद्धे प्रयोज्यम् । तथा
च, लिङ्गवशादनयोर्व्यनियोगः,—इत्यभिप्रायः ॥१॥ १२ ॥१॥
कर्त्तव्यतरमात्र,—

आचितशतकामोऽर्चमासव्रतस्तामिश्रादौ त्रीहि-
काऽसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ १३ ॥

आचितशब्देन शकटो मण्ड्यते । कुतः ? “आचितं शकटं प्राहुः”
—इति वचनात् । शतशब्दो बहुत्ववचनः, कुतः ? नैघण्टुके
काण्डे ‘शतं सहस्रं’—इति बहुनामसु पाठात् । आचितानां
शतं कामयते,—इत्याचितशतकामः । यद्यप्याचितशब्देन शकटो-
मण्ड्यते, तथाप्यत्र शकटो भारः,—तावत् परिमितं सुवर्ण-
मिश्राभिप्रेतमित्यवगच्छामः । कस्मात् ? शकटमात्रस्यानति-
प्रयोजनत्वात् । तावति सुवर्णेऽप्याचितशब्दस्य सङ्केतितत्वाच्च ।
तथा चोक्तम् ।

“सुवर्णविह्वौ द्विजोऽपि कुहविह्वसु तप्यते ।

तुला ज्ञियां पश्यनं भारः स्वादिशतिसुखा ।

भाचितो ■■■ भारः-न्त्युः याकटो भार भाचितः” ।

इति । अपर आह । “भाचितशब्देनात्र बहुपञ्चमवाच्यमात्मनः प्रार्थते । तत्रा हि चरितार्थत्वादाचितानाम्”—इति । स कश्चय-भाचितशतकामोऽर्हमासन्नतः सन्,—पूर्वोक्तेन विधिना अर्हमासं व्रतं कृत्वा,—इत्येतत् । तमिष्य एव तमिष्यः । तमिष्यस्य कृच्छ-पञ्चस्य, आदौ प्रतिपदीत्यर्थः । ‘व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा’ । व्रीहयः प्रसिद्धाः । कांसशब्देन द्रोणपरिमाणं भक्ष्यते । कस्मात् । “द्रोणः स्यात् कांसमाणकः”—इति वचनात् । व्रीही-णां कांसं व्रीहिकांसं, व्रीहिकांसस्य ओदनो भक्षः व्रीहिकांसौदनः, तं व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ।

आह । व्रीहिकांसस्य, व्रीहिकांसयोः, व्रीहिकांसानाम्,—इति चेधैव विग्रहस्य सञ्चवादेकत्वेन विग्रहे कारणं वक्तव्यम् ? उच्यते । प्रथमोपस्थितत्वादेकवचनसंयोगाच्च एकत्वेनैव विग्रहमाचक्षते । व्रीहिकांसौदनमित्येकवचने त्रयमात्रे सत्त्वे-कत्वमाशङ्कति हृदयम्, आगच्छति चेत्,—न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । उत्तरत्रापि, ‘तस्य’,—इत्येकवचनसंयो-गेन व्रीहिकांसस्य परामर्शाच्चैवमवगच्छामः । अपि च । द्वित्य-बहुत्वाभ्यां विग्रहे ब्राह्मणकृतत्वं स्यात् । तत्रानिष्टम् । कस्मात् कारणात् ? आह । दीवदर्शनात् । कारणस्य आविर्भावात् । तथा च मनुः ।

“सरिक्त्रयां देवकासी ■■■ इत्थं ब्राह्मणसम्पदः ।

पश्येतान् विश्वरो हन्ति तस्मान्नेहेत विश्वरम्” ॥

इति । तस्मात्, सन्धिरात्रपुरीषादस्त्रीकवचनेनैव विचरः,—

इत्यादरणीयम् ॥ • ॥ ११ ॥ • ॥

तदेवं बाह्यान् भोजयित्वा,—

कथानपरासु सन्धिवेलासु प्रत्यग्यामात्रि-
काम्य चतुष्येऽग्निमुपसमाधायादित्यमभिमुखो-
त्तुष्टाद्-भस्माय स्वाहा भस्माय स्वाहेति ॥ १४ ॥

तस्य प्रकृतस्य त्रीचिकांसस्य, कथान्,—

“काम्यकाय कथायैव फलीकरचकधुमाः” ।

इत्युक्तकथान् । सुष्ट्यात्,—इति सम्बन्धः । ■ सन्धिवे कथाः
तथाः,—इत्येवचते । अपरासु सन्धिवेलासु अस्तमयसम्बन्धः,—
इत्यर्थः । चतुष्येनात् तामिन्द्रपञ्चमभिध्याप्य सर्वार्थस्वेवास्तमय-
■ अर्थ होमः ज्ञात्, न पुनः प्रतिपद्येव,—इति दृष्टव्यम् ।
प्रत्यक् पश्चिमायां दिशि, चतुष्ये,—इति सम्बन्धः । आसात्
निवासभूतात् निष्काम्य निर्गत्य गत्वा ■ । चतुष्येवः प्रसिद्धः ।
तस्मिन् अग्निं उपसमाधाय यथोक्तेन विधिना, आदित्यमभिमुखः,
—आभिमुख्येनादित्यमुखः, प्रत्यक्षुषः,—इत्येतत् । “भस्माय
स्वाहा” “भस्माय स्वाहा”—इत्येताभ्यां यस्तुभ्यो एवम् सुष्ट-
यात् । ‘अग्निमुपसमाधाय,—इति कथनात् चिप्रहोमोऽयम् ।
कथं ■ । अग्निमुपसमाधायैव सुष्ट्यात्, ■ सर्वार्थमध्याहृतं
कृत्वा,—इति ॥ • ॥ १४ ॥ • ॥

एतथैवावृताऽपरी तामित्री ॥ १५ ॥

एतयैवान्तरवैवाहता रीत्या अपरावपि तामिन्त्रौ कृष्ययावमि-
व्याप्य अपरासु सन्निवेशासु लुङ्गयात् । इदमिदानीं सन्दिह्यते ।
एतया,—इति किं ब्राह्मणभोजनादेः परामर्शः, आहोस्विदर्शमास-
व्रतादेः १,—इति । ब्राह्मणभोजनादेः,—इत्याह । कश्चात् ?
पावता,—इति करणात् । न खल्वर्शमासव्रतमाहत् । कर्तृवर्षः
खल्वेतत् । कथं प्रायते ? “आचितगतकामोर्शमासव्रतः”—इति
कर्तृविशेषणतयोपन्यासात् । तथादर्शमासव्रतस्य ॥ परामर्शः ।
अपि च । तस्यैव कर्मण्य आहस्तिरिहोपदिश्यते । अभ्यस्ये ॥
कर्मणि सङ्गदेव व्रतमन्यतोपदिष्टम्,—“नित्यप्रयुक्तानान्यु प्रथम-
प्रयोगीषु”—इत्यत्र । तद्वदिहापि वर्णयितुमुचितम् ।

अपर आह ॥ तामिश्रान्तरेषु ब्रह्मचारी आत्,—इति
व्रतान्तरोपदेशाच्चादर्शमासव्रतस्य परामर्शः । इतरथा अर्शमासव्रता-
देव ब्रह्मचर्यस्य प्राप्तत्वात् तदवाच्यं आत्,—इति । तदपि न
समीचीनम् । कुतः ? अर्शमासव्रते ब्रह्मचर्यस्य पूर्वमाचार्येण-
नुपदेयात् । प्रथमतामिन्त्रे तर्हि न प्राप्नोति ब्रह्मचर्यम् ? न
प्राप्नु, का नो हानिः । अर्शमासव्रतस्य पुरस्करणरूपतया तवापि
॥ तावन्तैव प्रथमतामिन्त्रे ब्रह्मचर्यस्य प्राप्तिः । यथा तु प्रथमेऽपि
तामिन्त्रे प्राप्नोति ब्रह्मचर्यं, तथा परतो वर्णयिष्यामः ॥४१५॥॥

तामिश्रान्तरेषु ब्रह्मचारी आदासमापनादासमा-
पनात् ॥ १६॥

अन्तरग्रन्थो मध्यवचनः । तामिश्रपञ्चदशोत्तरे मध्ये ग्रन्थहानि,

तानि तामिन्वान्तराणि । पूर्वापरयोस्तामिन्वयोर्निर्देशात् तन्माध्य-
पतितानि शङ्खपञ्चदिनान्यपि सन्दर्शयितव्यायेन स्पष्टान्ते । तेषु
अङ्गःसु ब्रह्मचारी मैथुनवर्ज्यो, स्यात् भवेत् । आसमापनात् कर्म-
समापनपर्यन्तम् । कर्मसमापनदिनस्य तामिन्वान्तरत्वेऽपि कर्म-
समापनात् परतो न ■■■ ब्रह्मचर्यनियमः,—इत्येतदर्थम् ;—
'आसमापनात्'—इत्याह । यद्यपि, पर्यन्तेन तत्रापि मैथुन-
निषेधोऽस्त्वैव, तथापि निमित्तान्तरप्रयुक्तस्य ■■■ कर्माङ्गत्वं
नास्ति,—इत्यभिप्रायः ।

एवं वा,—

तामिन्वाणामन्तरे मध्ये यावद्द्वानि, तानि तामिन्वान्तराणि, तेषु
तामिन्वान्तरेषु अङ्गःसु ब्रह्मचारी स्यात् । बहुवचनात् प्रथमेऽपि
तामिन्वे ब्रह्मचर्यं प्राप्नोति । तामिन्वान्तरेषु कर्मोपदेशात्तदन्तः-
पातिषु शङ्खपञ्चाव्यङ्गःसु ब्रह्मचर्यं ■■■ स्यात्,—इत्याशङ्कयामाह ;
—आसमापनात्,—इति । कर्मसमापनपर्यन्तमित्यर्थः । द्विर्त्य-
चनं प्रवक्ष्यस्वष्टिकयोः समाप्त्यर्थमादरार्थम् ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तदागौशभट्टाचार्य-
कजम्बीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य तृती गोभिलीयशृङ्गसूक्तभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य षष्ठी षष्ठिका समाप्ता ॥ • ॥

मोभिलीय-पुस्तकसूत्रे

चतुर्थेऽध्याये सप्तमोऽध्यायः ।

अवेदानीं प्रथमं प्रश्नमारभते,—

अवसानं जीषयेत् ॥ १ ॥

अवसानं निवसन्त्वस्मिन्,—इत्यवसानं गृहार्थं भूतानामिहामि-
प्रेतम्, ॥ गृहमेव । कथं प्रावते ? 'समं सोमशम्'—इत्यादि-
विशेषणानां सामर्थ्यात् । 'तत्रावसानं प्राग्हारम्'—इत्यादिसूत्र-
व्योपपत्तेः । तदिदमवसानं जीषयेत्,—'सुखी प्रीतिसेवनयोः'—
इति श्रुत्यात् सेवेत, परिष्कृतीयादित्वेत् ॥ • ॥ • ॥

अवसानमिदानीं विशिनष्टि,—यद्योदयभिः सुखैः,—

समं सोमशमविभक्षि ॥ २ ॥

समं समानम्,—अनिष्क्रान्तमित्यर्थः । सोमशम् । सोमानीव
सोमशानि त्वयानि यत्र विद्यन्ते, तदिदं सोमशमित्युच्यते । अथ
वा । 'द्वयादि भूमिर्लोमानि'—इति वचनात् यथाश्रुत एवार्थः ।
अविभक्षि । ॥ कृतञ्च वेश्मनो नदीतीरमैदव्यपातमतङ्गजादि-
भिर्विशङ्गो विनाशो न सम्भाव्यते, तदिदमविभक्षि । 'अवसानं
जीषयेत्',—इति सर्वत्र सम्बध्यते ॥ • ॥ २ ॥ • ॥

• जीषयेत्,—इति पाठान्तरम् ।

प्राच्य उदीच्यो वा यथापः प्रवर्त्तेरन् ॥ ३ ॥

प्राच्यः प्राक्षुष्यः । उदीच्यः उदक्षुष्यः । वागन्धो विकस्यार्धः ।
यत्र यस्मिन् कानि, पापः प्रवर्त्तेरन्,—प्रवर्त्तेष्वसमावतो वर्त्तेरन्
न तु क्षियेरन् । प्रवर्त्तेरन् समावतो गच्छेदुः, ■ तु प्रयत्नात्तरेष्व,
—इति वा वर्चनीयम् । ‘अवसानं जीवयेत्’—इत्यनेन सम्प्रभ्यते ।
यन्मन्त्रोऽयमुत्तरवाक्यगतः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यगतं तन्मन्त्रं भाषे-
यते । एवमुत्तरवापि द्रष्टव्यम् ॥ • ॥ ३ ॥ • ॥

अक्षीरिष्योऽकष्टका अकटुका यन्मोषधयः स्युः ॥

॥ ४ ॥

क्षीरमिव क्षीरं शुभो निर्यासो भक्ष्यते । क्षीरं विद्यते यासं ताः
क्षीरिष्यः, ता न भवन्तीत्यक्षीरिष्यः,—अर्कादिभ्यो भिक्षाः,—
इत्येतत् । अकष्टकाः, अकष्टकरहिताः,—मदनादिभ्योऽन्याः ।
अकटुकाः । कटुकाः कटुगुणयुक्ताः, ता न भवन्तीत्यकटुकाः
निष्पादिभ्यो भिक्षाः । कटुस्तिष्ठन् । तदेवभूता मोषधयो यत्र
यस्मिन् कानि, स्युः समावतो भवेदुः ॥ • ॥ ४ ॥ • ॥

गौरपांसु ब्राह्मचर्य ॥ ५ ॥

गौराः शुक्रवर्णाः पांसवो रेषवो यस्मिन्, तत् गौरपांसु ब्राह्मचर्य,
अवसानम्,—इति सम्प्रभ्यते ॥ • ॥ ५ ॥ • ॥

लोहितपांसु अश्विनक ॥ ६ ॥

अवसानम् ॥ • ॥ ६ ॥ • ॥

कृष्णपात्सु वैश्वस्य ॥ ७ ॥

अवसानम्,—इत्येव ॥ • ॥ ■ ॥ • ॥

वैवर्षिकानां विशेषमभिधाय, अघेदानीं सामान्येनावसानं विशि-
नष्टि,—

स्थिराघातमेकवर्षमशुष्कमनूपरमसरुपरिहितम-
किलिनम् ॥ ८ ॥

योद्धुभिरभिह्वयमाणं यच्च विदीर्यते, तत् स्थिराघातम् । एकवर्ष-
मभिभववर्षम् । यत्रोत्पद्यमाना ओषधयो न शृण्वन्ति, तदशुष्कम् ।
यत्रोष्णं धीजं न प्ररोहति, तद्रूपरमिरिषमित्थनवर्षान्तरम् । तच्च
भवतीत्यनूपरम् । यत्र दूरं स्वनज्जिरस्यमेवोदकमुपलभ्यते, तत्सरु-
रित्त्वुच्यते । तथा धोक्तम् ।

“क्षीपमुच्यतमाख्यातं यादा चैवेष्टका कृता ।

किलिनं सज्जलं प्रोक्तं दूरस्थातोदको मरः” ।

इति । मरुभूम्या सञ्च्यतो वेष्टितं यत् स्थानं तत्सरुपरिहितम् ।
तत् न भवतीत्यनूपरपरिहितम् । किलिनं, सज्जलं स्थानम् । तत्
न भवतीत्यकिलिनम् ॥ • ॥ ८ ॥ • ॥

पुनरपि विशेषेनावसानं विशिनष्टि,—त्रिभिः सूचैः,—

दर्भसञ्चितं नक्षवर्षसकामस्य ॥ ९ ॥

नक्षवर्षसं स्थाख्यातम् । तत्कामस्य, दर्भसञ्चितम्—दर्भैः कुप्यैः
सम्यक् सीयते ज्ञायते परिच्छिद्यते वा यत्, तथाविधं,—दर्भसुत-

मित्येतत् । तथा ॥ यज्ञान्तरम् । “यज्ञिन् कुम्भवीरचमृतम्”—
इति । वासुविष्वाविह्विरण्यभिहितम् ।

“कुम्भयुक्ता शरवहुता

दूर्वाकाशाहता क्रमेण मही” ।

इति । केचित् पुनरेतदविद्वांसो भावन्ते,—‘दर्शसन्धितं कुम्भ-
निर्मितम्’—इति ॥ • ॥ ८ ॥ • ॥

बृहत्तृयेर्वैलकामस्य ॥ १० ॥

बृहत्तृयेर्वीरचमरादिभिः सन्धितं युक्तम् ॥ • ॥ १० ॥ • ॥

मृदुदृष्टैः पशुकामस्य ॥ ११ ॥

मृदुदृष्टैर्दूर्वादिभिः । सन्धितमिति वर्तते । यच्च त्रिसृषी,
यथाक्रमं ब्राह्मणचरित्रयवैश्वानामवसानञ्च विशेषवार्त्ता । यथं
प्रायते ? तथैव ब्राह्मणचरित्र-यव-पशुकामनामानामाश्लेषेणोपपत्तेः ।
॥ चोक्तम् ।

“कुम्भयुक्ता शरवहुता

दूर्वाकाशाहता क्रमेण मही ।

पशुवर्गे वृद्धिकरी

मधुरकवावाञ्चकटुका च” ।

इति ॥ • ॥ ११ ॥ • ॥

यादासन्धितम् ॥ १२ ॥

यादा,—इति, इष्टकामाहुः । यज्जात् ? देवान्तरप्रसिद्धेः । “यादा

‘‘नेटका कृता’’—इति वचनात् । तथा सञ्चितं तुल्यं—चतुरस्र-
मित्यर्थः । अत्र, सञ्चितम्—इति ज्ञियते, पूर्वस्यात् सञ्चितशब्दा-
देतस्य सञ्चितशब्दस्यार्थमेदप्रज्ञापनार्थम् ॥३॥ १२ ॥३॥

मण्डलद्वीपसम्मितं वा ॥ १३ ॥

मण्डलं पर्युक्तम् । द्वीपशब्देनोक्तमुच्यते । कुतः ॥ ‘‘द्वीपसुक्त-
माख्यातम्’’—इति वचनात् । मण्डलश्च तत् द्वीपश्चेति ॥३॥
द्वीपं, तत्सञ्चितं तदाकारम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । सञ्चित-
शब्दः पूर्ववत् ॥३॥ १३ ॥३॥

॥३॥ वा शब्दाः स्वयं खाताः सर्वतोऽभिमुखाः

शुः ॥ १४ ॥

॥३॥ यच्चिन् खाते वा, शब्दा अवटाः, स्वयं खाताः—न तु
कात्रिमाः, सर्वतः सर्वान् दिग् विदिग् च, अभिमुखा इतरेत-
राभिमुखाः, शुः अभावतो मवेद्युः । एतदनेनोक्तं भवति । सर्वत-
उच्यते ॥३॥ किञ्चिच्चिन्, —इति । ॥३॥ किञ्च दिशां
विदिशाश्च विचारणा नाभिप्रेयते, ॥३॥ ‘सर्वतः’—इति करोत्या-
चार्यः । तथाच गृह्यासंख्यः ।

‘‘दिशाश्च विदिशाश्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ।

सर्वतस्तत्र शब्दोऽयं विचियोने निपात्यते’’ ।

इति । एवं वा,—

सर्वतोऽभिमुखाः,—आभिमुख्येन सर्वदिग् विदिग्मुखाः । एतदने-

नोक्तं भवति । स यतः किञ्चिदुच्यम्, यमितव सञ्जातम् । तवै-
वावटानां सर्व्वतोऽभिसुखत्वसम्भवात् । इयमपि त्रिसृषी यथाक्रमं
शास्त्रापचत्रियवैश्यानामवसानस्त विप्रेषणार्था,—इति केचित् ।
सामान्येनावसानस्य विप्रेषणार्था,—इत्यपरे ॥ १४ ॥ • ॥

तत्रावसानं प्राग्द्वारं यथस्क्रामो बलकामः कुर्व्वीत
॥ १५ ॥

तत्र तस्मिन् स्थाने । यवस्यस्थस्मिन्,—इत्यवसानं यद्द्वं प्राग्द्वारं
कुर्व्वीत । वाः ? यथस्क्रामो बलकामः । यथस्क्रामो वा, बलकामो-
वा,—इत्यर्थः । तदत्र, “खादिरे वज्राति, पालाशे वज्राति, रोहि-
तके वज्राति”,—इतिवदिकस्यो बोधश्च । कस्मात् ? कामस्यन्दा-
भ्यासात् । यदि पुनश्चभयकामोऽभिप्रेतः भ्यात्, तर्हि यथोबलकामः,
—इति कुर्व्वीत्, अर्त्तं कामस्यन्दाभ्यासेन । तस्मात्, कामस्यन्दाभ्या-
सादवगच्छामः,—विकस्योऽयम्,—इति ॥ • ॥ १५ ॥ • ॥

उदग्द्वारं पुत्रपशुकामः ॥ १६ ॥

तत्रावसानं कुर्व्वीत,—इत्यनुवर्त्तते ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥

दक्षिणाद्वारं सर्व्वकामः ॥ १७ ॥

दक्षिणाद्वारं दक्षिणा दिक्, तद्द्वारम्,—यवसानं कुर्व्वीत,
—इत्यनुवर्त्तत एव । सर्व्वकामः,—इति, यत् किञ्चित् यथोवसा-
दिनां कामवते, तत् सर्व्वमेतस्माद्ववतीत्यर्थः ॥ • ॥ १७ ॥ • ॥

■ प्राण्यद्द्वारं कुर्वीत ॥ १८ ॥

पश्चिमद्वारमवसानं ■ कुर्वीत । ० ॥ १८ ॥ ० ॥

अनुद्वारञ्च ॥ १९ ॥

अनु पश्चात् द्वारं यच्च, तदनुद्वारमवसानं ■ कुर्वीत । अकारो ■
कुर्वीतित्यनुपङ्गायः । मित्रनेमीकं भवति ? एतदनेमीकं भवति ।
अष्टाङ्गनाभितुल्यमिव अष्टद्वारं कारणीयं न तु तद्वैपरीत्येन,—
इति । अथवा । अनुद्वारमित्यनेन द्विद्वारं अष्टं निषिध्यते ।
■ नाम ? संमुखद्वारं पश्चाद्द्वारञ्च अष्टं न कारणीयम्,
—इति ० ॥ १९ ॥ ० ॥

अष्टद्वारम् ॥ २० ॥

अनुद्वारमवसानं न कुर्वीत,—इत्यनुवर्तते । अष्टद्वारमनु अङ्गीकृत्य
द्वारं यच्च, तदाविधमवसानं न कुर्वीत । अन्यअष्टद्वाराभितुल्यं
अष्टद्वारं न कुर्वीत,—इत्येतत् । तथा ■ वासुविद्याविद्विद्वत्तम् ।

“द्वारगवाचस्तथैः सार्द्धमभिष्वस्तकोचवेधेन ।

मेष्टं वासुद्वारं विषमनाम्नात्मन्यैव” ।

इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

■ अष्टद्वारं कुर्वीत ;—

यथा न संलीली स्यात् ॥ २१ ॥

■ केन मकारेण अष्टाभ्यस्तथै अङ्गीपाशव-होम-भोज्यादिविहितं

कुर्वाणो गृहपतिर्न पतित-वृक्ष-वृक्षाजादीनां संकोको-पाकोको
 ज्ञात् भवेत् । 'संकोकि'—इति पाठे, गृहसभ्यगतं वनादिकं
 यदा न वृक्षःस्त्रितस्तं संकोकि, पाकोकनमर्थं ज्ञात्,
 —इति वचनोक्तम् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं ग्रथं दक्षिणतस्तथा ।

न्ययोधमपराद्देशादुत्तराद्याप्युदुम्बरम् ॥ २२ ॥

ग्रथो जटी वर्जयेत्पुनर्मान्तरम् । न्ययोधो वटः । अपरः पश्चिमः ।
 काटमन्वत् ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

त्रिं पुनरेतैरेताश्च दिक्षवस्त्रितेर्भवति ? उच्यते,—

अश्वत्थादग्निमयं विद्यात् प्रचाद्ब्रूयात् प्रमायुकान् ।

न्ययोधाच्छस्त्रमपीडामध्यामग्रमुदुम्बरात् ॥ २३ ॥

अश्वत्थात्—पूर्वतः स्त्रितात् । प्रचात्—दक्षिणतः स्त्रितात् । प्र-
 मायुकान्,—प्रकर्षेण कृत्वा, अस्यायुवः,—इत्येतत् । मादुकाः,
 —इति निघण्टो कृत्वा नाम चतुर्थे पदम् । प्रमायुकान् प्रकट-
 पित्तान्,—इति शेषित् । न्ययोधात्—पश्चिमतः स्त्रितात् । अस्त्रा-
 मग्रमधिरोहन् । उदुम्बरादुत्तरतः स्त्रितात् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

आदित्यदेवतोऽश्वत्थः प्रथो यमदेवतः ।

न्ययोधो वारुणो रुद्रः प्राजापत्य उदुम्बरः ॥ २४ ॥

अश्वत्थराजः । प्रथो यमदेवतः,—इत्यनेकाचरन्मूनतावासपि
 न इन्द्रोभङ्गदोषदीदयितव्यो भवति । भवति चात्र नाश-

यम् । “न स्त्रीकक्षादधराधिराधयन्ति”—इति । देवताकीर्तन-
मुत्तरार्धम् ॥ • ॥ २४ ॥ • ॥

यदि पुनः पूर्वादिष्वस्त्रित्यादयः स्तुः, तदा किं कुर्यात् ?,—इत्य-
पेक्षायामाह,—

तानस्त्रस्थानस्थान् कुर्वीत ॥ २५ ॥

तान्स्त्रयादीन् पूर्वादिष्वस्त्रितान् अस्त्रस्थानस्थान् कुर्वीत । स्त्रेषु
पूर्वींस्त्रेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति,—इति स्त्रस्थानस्थाः, न अस्त्रस्थानस्थाः
अस्त्रस्थानस्थाः, तथाविधान् कुर्वीत । यथा ते स्त्रस्थानेषु पूर्वादिषु
■ तिष्ठन्ति, तथा कुर्यादिति यावत् । तथाकरवच्च अदेनादुद्धर-
णादा बोधव्यम् । तत्र चोत्तरसूत्रोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः ।

“तान् स्त्रस्थानस्थान् कुर्वीत”—इति पाठे, तान्स्त्रयादीन्
स्त्रस्थानस्थान् स्त्रेषु स्थानेषु स्थितान् कुर्यादिति व्याख्येयम् ।
यस्मात् पूर्वादिष्वस्त्रितेष्वस्त्रित्यादिषु अभिभयादिकं, स्त्रस्थान-
स्थितेष्वभ्युदयः, तस्मात्तान् स्त्रस्थानस्थितान् कुर्वीत,—स्त्रेषु
स्थानेषु रोपयेदित्यर्थः । आह । कानि पुनरमीषां स्त्रस्थानानि ?
पूर्वविपरीतानि,—इति नृमः । कस्मात् ? वासुविद्याविदां वच-
नात् । तथा चोक्तम् ।

“याम्यादिष्वसुभफला-

जातास्त्ररथः प्रदक्षिणेनैते ।

उदगादिषु प्रयस्ताः

प्रचरटोदुस्त्रराज्याः” ।

इति ।

“भवनस्य वटः पूर्वे जातः स्वात् सार्धैकामिकः ।

सदुम्बरस्तथा यास्ये वारुचे पिप्पलः शुभः ।

प्राच्योत्तरतो धन्वो विपरीतो विषमैवे” ।

इति चैवमादि ॥ • ॥ २५ ॥ • ॥

यदा स्वस्वेतानाम्मयादौमुचरेत् ऋदयेद्वा, तदा तद्दोषशाम्यर्थम्,—

एताश्चैव देवता अभियजेत् ॥ २६ ॥

एता अनन्तरोक्ता देवता अभियजेत् । एवमन्दात् खं वृक्षमुद्धरेत्
ऋदयेद्वा तस्यैव देवतामभियजेत्, न पुनः सर्वाः । चयन्दः
पूर्वोक्तकालेन सम्बन्धकरार्थः । सम्बन्धकरश्च प्रयोजनम्,—
यदा स्वस्विमे अस्रस्नानस्याः क्रियन्ते, तदैवायं कल्पी यथा स्वात्,
—इति । वृक्षे चैवं सम्बन्धकरचे, एवमन्दः पूर्वोक्तप्रकारेण
विशेषबोधको द्रष्टव्यः । अथवा । चयन्दः ऋदनपक्षे मनुक्तपाय-
चित्ताम्तरानुसन्धानार्थः । कथं नाम ? एता देवताश्च अभियजेत्,
अथच जपेत्,—इति । तथाच मनुः ।

“फलदानाच्च वृक्षाणां छेदने जप्यसूक्तम् ।

शुक्लवस्त्रोत्तानाच्च पुष्पितानाञ्च वीरघान्” ।

इति । कल्पान्तरसमुच्चयार्थमपि चयन्दं वर्णयन्ति । कथं नाम ?
यदि तानस्रस्नानस्यान् न कुर्वीत्, तदा,—

“क्षिप्याद् यदि न तर्कस्तान्

तदन्तरे पूजितान् वपेदभ्यान् ।

पुष्पागाशीकारिष्ठ-

वकुलपनसान् शमीशालौ” ।

इति वासुविद्याविदुक्तं कुर्यात्,—इति । तदिदं कस्यान्तरं यज-
न्नेन समुचीयते,—इति मन्वन्ते ॥ • ॥ २६ ॥ • ॥

मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णया गवा यजेत ॥ २७ ॥

मध्ये प्रकृतस्य गृहस्थाभ्यन्तरे, ■ तदर्धपरित्यक्ताया भूमिः । कथं
प्रायते ? अत्रिहितपरित्यागे व्यवहितपरित्यगे च कारणविशेषस्या-
भावात् । “पूर्वैः प्रौष्ठपदैर्द्वेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य”—इति च साम-
विज्ञाने ब्राह्मणे दर्शनात् । अग्निम् उपसमाधाय,—इत्युक्तार्थम् ।
■ कृष्णवर्णया गवा यजेत । वेयं स्त्रीगवौ अग्निप्रेता,—
इत्यवगच्छामः । कस्यात् कारणात् ? कृष्णया,—इति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशात् ॥ • ॥ २७ ॥ • ॥

अजेन वा प्रवेतेन ॥ २८ ॥

यजेत,—इत्यनुवर्तते । ऋक्षुरचरार्थः । वायन्दाद् गोरभावे सत्यं
कस्यो बोद्धव्यः ॥ • ॥ २८ ॥ • ॥

किं केवलस्य गवा ? केवसेन ■ अजेन ? न । कथमर्हि ?—

सपायसाभ्याम् ॥ २९ ॥

पयसि भवचक्षुः पायसः । तत्संहिताभ्यां गोऽवाभ्यां यथासाभ-
मन्वन्तरेण यजेत । साधवं चिकीर्षुः श्रद्धाचार्यः, सपायसाभ्याम्,
—इति सूत्रयाचकार, ■ पुनर्गोऽजयोः साहित्यप्रतिपिपादवि-
षया । कथं प्रायते ? अजेन वा,—इति वाङ्मनेन तयोर्विकल्प-
प्रतिपादनात् ॥ • ॥ २९ ॥ • ॥

गोरपयसाभ्याम्,—

पायसीन वा ॥ ३० ॥

शिवत्वेन यजेत । तदत्र, पशुपतेर्निर्वापे च, वासीष्पतये स्वा,—
इति देवतानिर्देशः स्वात् । कुतः ? समाख्यानात् । देवदेवत्वत्वात्
'जातवेदोवपया गच्छ देवान्'—इति वपाहोममन्त्रः स्वात् ।
केवलपायसपक्षे तु, वपाया अभावात् वपाहोमस्य सोप स्वात् ।
अवदानानि चतुर्दशैवावदेयानि । कुतः ? पामसकृत्क्री-
डोरन्नापवादाभावात् ॥ • ॥ ३० ॥ • ॥
ततश्च प्रकृतिवत् पायसमांसचक्षु अपयित्वा,—

वसामाज्यं मांसं पायसमिति संयुज ॥ ३१ ॥

वसाम्,—इति अतावदानमांसयुजमाहुः । तच्च वसासम्पृक्तं
भवति । अते खलु मांसे निर्मच्छन्ती वसा यूस्वेव मिश्रीभवति
■ दृढशुष्यन्ती । आह । एतस्मान् लिङ्गात् पूर्वमेव वसां पृथ-
गुद्धरिणामः ॥ न,—इत्युच्यते । कुतः ? कल्पनागौरवापत्तेः ।
प्रमादविशेषस्य अभावात् । तस्मात्, चरुदयस्यैव अवचमात्रादव-
गतिरन्वयोपपन्नं सिद्धं न चर्त्तन्तरमनुमापयति,—इत्याख्येयम् ।
इच्छते अल्पव्यवापि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्दम् ;—दण्डयोगादण्डः
पुष्टवः,—इत्येवमादौ बहुलम् ।

सूक्ष्मशेषमिदानीं वर्क्षते । आज्यं व्याख्यातम् । मांसं पशवदान-
ममांसम् । पायसं पूर्वोक्तम् । 'इति' एतानि चत्वारि, संयुज,—
'हु मिश्रये,'—इति अरणात् सम्बन्धं मिस्रयित्वा ।

अर्पणक्रमश्च,—अवदानानि पायसञ्च अपयित्वा, कर्त्तव्यदान-

रसमवाशिष्य, स्वस्तरेऽवदानानि ज्ञात्वा, नवायां सूत्रावामन्त्र-
ग्रन्थेदयित्वा, कंसपात्रे चाक्षय्य, वस्त्रादिभिः सह संमिश्रयेत्,
—इति ॥ • ॥ ३१ ॥ • ॥

ततश्च,—

अष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात् ॥ ३२ ॥

अष्टगृहीतं गृहीत्वा अष्टकृत्यो गृहीतं कृत्वा,—इत्येतत् । कस्मात्
अष्टगृहीतं गृहीत्वा ? संमिश्रितात्,—इत्याह । कुतः ॥ मिश्र-
— तदर्थत्वात् । पूर्वं च तथैव दृष्टत्वात् । च, मध्यात्
पूर्वार्धादिति माकृतो धर्मो निवर्तते । कस्मात् ? वैज्ञातस्य विशेष-
योपदेशस्त्वार्यवत्त्वात् । सूत्राणामपि नात्र कश्चिद्विशेषः । एवमेवे ।
अग्रे लाघुः,—“समीतस्य मध्यपूर्वार्धाभ्यां त्रिः ग्रहणात् षड्विदा-
नानि भवन्ति, सूत्राणाम् मध्यपूर्वार्धपञ्चाहंभ्यो द्विः ग्रहणम्—
तेन पक्षेव भवन्ति, पुरस्ताद्वोपरिष्टाच्चान्वयस्त, एवमष्टगृहीतं
भवति”—इति । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । अव-
दानस्यानमत्रापि प्रत्यक्षयेत् । कुतः ? “प्रत्यनक्त्यवदानस्यानानि”
—इत्यविशेषोपदेशात् । तद्वाच्ये च कारणविशेषस्याभावात् ॥
॥ • ॥ ३२ ॥ • ॥

जुहुयात्,—इति सामान्यतत्त्वम्, अग्नेदानीं तत्रैव विशेषो-
द्भिधीयते,—

वाप्तीत्यत इति प्रथमा ॥ ३३ ॥

वाच्योच्यते,—इति मन्त्रेण प्रथमा आहुतिर्हीतव्या । यत्र किञ्चि-
दुक्तमस्ति । परस्तात् तदव्यामः ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

वामदेव्यर्चः ॥ ३४ ॥

तिष्ठः । तामिः तिस्र आहुतयो हीतव्याः ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतयः ॥ ३५ ॥

तिष्ठः । तामिरपि तिस्र एवाहुतयो हीतव्याः ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

प्रजापतय इत्युत्तमा ॥ ३६ ॥

प्रजापतये स्वाहा,—इत्यनेन मन्त्रेण उत्तमा अन्वा आहुतिर्हीतव्या ।
[३६] । निर्देशवशादेव प्रथमोत्तमले सिद्धे, प्रथमा,—इति उत्तमा,
—इति चापान्वसिति चेत् । [३७] अर्धवत्त्वात् । कः पुनरर्थः ?
उच्यते । यनवीः प्रथमोत्तमत्वमभिदधानः क्षत्रमयोरेवाहुत्वोक्त-
मानामिषमन्त्रं प्रापयत्वाचार्यः, न सर्वोपामाहुतीनाम् । तस्मान्,
'वामदेव्यर्चः' 'महाव्याहृतयः'—इत्यन्तरालक्षिताः 'महाहृतय-
आज्येनैव स्तुः, न चरुणा । तथा चोक्तम् ।

‘आज्यमुज्जां तथा कृत्वा यज्ञवर्धेचि याचिषाः ।

यज्ञार्धतस्यवेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ।

इं पथ [३८] कर्मैषैता हविराहुतयः श्रुताः ।

त्रैधा आज्येन हीतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति । होऽयमर्थः । रघुनन्दनादयस्त्वेतदजानन्तः सर्वा एव
सर्वाहुतीरिच्छन्ति । तदप्राप्तम् । तत्र हे एव सर्वाहुती च-
३८

यहीतेन । अन्तरासवर्तिन्यः वक्ष्यन्तुतयसु सखद-
यहीतेनेवेति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

हुत्वा दश वलीन् हरेत् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रचरार्थः । अभिधानादेव प्राप्तत्वात् हुत्वा,—इत्येतदवाच-
मिति चेत् । न । सम्बन्धकारणार्थत्वात् । हुत्वा,—इति पुनर्वचनं
। होमवलिहरणयोः सम्बन्धकारणार्थम् । सम्बन्धकारणस्य च
प्रयोजनम्,—होमशेषेष्वेव वलिहरणं । अत्र,—इति । अथ
वा । हुत्वा,—इत्येतदवचने, 'प्राक् स्निष्टकृत आवापः'—इति सूत्र-
त्वात् । स्निष्टकृतोमादूर्वामेव वलिहरणम्,—इत्यपि
कदाचिदाशङ्का अत्र कश्चिदिति, हुत्वा,—इत्याह । कथं
नाम ? स्निष्टकृदादिकमपि हुत्वा वलीन् हरेत्,—इति । अन्ते
स्वाहुः । "कर्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानमिदानीं माम्भूदित्यतः,
हुत्वा,—इति वचनम् । कथं नाम । हुत्वा वलीन् हरेत् ततो-
वामदेव्यं गयेत्"—इति ।

ननु, दश,—इत्यपि पुनर्वचनम्, दशानामेवोपरिष्ठादुपदेशात्
अन्तरेवाप्येतद्वचनं, वलीनां दशत्वं लभ्यत एव । उच्यते । "प्रा-
क्पूर्वावाचीभ्योऽहरहर्निस्तमयोगः"—इति सूत्रयिच्चमाचत्वादस्मिन्
कश्चिच्च अनित्यत्वमपि तेषां कश्चिदाशङ्कीत । अतस्तच्चिरासार्थे दश,
—इति सूत्रयाचकार । वा । "प्रजापतये आहोति सध्व उप-
हरेत्"—इति सामविधानब्राह्मणे एकादशानां वलीनां हरण-
दर्शनात् अत्रापि सध्वतोऽप्यधिकं वलिहरणं आहोतीमामधिका-

यज्ञामपनेतुं दध, — इत्याह । दधेवात्र वक्ष्यो भवन्ति न पुनः
 क्षामविधानवदेकादश । मजापतये आह, — इति होम एवात्र
 आत् न वलिः, — इत्याभिप्रायः । न चैवं ब्राह्मणविरोधः, — इति
 शङ्कनीयम् । तस्मात् कस्यात् कस्यान्तरत्वादेतच्च । एव
 होमोऽपि तत्र विधेयः श्रूयते । स च तद्वैवानुसन्धेयः । तस्मात्,
 ब्राह्मणं श्रौताभिविवक्षं कस्यान्तराभिप्रायं वा, — इत्याक्षेपम्
 ॥ ० ॥ ३७ ॥ ॥

अधेदानीं ■ वक्ष्यो हर्त्तव्याः ? कथञ्च ? — इत्येतदन्वयम् ।
 तदुच्यते —

प्रदक्षिणं प्रतिदिशम् ॥ ३८ ॥

वक्षीन् हरेत्, — इत्यनुवर्त्तते । अक्षुरक्षरार्थः । अथ, प्रदक्षिणम्,
 — इत्येतदवाच्यम् ? अनु वक्ष्यमाणदेवतोपदेशसूत्रादेव प्रादक्षि-
 ण्यस्य सिद्धेः । नैव दोषः । कस्मात् ■ यस्मात् प्रकृतस्याग्नेः
 प्रादक्षिण्येतात् वलिहरणमित्येतत्प्रतिपिपादयिषया प्रदक्षिण-
 मित्याह । अन्यथा कर्तुरेव प्रादक्षिण्यं आत् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥
 किं केवलाच्च दिक्षु ? न । क तर्हि ? —

अवान्तरदेशेषु ॥ ३९ ॥

वक्षीन् हरेत्, — इत्यनुवर्त्ततएव । यमन्दोऽत्र सुतवत् द्रष्टव्यः ।
 अवान्तरदेशेषु च वक्षीन् हरेदित्यर्थः । दिशोर्दिशोरन्तराक्षमवा-
 न्तरदेशः, — इत्याख्यायते ॥ ० ॥ ३९ ॥ ० ॥

अधेदानीं, कथं वक्षीन् हरेत् ? — इत्येतत् यज्ञमारभते, —

आनुपूर्व्येणाव्यतिहारम् ॥ ७० ॥

पूर्वं पूर्वमनु,—इत्यनुपूर्वम्, तस्य भाव आनुपूर्व्यम्, तेन आनु-
पूर्व्येण, वक्तुम् इदेत्,—इत्यनुवर्तत एव । किं कुर्वन् ? अव्य-
तिहारम् । व्यतिहारमकुर्वन् । व्यतिहारो व्यक्तासः पौर्वापर्य-
विपर्ययः,—इत्यनर्थान्तरम् ।

■ पुन व्यतिहारो निप्रियते ? आनुपूर्व्येत्वाद् । कुतः ?
सखिधानात् । मन्त्राणाम्,—इति च प्रतिपद्यामहे । कस्यात् ?
तेषामपि बीजसन्निधानस्य सत्त्वात् । न वक्तव्यं तर्हि ? ननु
विधानसामर्थ्यादेव व्यतिहारो ■ भविष्यति, अद्योष्यते ;—कारणं
वक्तव्यम् । आदराद्यम्,—इति ब्रूमः । आह । ननु सूत्रमिवैतद-
वाच्यं पूर्वसूत्राभ्यामुत्तरसूत्रेण चैतस्य गतार्थत्वात् । उच्यते । नैव
दोषः । कस्यात् ? सामान्यप्राप्तेर्विशेषकथनस्यापुनरुक्तत्वात् । लेख-
त्रेक्षी कृत्स्नयमाचार्याणाम् । ते खल्वदितः सामान्येनाभिधाय
पुनस्तदेव विशेषेणाभिदधते । सोऽयमव्यतिहारो न दोषः ।

एतस्मिन् कल्पमुक्ते पूर्वसूत्रद्वयक्रमानुरोधायकान् विद्वत्स्य
किमादितः चर्चासु दिक्षु नवतिहारं ततोऽप्यन्तरदेशेषु ? उत
उत्तरसूत्रानुसारात्तदुक्तेनैव क्रमिणः । उताहं । उभयत्रापि पाठ-
क्रमस्याविशेषात् विकल्पः ?,—इति कदाचित् शिष्या सुष्टेभुः,
यतः परमकार्त्तिक आचार्यः सूत्रमिदं रचयाच्चकार ।

ननु तथापि न ज्ञायते ;—प्राचीनस्य पराचीनस्य वा क्रमस्यानु-
पूर्व्यमवगममभिप्रेतम्,—इति । पराचीनस्य,—इत्याह । कुतः ?
यतः प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्यं कल्पमभिप्रेयसाचे सत्त्वात् व्यतिहारः

अनुरक्त्यर्थः । अथस्तादिति गीर्वाणमुपदिशति । अर्चयामि
ब्रह्मवन्तावन्वेति । अर्चम्,—इति अर्चमुत्पिप्य दानार्थम् । दिवि,
—इति दिवं भगवि निधाय निवेदार्थम् । बलिहरचमन्तावा-
न्नामीवामनो नमस्तारः स्यात् । कुतः ?

“अमुर्ध्वं नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्तारः कृती यतः” ।

इति प्रकृतौ तथादर्शनात् । पिप्रभ्यः,—इत्यत्र चान्ते संधाकारः
स्यात् । कष्मात् ?

“संधाकारेण निगयेत् पिप्रं बलिमतः सदा” ।

इति वचनात् । ब्रह्मवन्तौ तु यावदुक्तत्वादादित एव नमस्तारः
स्यात् । विशेषवचनस्य सूत्रार्थवत्त्वाद्ये सामान्यवचनस्योपरोध इत्यत-
एव । न च विकल्पः, अतुल्यबलत्वात् । सामान्यविशेषयोर्विकल्प-
कचिदप्यदर्शनात् । उपवीक्ष्य च सूत्राचार्यः कात्यायनस्य,—
इति नैतदन्वययितुं शक्यम् । सामविधानब्राह्मणेष्वेवमेवेतत्
समाप्तायते,—इति भाव विकल्पो युक्तः कल्पयितुम् । अपरे पुन-
रेतद्विद्वांसो भावन्ते,—“ब्राह्मणे,—इत्यत्रान्ते नमस्तारः स्यात् ।
कुतः ? प्रकृतौ तथा दृष्टत्वात् । यथोपदेशं वा स्यात् । उपदेश-
सामर्थ्यात् । एवमेतत्, विकल्पः, तुल्यबलत्वात्”—इति । सुभूमि-
करचसुभयतस्त्रिभिः परिपेक्ष्य प्रकृतिवदत्रापि कर्तव्यः ॥०॥ ४१ ॥

प्राच्यूर्वावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः ॥ ४२ ॥

प्राच्यूर्वावाचीभ्यः,—तत्तद्विन्देवताभ्यः,—इत्येतत् । अवाची खलि-

वाधोदिमभिधेयते । कथं ज्ञायते ? तद्वत्तेरवाधीनं दीयमानत्वात् ।
 समिहितपठितयोर्ध्वं वैपरीत्याह । तथाच नित्यवसौ कर्त्तव्य-
 प्रदीपः । “इन्द्राय वासुकये ॥” — इति । एताभ्यः सप्त देव-
 ताभ्योऽहरहः प्रत्यहं, नित्यप्रयोगः, — नित्यमवच्छं प्रयोगोऽनुष्ठानं
 कर्त्तव्यः वसीनाम् । एताभ्यो देवताभ्यः प्रत्यहं वज्रहरचमवच्छं
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । तदिदं प्रसङ्गादेव सूत्रितम् । अहरहरिति प्रत्यह-
 करणार्थम् । नित्यपदमावच्छेदकत्वाच्चम् । ॥ पूर्वसूक्तोक्त ॥
 ज्ञात् । वैपरीत्ये कारणाभावात् । कथमेदः सस्विहोर्ध्ववैपरीत्ये-
 नावाधीनइत्यर्थः, — इत्यवोचाम । अहश्चितः सत्यमिव कथः
 कर्त्तव्यप्रदीपकता । समिहितचेतत् सर्वमस्माभिरुच्यतात्, —
 “यस्य संस्तूपं स रक्षोवनेभ्यः” — इत्यत्र ॥ ४२ ॥ ० ॥
 प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतमेव पुनरनुवर्त्तामहे, —

संवत्सरे संवत्सरे नवयज्ञयोर्वा ॥ ४३ ॥

वाग्वन्दस्त्रोभयदान्ययः कर्त्तव्यः । नवयज्ञयोः, — इत्येतदपि बोधितं
 दृष्टव्यम् । तेनायमर्थः । संवत्सरे धंवत्सरे वा नवयज्ञयोर्नवयज्ञयो-
 र्वा नित्यप्रयोगः, — इत्यनुवर्त्तते । नवयज्ञयोरिति द्विवचनकरणात्
 त्रीहिवचनयोरिति बोधव्यम् । आभाकवज्रस्य ॥ वनस्यविषयत्वा-
 दिह भोजेद्यः ।

आह । कथं नित्यप्रयोगः ? यकीकृत्य कर्त्तव्यः, — इत्याचक्षा-
 ॥ । कथात् ? “अव्यक्तं प्रधानमामि” — इति वचनात् । तथाच
 सामविधाने ब्राह्मणे । “अथातो वासूभ्यसनम्” — इत्येतत्किम् प्रत्य-

रवे, “वहुपशुवनधान्दिरस्त्रमायुजत्पुहर्व वीरसुः सुभगा यवि-
 चवल्लीकं शिवं पुष्पं वासु भवति, चतुर्थे मासेषु प्रयोगः संवत्सरे
 वा पुनः प्रयोगः” — इत्याद्यानम् । तस्मात्,—प्रकृतस्य वलित-
 यस्य प्रयोगः,—इत्यस्य तैवा वर्चना । सामविधाने कृत्स्नहरद्वयजि-
 त्तयस्योपदेशविरहात् प्रकृतस्यैव कर्मणः पुनः प्रयोगोऽवगम्यते ।
 तस्मादिहापि तस्यैव वर्चयितुमुचितम् ॥ • • • ४३ ॥ • • •

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहापात्रो-
 क्तवनीचन्द्रकान्ततर्कासङ्गारण्ये ज्ञेयो भोमिलीयस्य सप्तमोऽध्यायः
 चतुर्थप्रपाठकस्य सप्तमी खण्डिका ॥ • • •

गोभिलौय-गृह्यसूत्रे

चतुष्टयपात्रके चरणी कथितम् ।

अथ यथाऽऽयज्ञायणीकर्त्तव्यं चरणीकृतम् ॥ १ ॥

आख्याते अथ यथाऽऽयज्ञायणीकर्त्तव्यं । तयोः कर्त्तव्योः, यथायथा
यवान् मिष्टा, — अथ यथायथा । उर्व्वरितान् लात्वा, — इत्येतत् ।
अथ यथायथा, — इति वचनादासादिमानां यवानां मध्यात् पूर्व्वमेव
भर्जनादवशेषः कर्त्तव्यः, न भर्जनात् परतः । कुतः ? अनय-
तत्वासेवान् । तथा चोक्तम् ।

“अथ यथायथा यथाः प्रोक्ता वृष्टा घाना भवन्ति ते” ।

इति । मिष्टा, — इति चरणीकृतम्, एतत्कर्त्तव्यं चरणीकृतम् ।
वशेषः कर्त्तव्यः, न तु यदि देवादक्षताः मिष्टान्ते, तदेवैतत्
कर्त्तव्यः कर्त्तव्यम्, — इत्युपदिशति ॥ १ ॥

प्राङ् बोद्धुं वा यामाचिष्कम्य चतुष्टयेऽग्निसुप-
समाधाय इये राक् इत्येकैकयाऽञ्जलिना जुहु-
यात् ॥ २ ॥

प्राङ् बुद्धुं वा उदङ् बुद्धुं वा यामाचिष्कम्य निर्गन्तुम् । अचिष्कानाति-
रेकात् निष्कमचिष्कम् मिष्टमो न चतुष्टयम् । चतुष्टयः प्रसिद्धः ।
तस्मिन् ‘अग्निसुपसमाधाय’ — इत्युच्चारणम् । इये राक्, — इति
अचिष्कानातिरेकात् । तादात्म्येकया अथवा, अचिष्कानातिरेकात् ।

मीकृतेन पाणिहयेन लुह्यात् ;—प्रज्ञतानचतान् । अथ, अग्नि-
मुपसमाधाय,—इत्येतदवाच्यम् ; ननु लुहोतिचोदनया खल्वेतत्
प्राप्नोति ॥ न,—इत्याह । कस्मात् ? यस्मादग्निमुपसमाधाय,—
इत्येतदवधाने चतुर्थे खल्वसौ होमः स्यात् उदकाद्वाचनतत्पु-
नानाम् । तस्मादेतदुच्यते । अग्निहोमन्यायेन खल्वयं होमः स्यात् ॥
तत्प्रापनायै चाग्निमुपसमाधायेत्युच्यते । कथं नाम ? अग्नि-
मुपसमाधायेव लुह्यात् न ■ परिसमूहनादिकमपि ज्ञत्वा,
—इति ॥ ० ७ २ ॥ ० ॥

प्राहुत्कम्य वसुवन एधीत्यूर्ध्वमुदीक्षमाणो देव-
जनेभ्यः ॥ ३ ॥

प्राहु प्राहुः, उत्कम्य अग्नेः सक्तायात् कतिचित् पदानि
मत्वा । वसुवन एधि,—इति यत्तुधा विरभ्यस्तोन,—इत्यर्थः ।
कुतः ? पश्यमानमन्त्रकाण्डे तथैवेत्ययं यत्तुधः पाठात् । ऊर्ध्वम्
उपरिष्ठात् । उदीक्षमाणः ऊर्ध्वमवलीकयन्, देवजनेभ्यः देवजनानु-
हिम्नः । प्रज्ञतानामचतानामचमिमुक्कृजेत्,—इति सूत्रशेषः ।
“ऊर्ध्वम्”—इति पदस्योत्पत्तिं संवन्धी न ■ ईक्षयेत् । कथं ज्ञावते ?
उदीक्षमाणः,—इति उदुपसमंथैव तदवगतेरनर्थकत्वापत्तेः ।

इदमिदानीं शब्दिज्ञाने । वसुवन एधि,—इत्येतद्व्यस्तुः किमुत्-
क्रमेण संबध्यते, चाहोमिदुदीक्षयेत्, उताहो सक्तेर्गं १—इति ।
उत्कम्येन,—इति केचित् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मादेवं
वति अचतवसिरमन्त्रकः स्यात् । तच्चानिष्टम् । “द्रष्टव्यागो न

निर्देवः”—इति करणात् । ॥ प्रधानसंबन्धसिद्धान्तो-
 ऽप्येवमुपपद्येत । अतएव, उदीक्षणेन संबन्धः,—इत्यपि नाद्विधा-
 महे । अपरे तु,—देवजनेभ्यः,—इति चतुर्थीनिर्देशादयमेव नम-
 स्कारान्तो बलिमन्त्रः,—इति मन्त्रभागाः,—वसुवन एधीति
 मन्त्रस्मरणमन्त्रेन संबन्धम् इच्छन्ति । तदप्यनुन्दरम् । कक्षात्
 कारणात् ? इतिकरणाभावात् । एवं कृत्वभिप्रेयसाधि, “इन्द्रा-
 येति पुरस्तात्”—इत्येवमादिवत्, देवजनेभ्यः,—इत्यत्रापि इतिः
 क्रियेत । तदकरणाद्वगच्छामः,—नायं बलिमन्त्रः,—इति ।
 तस्मादुक्तमेषैव यजुषः संबन्धः । तथा चोक्तम् ।

“कक्षं वस्त्रितिमन्त्रेण देवेभ्योऽस्तेत् यथाभ्यस्त्रिम् ।

तथैतरजनेभ्यश्च प्राञ्चमन्यद् यथाविधि” ।

इति । उत्क्रमणमुदीक्षणश्च इयमपि मन्त्रानुपदेशाद् व्याहृतियोगेन
 स्यात् । तृष्णीमिति केचित् ।

पत्राह । ननु आग्नेयमिदं यजुः ‘वसुवन एधि’—इति ।
 तथाआग्नेयेन यजुषा देवजनेभ्यो बलिर्दीयते इत्यनुपपन्नमिव प्रति-
 भाति । नायं दोषः । “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठेत”—इतिवद्वचना-
 नुपपत्तिरुपपत्तिश्च । ॥ चोक्तम् । “किमिव हि वचनं न कुर्यात्
 नास्ति वचनव्यातिभारः”—इति । अपिच । देवजनार्थमन्त्रे-
 ष्वप्येवितत्वात् नात्रानुपपत्तिगङ्गाऽवसरः । अयं कृत्वर्थीमन्त्रश्च ।
 वस्त्रिति धननाम । वन सम्प्रतौ । हे अग्ने, त्वमस्मिन् कर्त्तव्यं वसु-
 धनः धनसंविभागशीलः एधि भव । योऽयमन्त्रवस्त्रितमया दीयते,
 तं विभज्य यथाशौख्यं देवजनेभ्यः ॥ इति । प्रसिद्धं कृत्वेर्देवानां
 इत्यप्रापकत्वम् । तस्मात् सर्व्वमुपपद्यते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

तिर्य्यङ्कितरजनेभ्योऽर्थाङ्केष्वेवमाद्यः ॥ ४ ॥

तिर्य्यङ्कितरजनीं यथा भवति, तथा,—इति क्रियाविशेषमेतत् ।
अथवा । “प्राप्तमन्यद् यथाविधि”—इति वचनात् प्राप्तमेतं वक्तिं
हरेत् । ततश्च एवं व्याख्यायते । तिर्य्यङ्कितरजनीः सन्, इतरज-
नेभ्यः अक्षताभ्यस्तिसृजते । प्रकृतेन वधुत्वेन एधीत्यनेन मन्त्रेण ।
किमविशेषः ॥ न । कथन्तर्हि ? अर्थाङ्केष्वेवमाद्यः । अधो-
वस्यलोकयन् । अर्थाङ्कः अधोमुखः, अवेष्टमाद्यो वस्त्रिदेशम्,—
इति वा वर्णनीयम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अनवेष्टमाद्यः प्रत्येत्याक्षतान् प्राञ्चीयात् ॥ ५ ॥

अनवेष्टमाद्योऽनवस्यलोकयन् । अनवेष्टमाद्यः,—इति पाठेऽपि, अवे-
त्ययसुपसर्गः,—इति ॥ एवाद्यः । किमनवेष्टमाद्यः ? प्रकृतान्
वस्त्रिदेशान् । प्रत्येत्य पुनरागत्य । किम् ? अस्मिन्समीपदे-
शम् । कुतः ॥ प्रकृतत्वात् । प्रतिग्रहस्तद्वत् । अक्षतान्,—
प्रकृतान् होमवज्योरवशिष्टान् इत्यर्थः । प्राञ्चीयात् सुप्तीत ।
एवञ्च ॥ सर्वेषां मन्त्रानां होमवज्योर्दिनियोगः स्नात् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥
किमेव एकं प्राञ्चीयात् ? न ।

उपेतैरमात्यैः सह ॥ ६ ॥

उपेतैः समीपमागतैरमात्यैः सह मिलित्वा । [अमात्यशब्देन
पुत्रभावप्रयत्नयोः सङ्घा उच्यते । एतदुक्तं भवति । वाक्यार्थः]

वृद्धाभिष्ठातो लुहोति वनिथीकृत्वास्मिन्मयीयं मन्त्रेति,
तावदभावा चप्यस्य समीपभागश्चेयुः ;—येन तेः सार्द्धमन्त्रत-
प्राथम्यमधीपयन्ते,—इति । स स्वस्थयमर्थः उपेतपदस्वरसा-
दवगम्यते ॥ ० ॥ ३ ॥ ४ ॥ ० ॥

काम्येन स्वस्थेतेन कर्मणा भवितव्यम् । किं पुनरस्मिन् कर्मणि
ज्ञाते फलं स्यात् ? तदुच्यते,—

स्वस्थयनम् ॥ ७ ॥

व्याख्यातोऽन्तरार्थः । तदिदं कर्मणः फलवचनपरं सूत्रं न वामदेव-
गानविधानार्थम् । अनर्थकत्वापत्तेः । परिभाषाप्रामं वामदेवगानं
स्वस्थन्तरेणाप्येतद्वचनमिदानीं कर्मण्यं भवति । उत्तरतः कर्मा-
न्तरसूचनादिदानीमेतच्च कर्मणोऽपवर्गवगमः । अपर आह ।
कर्मापवर्गविहितं वामदेवगानमिह स्वस्थयनम्—इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

वगङ्गमी गङ्गयेति पृथगाहुती व्रीहियवहोमी
प्रयुञ्जीत ॥ ८ ॥

वगङ्गमी,—इति मन्त्रेण, गङ्गय,—इति मन्त्रेण च, इवक् नाना
आहुती ययोः, तौ वगगाहुती व्रीहियवहोमी प्रयुञ्जीत कुर्यात् ।
ननु, वृथगाहुती,—इत्येतदवाच्यं ; मन्त्रयोः पृथगुपस्थात्तात् व्रीहि-
यवहोमी,—इति द्विवचनाच्च होमयोर्हित्वाऽगतेः । न,—इत्याह ।
कस्मात् ? यस्मात् एतदवचने व्रीहियवयोर्हित्वावस्थादितरेतरयोगाव-
गतेर्मित्तययोर्व्रीहियवयोर्हित्वाः स्यात् । तस्मादेकैकमन्त्रेयैकैकस्व

होमाय दृयगाहुती,—इति वचनम् । तदस्य द्रव्यपृथक्तादाहुत्योः
 दृयगाहित्यमुमद्ये प्रज्ञापयितुं 'दृयगाहुती'—इत्याह । एवञ्च,
 ययङ्माविति मन्त्रेण व्रीहिहोमः, ययङ्मेत्यनेन च ययङ्होमः
 ज्ञातुः । तथा चोक्तम् ।

“ययङ्माविति व्रीहीन् ययङ्मेति ययोस्तथा ।

असावित्यत्र नामोक्ता सुबुधात् चिमङ्गोमवत्” ॥

इति । असावित्यत्रात् चिमङ्गोमोऽयम् । आह । असी,—इत्येतस्मिन्
 सर्व्वेनास्मि नाम उक्ता सुबुधात्,—इत्युक्तम् । न ज्ञायते ; कस्य
 नाम्नो वचनम् ?—इति । तदुक्तव्यम् । उच्यते ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत् ॥ ९ ॥

यस्य,—अविधेयात् स्त्रियाः पुरुषस्य वा, आत्मनि स्वस्मिन् विधये,
 प्रसादं प्रसक्ततामिच्छेत् अभिलषति, तस्मै, तस्य, नाम उक्ता,
 —इति संबन्धः । 'तस्मै स्वर्ग्यः' इतिवत् 'तस्मै'—इति आन्दस्या
 प्रक्रियया चतुर्थे चतुर्थी । अपर आह । तस्मै,—इति तादर्थ्यं
 चतुर्थी । यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तदर्थं तमुहिष्य व्रीहिययङ्गोमौ
 प्रयुञ्जीत,—इति गतेन संबन्धः । अनयाऽपि वचनव्यक्त्या तस्मैव
 नाम्नो वचनम्,—इति मन्यते । न प्रसादयितुम्—इत्यस्यासपि
 दर्पनायां गतेनेवाप्य संबन्धो द्रष्टव्यः,—इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

किमप्य व्रीहिययङ्गोमस्य सक्तत् प्रयोगः १ न,—

नित्यप्रयोगः ॥ १० ॥

नित्यमन्तरः प्रयोगः—अर्चादाप्रसादात् प्रत्यक्षमनुष्ठानम् ॥०॥ १०॥

एकाग्रध्यायामर्हमासव्रते हे कर्मणी ॥ ११ ॥

“आकृतीं देवीं मनसा प्रपद्ये”—इत्यादिकामृचमेकाग्रध्यामाच-
क्षते । कस्यात् ? तस्या इदानीं क्रममासत्वात् । प्रसिद्धे ।
प्रसिद्धिबीजम्,—“यस्यास्त एवमन्तरम्”—इति मन्त्रवर्षः ।
तदध्यामेकाग्रध्यायाश्चि चत्वारि कर्माणि सूचयिष्यति । तेषां
मध्यात् हे कर्मणी अर्हमासव्रते स्वाताम् । हे पुनर्हे कर्मणी
अर्हमासव्रते स्वाताम् ? आयुष्कामयामकामकर्मणी,—इति ब्रूमः ।
कथं प्रायते ? अनयोर्विशिष्टफलकत्वात् । साध्यानुगुणत्वाच्च
साधनस्य । तथा शोक्तम् ।

“चत्वारि चैकाग्रध्यायां कर्माणि फलमेदतः ।

तत्रार्हमासव्रतता ॥ द्वितीयचतुर्थयोः” ।

इति । द्वितीयचतुर्थयोस्तु पारिभाषिकव्रतसैव स्यात्,—विशेष-
स्यानुपदेशात्,—इति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

तानि चत्वारि कर्माणि सपरिकरमिदानीमभिधीयन्ते,—चतुर्भिः
सूत्रैः,—

पौर्णमास्यां रात्रौ खदिरशङ्कुशतं जुहुयादायुः-

कामः ॥ १२ ॥

पौर्णमास्यां रात्रौ,—इत्युक्तार्थम् । खदिरः प्रसिद्धः । तप्तयाः
ब्रह्मवः कीलकाः—खदिरशङ्कुः । तेषां खदिरशङ्कुनां यतम्,—

(यतशब्दः संख्यावचनः)—सुहुयात्, ■■■■■ एकाचर्ष्याया च्चत्वा,
विप्रहोमन्यायेन,—इत्थर्वः । गङ्गवच प्रकृतिचर्ष्यागुरोधात् समित्-
प्रमाणाः समित्तचक्षुताद्य कर्त्तव्याः । तथा चोक्तम् ।

“सत्त्वचः गङ्गवः कार्यास्तीक्ष्णाया वीतकण्टकाः ।

समित्तचक्षुसंयुताः सूचीतुल्यास्तवाऽऽयसाः” ।

इति । को सुहुयात् । आयुःकामः । आयुर्ध्वितं कामयते यः,
सोऽयमायुःकामः । ■■■■■ आयुःकामः ? अविशेषादात्मनः पुत्रा-
दीनां वा । कथं पुनः “गच्छदेयितं फलमनुष्ठानरि”—इति स्थिते
सिद्धान्ते पुत्रादीनामय्यायुःकामयमानोऽधिकरोति,—इति वर्त्तते ?
यद्वाकर्ष्यत्वादित्याह । यद्वाकर्ष्यं क्षुल्लिष्टं यद्वाप्यामपि फलजनकं
भवितुमर्हति, न केवलं यजमानस्यैव । यद्वाच पुत्रादयः । न
क्षुल्लसौ यजमानोऽन्तरेणैतान् स्वमेवाभ्युदयं कामयमानो भवति
निर्हतः । तस्मात्स्वात्तत्त्व । तस्माच्च यद्वासंयहः ।

“यज्ज्ञाः पुत्राद्य जन्वाद्य जनियाचापरे सुताः ।

यद्वा इति समाख्याताः यजमानस्य दायकाः ।

तेषां संस्कारयोगेन शान्तिवर्षक्रियाद्यु ■ ।

आचार्यविहितः कल्पश्रुत्याह यद्वा इति स्थितिः” ।

इति H . O . १२ H . O .

आयसान् बधकामः ॥ १३ ॥

अथोक्तम् । तत्रवान् आयसान् बधून्,—प्रकृतत्वाच्छान्तसंख्या-
काम्, प्रकृतिनैव विधिना सुहुयात् । कः ? बधकामः । वृत्तं

वधः,—इत्यनर्थात्तरम् । तं कामयते यः, सोऽयं वधकामः ।
 ■■■ वधकामः ? यदूषामर्थात् । न हि कश्चिदात्मनोवधं
 कामयते ॥ • ॥ १२ ॥ • ॥

अथापरम् ॥ १३ ॥

अथयज्ञः,—वधकामकर्तृणा व्यवहितस्यापि पूर्वप्रकृतप्राईमास-
 व्रतस्यानुसन्धानार्थः । अईमासव्रते ■ कर्त्तव्यी,—इत्युक्तम् । तथैव-
 मासुःकामस्वीकृतम् । अथापरमपि अईमासव्रते कर्त्तव्यं यामकामक-
 र्त्तव्यम्,—इत्यर्थः ॥ • ॥ १३ ॥ • ॥

प्राङ् वोदङ् ■ यामान्निष्कस्य चतुष्पथे पर्वते
 वाऽऽरक्ष्यैर्गोमयैः स्खण्डितं प्रताप्यापोद्याङ्गारान्
 मन्त्रं मनसाऽनुदृश्य सर्पिराक्षेण जुहुयात् ॥ १४ ॥

‘प्राङ् वोदङ् वा यामान्निष्कस्य’,—इत्युक्तार्थम् । ‘चतुष्पथे पर्वते
 वा’ चतुर्भ्यपर्वतौ प्रसिद्धौ । तयोरन्यतराक्षिण् । ‘अरक्ष्ये भवेत्
 याम्यैः, ‘गोमयैः’,—न दादभिः, ‘स्खण्डितं’ लोहपात्रं, ‘प्रताप्यं’
 प्रक्षर्त्तव्यं वातिशयं तापयित्वा, तस्मात् स्खण्डितात् ‘अङ्गारान्’ अग्नि-
 मयान्, ‘अपोद्या’ अपाकृत्य, ‘मन्त्रं’ प्रकृतमिष्टाचर्यामन्त्रं, ‘मनसा’
 हृदयेन, ‘अनुदृश्य’ अनुभूत्य, ‘सर्पिः’, इतः, ‘आक्षेण’ लुहेन,
 ‘जुहुयात्’ । जुह्वं जुहुयात् ? प्रतप्ते स्खण्डिते,—इत्याह ।
 जुह्वः ? प्रकृतत्वात् । लुहेतिचोदनावसादयोद्वेभेवाङ्गारिषु हो-
 मः १, —इति चेत् । नैतदेवम् । अङ्गारान् ? यस्मादेवसति

कण्डिकप्रतापनोपदेशोऽनर्थकः आत् । अपोहनोपदेशेन चाङ्गा-
राणां स्वच्छिन्न-प्रतापनमात्रार्थतया कर्णान्नत्वादनतैः । एवञ्च,
अग्निकत्वादत्र चिम्वहोमवर्णो न आत्, किन्तु उदकाहोमवत्
घावदुक्तमेव आत्,—इति द्रष्टव्यम् । अत एव, कण्डिकप्रतापनादौ
यद्यपि मन्त्रो नोपदिश्यते, तथापि न व्याहृतिप्रयोगः, किन्तु
गृहीतेव करणीयम् । ■■■ च यद्वासं पदः ।

“वपाहोमे सुखेमेव होमे श्रितकृते ■■■ ।

व्याहृतीर्न प्रवीतव्या सुखे नाशु ■■■ सप्तचम्” ।

इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तस्याश्च सर्पिराहुत्वाम्,—

ज्वलन्त्यां हादथ यामाः ॥ १६ ॥

अथ भवन्ति । कस्यविधिरयं ■■■ फलार्थवादः । कस्य जायते ?
काम्बानां ■■■ यमापकसत्त्वञ्च रात्रिसत्रकामेन वर्धयितुमुचितत्वात् ।
तस्मात् चामकामस्यात्राधिकारः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

धूमे जावराक्षाः ॥ १७ ॥

आहुत्वामध्यमन्त्यां कीदृशे धूमे जायमाने जावराक्षाः यामाः अथ
भवन्ति । जावराक्षेऽयम्वहो हीनवचनः । त्रयोऽवराक्षाः हीना देवा
सि तयोक्ताः । जावराक्षेऽयम्वहेनेतत् दर्शयति,—धूमयमाणास्त-
वपुत्वाभ्यां फलास्तवबहुत्वं भवति, परन्तु धूमकास्तेऽपि त्रयो ■■■
कन्ययान्ते,—इति । अपरे ■■■ मन्त्रान्ते,—व्यासादीसितारतम्येनापि
फलतारतम्यं भवति,—इति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

अमोघं कर्मोत्पाद्यते ॥ १८ ॥

इदं धामकामकर्म अमोघं अत्ययमिति आचक्षते कथयन्ति
आचार्याः । अमोघवचनेनेतद्वर्णयति,—यदि क्वाका न भवति,
धूमोऽपि न जायते, तथापि नेवेहं कर्म मोघं भवति, अपितु
कियदपि गृहवेत्तादिकं कर्मस्य सादेव,—इति । कुतः ?
अमोघवचनस्यैवमर्थत्वात् ॥ • ॥ १८ ॥ • ॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामो हरितगोमयान् सायं प्रातर्जुह- यात् ॥ १९ ॥

वृत्तिर्वर्त्तनमुपजीवनमित्यनर्वाक्षरम् । अविच्छित्तिरविच्छेदः—
अविच्छुतिरित्येतत् । वृत्तेरविच्छित्तिः वृत्त्यविच्छित्तिः । तां काम-
यते,—इति वृत्त्यविच्छित्तिकामः । आह । अतमा पुनरिह वृत्ति-
रभिप्रेता ? शिखीष्ठादिकृपा,—इति ब्रूमः । कुतः ? एव
ब्राह्मणादिवृत्तितया प्रसंगनात् । तथाच वृत्तिमुपक्रम्य स्मरति
भगवानग्निः ।

“सयैव कर्णोऽभिहितः संज्ञिता ॥ वर्त्तिनः ।

बहुमानमिह प्राप्य प्रयाति परमां वृत्तिम्” ।

इति । अनुरपि ।

“अद्रोहेष्वेव भूतानामद्रोहेष्व ॥ पुनः ।

या वृत्तिस्तां समाख्याय विप्रो जीवेदनापदि ।

यास्तस्मात्प्रतिपद्यते स्तेः कर्मभिरनर्हितैः ।

अतोऽयं शरीरस्य कर्त्तृत्वम् न भवत्ययम् ।

कृताकृताभ्यां जीवेत्, मृतेन प्रमृतेन ॥ ।

सत्त्वान्मृताभ्यामपि वा न कदाहन्ता कदाचन” ।

इति ।

“न जीवहन्तं वृत्तं त्वत्तिहेतोः कदाचन ।

अजिह्वासम्यङ्गी कृता जीवेद्वाहन्तजीविकाम्” ।

इति च । तस्मात्,—मुक्ता अभ्युदयहेतोः कृताया उत्तेरविच्छिन्ति-
कामना । अपर आह । उत्तिग्रहणेन मृतिमृतिविहितकार्यानुष्ठान-
मुच्यते । कुतः ?

“यावज्जीवमविच्छिन्नां उत्ति” अस्यनुतिष्ठति ।

यथाऽऽप्नोतेन विभिन्ना स परं विन्दते” ।

इति स्मरणात् । मनुवचनात् ।

“एवोदिता मृहस्वस्य उत्तिर्विप्रस्य ग्राह्यती ।

ज्ञातकर्मतकल्पस्य सत्त्वयुद्धिकारः शुभः” ।

इति । तदमृतम् । कुतः ? उत्तिग्रहणेऽदमस्योपसिद्धेः । ॥ किं
जीवनोपायमाह,—इति मृतिषु प्रसिद्धम् । यदपि स्मरन्—
“यावज्जीवमविच्छिन्नाम्”—इत्यादि, तदपि अत्रादुक्तामेव उत्ति-
होति । ॥ अपि प्रसंगार्हत्वात् । न भवदुक्तम् । अत्रसिद्धेरेव ।
अनुरपि चतुर्थेऽध्याये प्रथमसकदुपवर्णितां उत्तिं, परतस्तु ज्ञातक-
र्मतमभिधाय, प्रकरचर्चये “एवोदिता मृहस्वस्य”—इत्यादिना
यथाकर्म तदुभयमेवोपसंहरति,—इत्यवगच्छामः । कथम् । तत्र-
कर्मोपसंहारयोरेकाधैत्योपपत्तेः । अत्राद्या सत्त्वयुद्धिकारदुपसंहर-
दुपसंहरचनवर्धयचनः स्यात् । भवत्यधिकल्पितायाश्च उत्तेरा-

अमात्रसाधारणात् सृष्टकृत्मात्रपरं मनुवचनं पीयेत् । न
कृत्वेकेव इतिरनेकासाधारणा एकस्य प्रयत्नते नापरस्तेति
किञ्चित् कारकमत्र यत्कसुचोचितम् । तस्मादकमुक्त एवाकी-
विद्वज्जिरादरणीयः ।

■ अस्वयं कृत्विच्छिन्निकामः,—इति गोमयान् सार्धं प्रात-
र्मुद्रयात् । यज्जनेनैकाचर्थात्मन्नेव । गोमयाद्यं चिमगोमयायेन
प्रात् । इतिताद्यं ते गोमयाद्य,—इति इतिगोमयाः, तान्—
इतिगोमयान् । यैः कसु गोमयैः सङ्गुले मदेये इतितानि तृचानि
प्रयस्तान्मुत्पद्यन्ते, तान् किल गोमयान् इतिगोमयान् आच-
रन्ते । ते अस्वाङ्गी इहामिमेयन्ते । कर्त्तुं ज्ञायते ? तेभ्येव
तत्प्रसिद्धेः । इतिगोमयेनोपसिम्पतीतिवत् । असुषोमानाम
चमसाद्यात्वात्तदेयोऽङ्गिः पूर्णाः, तेभ्य इतितानि तृचानि प्रास्तानि
भवन्ति—इत्यत्र ■ इतितृचयम्यः सृष्टकारेषाण्येवमेव व्याख्यातः ।
अस्वयं योऽपि तादृशान्येव तृचानि तत्र प्रचिपन्ति । तस्माद्यथोक्त
एवार्थः ॥

इतिगोमयान्,—इति बहुवचनं सार्धंप्रातराहण्यपेक्षम् ।
आहुतेराहण्यपेक्षमेव कुतो न ज्ञात् ?—इति चेत् । ■ । एकमन्वा-
धिकारात् । अभ्यासस्नानुपदेशाच्च । तस्मात्,—एकैवेयमाहुतिः
सार्धं काले प्रातःकाले च होतव्या । सा अस्वियमाहुतिः, सार्धं
—सायमाहुतेः पुरस्तात् ज्ञात् । प्रातश्च प्रातराहुतेः पर-
स्तात् । अस्मात् । सार्धंप्रातर्होमयोऽववायोपपत्तेः । एवं अस्व-
व्यायः सार्धंप्रातर्होमयोऽवपपत्तेः । इतरथा अववावः ज्ञात् । ■
चानिष्टः । कुतः ?

“नैकविन् सार्कषि तने कर्मोन्मत् तायने यतः” ।

इति वचनात् । अथ, एवमपि प्रादुष्काररहोमयोर्ध्वायः स्यादेव ? स्यादेव । अनन्तमतिक्रान्तात् । किं पुनरत्र कारणम् ? ;—प्रादुष्काररहोमयोर्ध्वाय आश्रयितव्यो न सायंमातर्होमयोः, —इति । उच्यते । आश्रयिष्यामः प्रादुष्काररहोमयोर्ध्वायम्, अनान्वयतः सायंमातर्होमयोर्ध्वायं करिष्यामः । न । गुणश्च अर्थश्च तप-
पाद्वित्तं प्रधानयोर्ध्वायः युक्त आश्रयितुम् । तस्मात्,—सर्वोक्त-
मिवास्ति । अथ सत्यं होमो वर्षासु प्रत्यहं करणीयः । कुतः ? तर्ह्येक-
इरितगोमयोपपत्तेः । तदा चोक्तम् ।

“सायं होमस्त पुरतः परस्तात् मातराहुतेः ।

आर्द्धं वर्षासु जुहुयात् प्रत्यहं गोमयाहुतिम्” ।

इति । एवमावदेकाद्वर्षायां चत्वारि कर्मोन्मत्सिद्धितानि ॥११८॥
मन्त्रान्तरविनियोगं विवक्षुः कर्मोन्मत्सिद्धिर्मात्रं वक्तुमारभते,—

विराजोपोषितः पश्यहोमं जुहुयादिदमहमिमं

विश्वकर्मायमिति ॥ २० ॥

विराजोपोषितः,—इत्युक्तार्थम् । ‘आग्नेषु विराजामोव्रजम्’—
इति सिद्धत्वादेतदवाच्यम्,—इति चेत् । । सिद्धमेव पुनरुच्यते ।
किमर्थम् ? आदरार्थम् । । निवमार्थमेतद्विचक्षति,—
विराजोपोषितः पश्यहोमं जुहुयात्,—इति । किमतः ?
एतदतो भवति,—‘भीषि वा भक्षानि’—इत्येतत् पञ्चाक्षरमिह
भवति,—इति ।

पक्षं विज्ञेयद्वयं मच्छति । पक्षाय होमः पक्षहोमः । तम्—
 पक्षहोमम्, 'इदमहम्,'—इति सन्नेष चिप्रहोमस्यावेन जुहु-
 यात् । चाह । केन द्रव्येण जुहुयात् ? द्रव्यानादेमादाल्येन । एव-
 मग्ने । उत्तरसूत्रदर्शनात् पक्षावयवेन । एवमग्ने । देवां पक्षा-
 नामवयवहोमाद् विनाशः,—यथा मणिरत्नादीनाम्, तेषा-
 माग्नेन, देवां पुनरवयवहोमादपि न विनाशः,—यथा धान्वा-
 दीनाम्, तेषामवयवेनैव होमः । एवमग्ने । किं पुनरत्र
 कुतम् ? अन्तिमः पक्षः इत्याहो कुतः ? उत्तरसूत्रात् ।
 अविनाशोपपत्तेः । न हि पक्षसम्पदे क्रियमाचोहोमः पक्षविना-
 शाय भवितुं युक्तः । न हि वरघाताय कन्यासुहाइयन्ति ।
 आचार्यैस्तु पक्षावयवेनैव होममुपदेक्षति । पक्षशब्दो वृद्धावपि
 प्रयुज्यते,—इति तस्मात्प्रज्ञा ब्रह्ममिच्छन्ति । एका चेयमाहुतिः ।
 प्रवीनः ॥ ० ॥ २० ॥ ॥

वाससस्तनून् ॥ २१ ॥

वाससः तनून् दद्यात्सुवावि जुहुयात्, पूर्वोक्तेन
 विधिना ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

गोर्वालान् ॥ २२ ॥

नोः वालान् लाहूँक्षीमानि, जुहुयादित्यनुवर्तते ॥
 ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

एवमितरेभ्यः पश्येभ्यः ॥ २३ ॥

इतरेभ्यः पश्येभ्यः सकाशात्, एवमवयवसुबृत्तं सुबृत्तात् । अथ
पश्चाद्दोमकर्तृभ्यः परिसमाप्तिः । पञ्चमवयव्यं कर्तृभ्यः पश्चादेव
कस्ययितव्यं भवति । कुतः ? उपखितत्वात् । पश्चाद्दोममिति
वचनात् ॥ • ॥ २३ ॥ • ॥

पूर्वदोमो यजननीयप्रयोगः ॥ २४ ॥

‘पूर्वदोमं यजन्ते शुद्धोमि’—इति पूर्वशब्दोपलक्षितेन मन्त्रेण होमः
पूर्वदोमः । कर्तव्यः,—इति सूत्रेण । स स्वस्वयं पूर्वदोमा-
यजननीयप्रयोगो भवति । व्याख्यातमेतत् । स चायं होमः
पौर्णमास्याः प्रतिपदि प्रातर्होमादूर्ध्वं पश्चादिहोमाच्चाप्यं
श्नात् । अमावस्यायाः प्रतिपदि ■ पश्चादिहोमादूर्ध्वम्—इति
ब्रूयन् । होमहायमान्येन करणीयः । ब्रूव्यानुपदेशात् ।
एका सेयमाहुतिः क्षिप्रहोमन्यायेन श्नात् । एवमुत्तरत्रापि ॥
• • ॥ २४ ॥ • • ॥

इन्द्रामवदादिति ■ ॥ २५ ॥

‘इन्द्रामवदात्तमोवः’—इति मन्त्रेण ■ होमो यजननीयप्रयोगः ॥
• • ॥ २५ ॥ • • ॥

अनयोः ■ यजननीयप्रयोगादुत्थोर्मज्यात्,—

वयस्क्रामः पूष्यां सहायकाम उत्तराम् ॥ २६ ॥

सप्तमस्कन्धः पूर्वोभाङ्गिर्नि सुहृत्वात् । सप्तमस्कन्धः उत्तराभाङ्गिर्नि
सुहृत्वात् ॥ ० ॥ २६ ॥ ॥

इति महाभारतपञ्चायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहाचार्य-
नामनीलकण्ठकान्तनकासङ्ग्रहः अतो मोक्षितोयमस्तस्यभाषे
चतुर्थप्रपाठकस्य अष्टमी पञ्चिका ॥ ० ॥

गोभिलौघ-शृङ्गमूले

चतुर्थप्रपाठके नवमी अङ्किका ।

पुरुषाधिपत्यकामोऽष्टरात्रमभुक्त्वा ॥ १ ॥

पुरुषाध्यामाधिपत्यं सेनापत्यादिकं कामयति,—इति पुरुषाधिपत्य-
कामः । अष्टरात्रम्,—अष्टौ अहोरात्राणि, अभुक्त्वा उपोष्य ॥
॥ ॥ १ ॥ • ॥

औदुम्बरान् खुवचमसेधानुपकल्पयित्वा ॥ २ ॥

उदुम्बरस्त्रैतान् औदुम्बरान् । तान् खस्त्रिमान् वास्त्रीनिव न तैज-
सान्,—इत्यवगच्छामः । कथम् ? इष्टेन सहैकयोगनिर्देशात् ।
खुवचमसेधाः व्याख्याताः । तान् उपकल्पयित्वा,—उपकल्प्य
सम्प्राप्य,—इत्येतत् । अससस्त्रोपकल्पनं प्रणीतार्थम् । इष्टाना-
मुपकल्पनम्—आश्वत्थे च होमप्रज्ञापनार्थम् । कथं ज्ञायते ?
एवं खस्त्रमौषासुपकल्पनं दृष्टार्थं भवति । अन्यथा अदृष्टार्थस्व-
मिषां कल्पनीयं स्यात् । न चेत्तदुचितम्,—सम्भवति दृष्टे
पर्यं ॥ • ॥ २ ॥ • ॥

प्राक् बोद्ध्वा यामाजिष्कम्य चतुष्पथेऽग्निमुप-
समाधाय ॥ ३ ॥

जतभावं खम् ॥ • ॥ ३ ॥ • ॥

आज्यमादित्यमभिमुखो जुहुयात् ;—अन्नं वा
एकच्छन्दस्त्रीर्वा एवेति च ॥ ४ ॥

आदित्यमभिमुखः,—आभिमुख्येनादित्यमुखः, अन्नं वा,—इति
मन्त्रेण, स्त्रीर्वा,—इति मन्त्रेण च, आज्यं जुहुयात् । एवमन्न-
इयनिर्देशः,—आहुतिर्द्वयार्थः । आदित्यमभिमुखः,—इति वच-
नात् प्रातराहुत्यनन्तरमेव होमोऽयं करणीयः,—इत्यधगच्छामः ।
अन्नं कृत्वा ॥ एवं स्वत्वादित्याभिमुखता प्राप्नुयता च होतुः
सम्ब्रूयते । तथाच सति, न कस्यापि शास्त्रस्य उपरोधो भवि-
ष्यति । इतरथा प्राप्नुयतां वा उपरोक्ष्यते, आदित्याभि-
मुखतां वा । तच्चानिष्टम् ।

ननु, आज्यम्—इति किमर्थम् ॥ आज्येन होमार्थम् । ननु,
अवचनेऽपि तदेव प्राप्नोति ? प्राप्नोति ॥ अनयेकं तर्हि ? न,—
इत्युच्यते । कस्मात् ? यस्मात् आज्यमित्यवचने अनादेशवत्तात्
तत् प्राप्नोति, वचनेऽपि आदेशवत्तात् तदेव प्राप्नोति । तत्
किमत्र बोध्यम् ?—इति न स्वल्पधिगच्छामि । आदेशे स्वल्पे तत्
वचनमाज्यस्य प्रापकं भवति, अनादेशे चान्यद्वचनम् । अनादेशे
प्रापकं तु वचनमवष्टभ्य, आदेशवचनमाश्रयति भवान् । न
चेतदुचितम् । आचार्येणाधीनत्वादादेशानादेशयोः ।

अथ, प्रयोजनान्तरमन्त्रेण न ते परितोषः ;—शुद्धं, तदपि ।
आज्यमित्यवचने मन्त्रलिङ्गादनेन होममपि कश्चिदाशङ्क्योत कदा-
चित्,—इति इदमधिकमाशङ्क्यं निरसितुम्,—आज्यम्,—
इत्याचार्यः सूत्रवाचकार,—इति श्रियते । अपर आह । 'समि-

स्यैवं दधि पयो यवान् वा,—इत्येतन्न व्याहृत्यैव पुनराव्यवहयन् ।
एवञ्च, ■■■ आण्डमेव निवेज्यते—इति ■ ■ ■ ४ ■ ■ ■

अथ सप्तममेवेति ग्रामे तृतीयांशम् ॥ ५ ॥

■■■ तृतम्,—इत्यनेन मन्त्रेण तृतीयांशमाहुतिं ग्रामे जुहुयात् ।
इदमव्याहृतिराण्डमेव व्यात् । कुतः ? इत्यान्तरानुपदेशात् ।
मन्त्रसिद्धात् । ■■■ च प्रकृतत्वात् । ग्रामेऽप्यन्वायेव होमो-
न ग्राम एव । ‘ग्रामाचिकम्’,—इत्येतद्वैपरीत्यमभिप्रेत्य कस्या-
चार्यैः,—‘ग्रामे’,—इत्याह,—इति विवक्षते । ‘अजितुपसमाधाय’
—इति कस्यनुवर्त्तन एव ।

इदमिदानीं च विवक्षते । किमियमव्याहृतिरौपुष्परसुवचस-
सादिना चण्डतन्त्रेण व्यात्, ■■■ क्षिप्रहोमन्वायेन, ?—इति ।
आण्डतन्त्रेण,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? अधिकारात् । कसा-
न्तरानुपदेशात् ; तृतीयत्ववचनाच्च ; ऐक्यकर्म्यावनतेऽह । ■■■
अस्यभिधानादेव तृतीयत्वग्रामेऽस्तृतीयामिति वचनमनर्थकं व्यात् ।
न क्वात्,—संख्यावचनादैककर्म्ये प्रतिपादयन् पूर्वोक्तधर्म-
संज्ञासमवापि दर्शयति,—इत्याख्येयम् । तुल्यवर्त्तनां हि संख्ये-
धानामेव संख्याभिसंबन्धोऽस्येति शक्ये वाक्यतात्पर्यविद्विरिचते ॥
■ ■ ■ ५ ■ ■ ■

गोष्ठे पशुकामः ॥ ६ ॥

गोष्ठे यवामावाहि, अजितुपसमाधाय प्रकृतमाहुतिं जुहुयात् ।
कः ? पशुकामः । पशुबन्धेन गौदेवाभिप्रेक्षते । कथं प्रायते ?

गोष्ठे,—इति तस्मैव हृदयागतत्वात्, तत् परिच्छात्री च कारण-
विशेषाभावात् । पशुपद्वेनाविशेषात् गोमेषमहिषादय उच्यन्ते,
—इति केचित् ।

हृदमिदानीं सन्दिश्यते । किं कृत्स्नमिवाहुतित्रयं पशुकामस्य
गोष्ठे उपदिश्यते, उताहो अगन्तरा द्वितीयेवाहुतिः १,—इति ।
अगन्तरा द्वितीयेव,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? आगन्तव्यः प्रतिरेकात् ।
अभ्यासानुपदेशाच्च । तस्मात्,—द्वितीयाम्,—इत्यनुवर्तते,—
इति बोधयम् । अपर आह । अपिशेषात् उभरवापि मन्त्रज-
स्यानुवृत्तिदर्शनाच्च कृत्स्नमिवाहुतित्रयमिदोपदिश्यते,—इति ।

स चत्सव्यं होमः पुरुषाधिपत्यकामस्यैव सतः पशुकामस्य
गोष्ठे उपदिश्यते । दर्शपोषभासयाजिन एव सतः पशुकामस्य
गोदोष्ठेन प्रचयनोपदेशः,—इति यथा । कसं ज्ञायते ? तथैवाधि-
कारात् । द्वितीयाम्,—इत्यनुवर्तनेनैककर्म्यप्रतिपत्तेः । 'गोष्ठे
पशुकामः'—इत्येतावन्मात्रं सूत्रिहोष्यते, न किञ्चिदपि
कर्तव्यमुपदिश्यते । भवितव्यम् । तस्मात्,—आगन्त-
व्यः प्रतिरेकात् द्वितीयामाहुतिं अनुवृत्त्यात्,—इत्यनुवर्तनीयम् ।
तस्मात्,—येन द्वितीया आहुतिः केनैवं पुरुषाधिपत्यकामस्य यामि
उपदिष्टा, सैव तस्मैव पशुकामस्य सतः गोष्ठे उपदिश्यते,—इति
ज्ञायते । तस्मादधिक्रमाधिकारोऽयमुपदेशः ॥ • ॥ ६ ॥ • ॥

विदूषमाने शीघ्रम् ॥ ७ ॥

विदूषमाने,—“दु दु उपतापि”—इति स्वरणात् विशेषेण उपतप्य-

मानेऽपि कश्चिन् ? गोष्ठे । कथं ज्ञायते ? अधिकारात् । समभौ-
निदेशाच्च । एतदनेनोक्तं भवति । गोष्ठे अग्निमुपसमाधायैव होमो-
न कर्तव्यः किन्तु अग्निमुपसमाधायपि तावत् प्रतीक्षणीयं ;—
यावद्गोष्ठमुपतप्यमानं भवति । तत उपतप्यमाने सति गोष्ठे होमः
वरणीयः,—इति । अपरे पुनर्भाषन्ते—“गोष्ठस्त्रोपतापासश्चवात्
गोष्ठसंबन्धाद्गोष्ठे उपतप्यमानास्तु—इति द्रष्टव्यम्”—इति ।

तदेवं विदूयमाने गोष्ठे चीवरं लुङ्गयात्, इति वर्तते ।
'सम्पत्कामो लुङ्गोमि'—इति मन्त्रकिङ्कारेणैव प्रतिपद्यम् ।
चीवरमभ्यर्च्य लोङ्गपूर्वमुच्यते । कुतः ? “लोङ्गपूर्वञ्च चीवरः”
—इति वचनात् । तदत्र चीवरविधानादाज्यस्य निवृत्तिः स्यात् ।
पूर्वोक्तधर्मसंबन्धस्तु अत्रापि स्यादेव । तत्सम्बन्धेनैवोपदेशात् । या
श्रुत्विजं दग्नीयामाहुतिराज्येन यामि स्यात्, सैव पशुकामस्य सतः
चीवरेण गोष्ठे भवति,—इति श्रुत्वबोचाम । अत्र पुरुषाधिपत्य-
कामकर्मणोऽपवर्गः ।

अथः पुनरन्यथैवं चर्त्तं वर्णयाञ्चकार,—‘गोष्ठे पशुकामः’—
इत्यादिम् । “पशुकामो गोष्ठे दग्नीयामाहुतिं लुङ्गयात् । पशु-
कामः,—इति निरपेक्षवचनात् अधिकृताधिकारे च प्रमाणा-
भावात् सर्वत्रैव पशुकामस्य होमोऽयं, न पुरुषाधिपत्यकामस्यैव
सतः पशुकामस्य,—इति । तथात्, पुरुषाधिपत्यकामकर्मणः
कर्त्तान्तरमिदम् । एवञ्च, अत्र अष्टरात्रोपवर्णं न स्यात्, न वा
चदुग्धास्तुवादि,—इति । कर्त्तान्तरमाह । ‘विदूयमाने चीवरम्’ ।
गोष्ठस्त्रोपतापासश्चवात् गोष्ठसंबन्धाद्गोष्ठे उपतप्यमानास्तु चीवरं
लोङ्गपूर्वञ्च लुङ्गयात् । इदमपि कर्त्तान्तरम् । विप्रहोमसाधयम् ।

एतेषां त्रयाणामपि कर्मणां सकल प्रयोगादेव फलं स्यात् । कुतः ?

अध्यासानुपदेशात्”--इति ॥ = ॥ ७ ॥ = ॥

अधेदानीं कर्मणामन्तर्भावः--

प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां यन्वीन् वधीत ॥ ८ ॥

भयमेव प्रतिभयम् । प्रतिपद्यमः । प्रकर्षवाची वा । तेन, प्रकर्षेण भवं प्रतिभयम्,--इत्यर्थः । अथवा । प्रत्यासक्तं भयं प्रतिभयम् । अध्वनि पथि, प्रतिभये,--प्रत्यासक्ते भयहेतौ सति,--इत्येतत् । वस्त्रदशानाम्,--वस्त्रं वासः, अविशिवादधरीयमुत्तरीयञ्च कर्त्तव्यमेव भण्यते । तस्य दशानां यन्वीन्,--वस्त्रवचनात् स्त्रीमेव, वधीत । अथ वा एकवचनम्,--इत्येतत्प्रभृतिभिस्तिसृभिर्होभिः । कुतः ? एतासामेव प्रकृतत्वात् । मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च । आह । आनन्तर्यातिरेकात् तृतीययेव स्यात् । उच्यते । “स्वाहाकारान्ताभिः”--इति वक्ष्यमाणत्वात् तिसृभिरैव स्यात्, न पुनरानन्तर्यातिरेकात् तृतीययेव । अतिप्रान्तसंबन्धस्याप्याचार्यस्यनुमतत्वात् ॥ = ॥ ८ ॥ = ॥

अवाप्तसोदशाभावे कथम् ? उच्यते,--

उपेत्य वसनवतः ॥ ९ ॥

वसनवतः,--दशानुक्तवसनवतः, ‘वस्त्रदशानां यन्वीन् वधीत’,--इत्यनुवर्तते । किं ॥ उपेत्य । उप, समीपम्, इत्यागत्वा, न तु तमाह्वय ।

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,--

अध्वनि पचि, प्रतिभये सति, वस्त्रदशानां चीन् प्रन्वीन् वधीत,
प्रकृताभिर्हृग्भिः । किमात्मनो वस्त्रदशानाम् ? न । अस्त्रं तर्हि ?
'उपेत्य वसनवतः' । वसनवतः ॥ गन्तुः कस्यचित्, वस्त्रदशानां
प्रन्वीन् वधीत । किं ॥ ? उपेत्य ।

एवं वा,—'प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां प्रन्वीन् वधीत' । अर्था-
दात्मनः । न क्षेत्रमात्मन एव । किं तर्हि ? 'उपेत्य वसनवतः' ।
अथोऽत्र तुमवत् द्रष्टव्यः । वसनवतः,—इति च द्वितीयावबुध-
नानां पदम् । तदयमर्थः । वसनवतश्चैकसार्थगन्तुं सहायानुपेत्य
तेषामपि वस्त्रदशानां प्रन्वीन् वधीत ॥ • ॥ ८ ॥ • ॥

स्वाहाकारान्ताभिः ॥ १० ॥

प्रकृताभिर्हृग्भिः । अक्षीमकत्वात् कर्मैवः स्वाहाकारविशेषं मा
प्रयाङ्गीत्,—इति स्वाहाकारान्ताभिः,—इत्याह ॥ • ॥ १० ॥ • ॥
किं पुनरस्मिन् कर्मैव कृते फलं भवति ? उच्यते,—

सहायानाञ्च स्वस्ययनम् ॥ ११ ॥

सहायानां ॥ गन्तृणां, अथवादात्मनश्च, स्वस्ति भक्षणं
तस्माद्यनं प्राप्तिः,—अयनिवृत्तिरित्येतत् । तस्मा एवामिमेतत्वेन
महत्तदपत्वात् । भवति,—इति सूत्रमेषः । अमिमेतार्थसिद्धिर्वा
अस्मिन्नेनोच्यते । तस्माद्यनं प्रापयमेतत् कर्म,—इत्ययमर्थ-
स्तदानीं वर्णनीयः । तदिदमुपरिष्ठाहं वेदितव्यम् । अयस्यामि-
यतकालत्वात् ॥ • ॥ ११ ॥ • ॥

आचितसहस्रकामोऽद्यतसङ्गाहुतिसहस्रं शुद्ध-

यात् ॥ १२ ॥

आचितशतकामः,—इत्येतद्व्याख्यातेनैव, आचितसहस्रकामः,—
इत्येतदपि व्याख्यातम् । अथमेवैवेति चकारः सत्तवोऽद्यतसत्तवः,
तेषामाहुतिसहस्रं विप्रहोमन्यायेन शुद्धयात्,—अथ वा एक-
सहस्रस्यम्—इत्येताभिर्होमिः । कुतः ? एतासामेव प्रकृतत्वात् ।
मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च ।

अत्र किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति । आहुतिसहस्रं होतव्यमुपदिशति,
अथ च ॥ तिस्रः करपतयोच्यन्ते, तत् अथमर्थे होमः आदिति
तावत् सन्दिह्यते । किं तिस्रणाश्वयानमुरोधात् आहुतिसहस्रस्य
त्रिरभ्यासः कर्तव्यः, आहोस्मिन् तिस्रभिरेव अग्निरेकेका
आहुतिर्होतव्या, उताहो आहुतिसहस्रं त्रिधा विभज्य ऋक्पथेन
होतव्यम् ?—इति । तत्र ॥ तावदाद्यः पथः । कुतः ? शुचानु-
रोधेन प्रधानाभ्यासस्यायुक्तत्वात् । आहुतिसहस्रमिति संख्यावच-
नाच्च । नापि द्वितीयः । कस्मात् ? एकेकस्या एवर्धो होम-
निर्व्याहसामर्थ्यात् । तथास्ते अक्षयन्याया एव ऋचः व्याधायामावेन
करपत्वापत्त्या आद्ययोः ऋचोः करपत्वाभावप्रसङ्गाच्च । तस्मात्,
पार्थिव्यात् द्वितीयः पथो ज्ञातवान् । तस्मात्, आहुतिसहस्रं
त्रिधा विभज्य पथमवा ऋचा तस्य प्रथमं भागम्, द्वितीयवा ऋचा
द्वितीयं भागम्, तृतीयवा च ऋचा तृतीयं भागं शुद्धयात्,—
इति । अथ, एवमपि ॥ एका आहुतिः शिष्यते, अतमवा

पुनः ॥ यस्यो होतव्या ? चाप्यथा,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
भाषाभाषेण पुनरपि तस्या एव सपस्थितत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“सक्ताहुतिसदृशं पुरीषाणां कीर्तितम् ।

त्रिधाऽभावेन तत् कुर्वीदाद्यमन्त्राऽऽहुतिर्भवेत्” ।

इति ॥ • ४ १२ ॥ • ॥

पशुकामो वत्समिधुनयोः पुरीषाहुतिसदृशं जुहु-
यात् ॥ १३ ॥

पशून् कामयते,—इति पशुकामः । ॥ सत्त्वयं हवत्पशुकामः
—इत्यवगच्छामः । कुतः ॥ अत्रपशुकामः इत्युत्तरं सूचयात् ।
॥ वक्ता ॥ वत्समिधुनसुच्यते । कथं ज्ञायते ? मिधुन-
शब्दस्य इन्द्रवाचित्वात् । तयोः वत्समिधुनयोः, पुरीषाणां
प्रकृताम् आहुतयः—पुरीषाहुतयः, तेषां सदृशं जुहुयात् । अर्कं
वा एकच्छब्दस्यम्—इत्येवमादिभिर्जग्भिः । कुतः ? एतासामेव
प्रकृतत्वात् । मन्त्राभिरानुपदेशाच्च ।

इदमिदानीं शब्दिह्यते । किं यदैव यदैव पुरीषं सम्बधते,
तदैव जुहुयात् । उत पूर्वमेव सर्व्यं पुरीषं संस्पृष्ट एकस्मिन्नेव
पूर्वाह्ने आहुतिसदृशं जुहुयात् ?,—इति । एकस्मिन्नेव पूर्वाह्ने,
—इति ब्रूमः । कस्मात् ? प्रधानस्य होमकर्त्तृषो नामादिन-
कक्षणायां पारिभाषिककाकवाधे च कारचविशेषाभावात् । पुन-
रपि शब्देष्टः । किं प्रकृतयोरैव वत्समिधुनयोः पुरीषसंग्रहः
कार्यः, ॥ प्रकृतयोरन्वयोश्च कस्योचिदनियमिन ?—इति ।

प्रकृतयोरेव,—इति ब्रूमः । कुतः ? प्रकृतपरित्यागे हेत्वभावात् ।
तथा चोक्तम् ।

“चतुर्थीं वक्ष्यन्तानां प्रकृतानाञ्च गोमयम् ।

एकस्मिन्नेव पूर्णाञ्च सुहृदात् सक्तुहोमवत्” ।

इति । ‘सक्तुहोमवत्’—इति वचनादत्रापि ‘आहुतिसहस्रं’ विधा
विमज्ज पूर्ववत् सुहृदात्,—इति द्रष्टव्यम् ॥ = ॥ १३७ = ॥

अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः ॥ १४ ॥

क्षुद्रपशुकामः, अविमिथुनयोः—नेत्रमिथुनयोः, पुरीवाहुतिसहस्रं
प्रकृताभिर्वाग्भिः पूर्ववदेव सुहृदात् ॥ = ॥ १४ ॥ = ॥

वृक्षविच्छित्तिकामः कम्बुकान् सायं प्रातर्जुह्यात्
क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेति ॥ १५ ॥

वृक्षविच्छित्तिकामः,—इत्युक्ताद्यम् । कम्बुकान् कलीकरवज्र-
मान् सायं प्रातर्जुह्यात्,—क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेत्याभ्यां
यलुर्भान् । अत्रापि सायमाहुतेः पुरस्तात् प्रातराहुतेः परस्तात्
होमः स्यात् । चिमहोमवायम् ॥ = ॥ १५ ॥ = ॥

मा भेषीर्न मरिष्यसीति विषवता दष्टमहिरभुञ्जन्
जपेत् ॥ १६ ॥

विषमखासीति विषवान् सर्पादिः । तेन दष्टम्,—अविषेवान्

पुत्रं स्त्रियं वा । अत्रिचद्वयेन अभ्युद्यन् आभिलुष्येन विद्यन् ।
मा भैवीरिति मन्त्रं जपेत्,—या विषमचयात् । कथं ज्ञायते ?
पाणिपीडाऽपनयार्थत्वात् कर्मणः । अभ्युद्यन् जपेत्,—इति सुख्येन
अभ्युद्यन्जपयोर्वीर्यपथं दर्शयति ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तुरगोपायेति स्नातकः संवेशनवेलायां वैषवं
दण्डमुपनिदधीत ॥ १७ ॥

स्नातको यद्विधीः । संवेशनं शयनं स्नापी निद्रा,—इत्यनर्थान्तरम् ।
तत्र वेलायां राजावित्थर्यः । कुतः ? दिवास्नापनं निषेधात् ।
वैषवम्—वेणुवंशः तद्वत्, दण्डं यष्टिम्, तुरगोपाय,—इति
मन्त्रेण उप समीपे—शयनसन्निधौ,—इत्येतत् । निदधीत धारयेत् ।
दण्डं धारये । निशब्दप्रयोगात्तत्रैव सर्व्यां रात्रिं निदधत् धारयेत्, न
■ मन्त्रप्रयोगं ■ अन्धत्वापनयेत् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥
क्रिमये धारयेत् १—

स्वस्थयनार्थम् ॥ १८ ॥

मङ्गलमात्मनम्—वीराद्युपद्रववारणार्थमित्येतत् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

इतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्त्रं देशमङ्गिरभ्युद्यन्
जपेत् ॥ १९ ॥

क्रिमयः अत्रिणाः अत्रेषु जायन्ते । क्रिमयो विद्यन्ते यजिन्, तं

क्रिमिमन्तम्, देशम्—प्राचित्रयप्रदेशम्, ■ तु नोमवादि ।
 कथं ज्ञायते ॥ प्राचिपीठापनयनकर्माधिकारात् । तत्राभ्युत्तर-
 सूत्रस्य पद्यविषयत्वादित्य नरविषयतामवगच्छामः । तस्मिन्
 क्रिमिमन्तं देशं चक्षिरभ्युक्षन्, वतस्ते,—इत्यादिक्रिमिमन्तान्
 सर्वानेव जपेत् । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां क्रिमिमन्तानामत्र
 विनियोगः ॥ —इति । उच्यते । क्रिमिमन्तो देशाभ्युक्षणे विनि-
 योगविधानात् सर्वेषां क्रिमिमन्तानामत्रैव विनियोगमवगच्छामः ।
 अन्येषां क्रिमिमन्ताणां विनियोगान्तरादर्शनात् । ■ सर्वविनि-
 युक्ताएवान्ये क्रिमिमन्ताः पठ्यन्ते,—इति युक्तम् । तस्मादुत्तरप्राच-
 मन्ताणां विनियोगोपदेशादिह सर्वेषामेव क्रिमिमन्ताणां विनि-
 योगः,—इत्यादरणीयम् । अत्राप्यभ्युक्षनसमकालमेव मन्त्रजपः ।
 एवं कृते किल क्रिमिपीठोपशान्तिर्भवति ॥ • ॥ १८ ॥ • ॥

पशूनाञ्चेष्टिकीर्षेदपराक्षे सीतालोष्टमाहृत्य

वैहायसं निदध्यात् ॥ २० ॥

पशूनां गवाध्मादीनां, चेत् यदि, चिकीर्षेत् कर्तुमिच्छेत् । किम् ?
 क्रिमिपीठोपशान्तिम् । कथं ज्ञायते ॥ अधिकारात् । तदा,
 अपराक्षे—त पूर्वार्धे । सीता लाज्जलपवतिः । तस्मा लोष्टम्,
 लोष्टः प्रसिद्धः, तमाहृत्य प्राणीय, वैहायसं आकाशस्थं, निदध्यात्
 धारयेत्,—ऋषयस्तादिस्यं धारयेदित्येतत् । निमग्नः पूर्व-
 पत् ॥ • ॥ २० ॥ • ॥

तस्य पूर्वार्द्धे पाण्डुभिः परिकिरन् जपेत् ॥ २१ ॥

तस्य लोटस्य । पूर्वार्द्धे—न अपराद्धे । अथ, सिद्धत्वादितद्व्या-
थम् ॥ अवोचते,—कारणं वक्ष्यम् । उच्यते । एतदवचने अस्म-
पराद्धे,—इत्यनुवर्त्तेत । अतस्तन्निष्ठत्वर्थम्,—पूर्वार्द्धे,—इत्यु-
च्यते । पाण्डुभिः देवुभिः, परिकिरन्,—प्रकृतस्य पयोः क्षिति-
मन्तं देयम् । प्रकृतमेव मन्त्रं जपेत् । कुतः ? तस्यैव प्रकृत-
त्वात् । मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च । परिकिरणसमकालं मन्त्रजपो-
न्याय्यताः ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहापात्र्या-
नन्दब्रीहन्मर्यादातर्काशङ्कारस्य कृतो गोभिलौचस्य सप्तमोऽध्यायः
चतुर्थप्रपाठकश्च नवमो खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलौय-एकसूत्रे

चतुर्थेऽध्याये दशमोऽध्यायः ।

कर्मपातानामर्ह्यमन्त्राणां विनियोगमिदानीं बभ्रुमारभते,—

उत्तरतो गां बहुोपतिष्ठेरन्वर्ह्या पुत्रवाससिति ॥ १ ॥

उत्तरतः उत्तरकां दिशि । ॥ अर्ह्यप्रदेयम् । कथं ज्ञायते ?
‘यत्नेनमर्ह्यिष्यन्तः स्मृः’—इति सूत्रयिष्यमाणत्वात् । गां स्त्रीगवौ
बभ्रुः । स्त्रीगवौमिति कुतो वक्ष्यते ॥ किञ्चादित्याह । धेनुः,—इति
पयस्वती—इति श्वेत्मादिमन्त्राणि च अस्वेवमनुग्रह्यन्ते । न च पुंगव-
परिचये कारणं पश्यामः । तस्माद् यथोक्त एवार्थः । तदेवं गां
बभ्रुः तामेवाभिमुखः सन्तः, अर्ह्यं पुत्रवाससा,—इति मन्त्रो-
पतिष्ठेरन् चाराधयेदुः । उपस्थितत्वाच्च किञ्चाह तामेवोपति-
ष्ठेरन् ॥ पुनरर्ह्यणीयमिति बोद्धव्यम् । ॥ उपतिष्ठेरन् ? ये
अर्ह्यिष्यन्तः स्मृः । कथं ज्ञायते ? उपस्थितत्वात् । बहुवचन-
निर्देशाच्च । “यत्नेनमर्ह्यिष्यन्तः स्मृः”—इति अर्ह्यितार एव
बहुवचनेन निर्दिशते । यदि पुनरर्ह्यणीय एवोपतिष्ठेत,—तर्ह्येक-
वचनं कुर्वात् । ‘यत्नेन’—इत्यर्ह्यणीयस्यैकवचनेन निर्दिष्टात् ।

आह । अर्ह्यितुरेकत्वात् अस्मापि वर्त्तनायां नैव बहुवचन-
प्राधान्यं पश्यामः । एवमर्ह्यं बहुवचनं कर्तुरनियमाद्यं भवि-
ष्यति । कथं नाम ॥ ये केचिद्ब्रूया उपतिष्ठेरन्, ॥ पुनरर्ह्यितै-

वेत्यसि नियमः,—इत्यभिप्रायः । अथवा । बहुवचनं कुर्व्यवा-
चायैः सर्वैरेव गृह्यैरर्हणीयार्हमममसैर्भवेत्यस्यमित्युपदि-
शति । तत्रापि वाजसनेयके प्रवचने । “यत्र वा अर्हं आम्-
न्यति, सर्वं गृह्या ॥ तत्र वेष्टन्ति, तथा द्वापचितो भवति”
—इति । न उपतिष्ठेरन् ? अथप्यप्रदेशे, तत्सन्निधौ वा । कुतः ?
अर्हणीपदेशसामर्थ्यात् । उत्तरत इत्यनेन तस्यैवोपस्थितेव ॥
॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

एवमर्हयित्वुपतिष्ठमानेषु अस्वयमर्हणीयः,—

**इदमहमिमां पदां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामीति
प्रतितिष्ठमानो जपेत् ॥ २ ॥**

प्रतितिष्ठमानः कर्त्तव्योऽङ्गम्, इदमहमिति मन्त्रं जपेत् । अर्थात्
जपानन्तरमासने उपविशेत् । कर्त्तव्यं ज्ञायते । ‘इदम्’ आसनम्,
अधितिष्ठामि,—इति मन्त्रस्तिज्ञात् । समस्तमन्त्राकारं किमर्थम् ?
निराकारत्वात्सर्वमहममुक् इति नामादेशो नास्त्येति प्रज्ञापनार्थम् ।
समाश्रयमज्ञापनार्थश्च ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

तत्र प्रतितिष्ठमानो जपेत् ॥

यच्चैनमर्हयिष्यन्तः स्मः ॥ ३ ॥

यच्च यस्मिन् प्रदेशे, एवमर्हणीयमर्हयिष्यन्तः—अर्हयितुमिच्छन्तः
स्मः भवेयुः गृह्याः । बहुवचनं व्याख्यातम् । तत्र प्रदेशे प्रतितिष्ठ-
मानो जपेत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदा वाऽर्हयेयुः ॥ ४ ॥

यदा यज्ञिन् काशे, यर्हयेयुरर्हयं कर्तुमारभेत् । यधुवचनं पूर्ण-
वत् । तदा वा प्रतितिष्ठमानो जपेत्,—इति मतेन संबन्धः । न
■ यर्हयकर्तृषु कार्यान्तरासक्त्येव प्रत्युपस्थानसमनतावमेवेति ।
एवं वा—

वाग्रजः तुमन्धार्यः । यदा पुनरेनमर्हयेदुत्सादा विहरादीनि वेदवे-
रन्,—इत्यनामतेनाभिसंबन्धो यर्हनीयः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

यवेदानीमर्हयविधिविषयवेदमाह,—

विहरपाशास्त्राचमनीयमधुपर्कानि कैकशस्त्रिणिर्वे- दयेरन् ॥ ५ ॥

विहरः,—

“भस्त्रविहरयोवापि सम्यगे समुपस्थिते ।
अर्हयेयो मवेदङ्गा सम्यगेमसु विहरः ।
कतिभिसु भवेदङ्गा ? कतिभिर्विहरः स्मृतः ।
पञ्चाग्रहिः कुर्वेत्तङ्गा तदर्थेन तु विहरः” ।

इति आचार्यपुत्रेण सङ्गासंबन्धे ■■■■■ । आचार्येण तु कथं-
मदीये,—

“यज्ञशालुनि सुध्याय सन्त्ये दर्भयटो ■■■ ।
दर्भसंख्या न विहिता विहरास्तारथेयपि” ।

इति विहरे दर्भसंख्या निविष्टा । तदनन्तोर्विकल्पः,—पञ्चामदर्भेर्वा

कुशैर्विष्टरः स्नात्, चसंख्यातैर्वा,—इति । कथं ज्ञायते ॥ द्वयो-
रेवाश्रयाचार्याभ्यामनुशिष्टत्वात् अनन्यगतेर्वचनात् । सश्रवे पश्चा-
दद्वैतसंशये पुनरपरिमितैरपि कुशैर्विष्टरो भवति,—इति नारा-
यणोपाध्यायः । रघुनन्दनस्तु दर्भसंख्यावचनमाचार्यपुत्रस्येत्येतद-
ज्ञानान्नः कात्यायनवचनविरोधात् तद्वचनं शास्त्रान्तरीयमितिदर्श-
याच्चकार । अन्यदपि दर्भवटुप्रसङ्गात् पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

स श्रव्यं विष्टरः एको ■ स्नात् द्वौ वा,—इत्यनियमः । कथं
ज्ञायते ? 'द्वौ चेत्'—इति वक्ष्यमावसूत्रपर्यालोचनात् ।

पाद्यम्-पादप्रक्षालनार्थमुदकम् । तथाच साध्ययनसूत्रम् । "तस्मै-
तदाह्वरन्ति,—विष्टरं पादप्रक्षालनम् चर्चम् पाचमनीयं मधुपर्क-
मिति"—इति । द्वाह्वयवसूत्रम् । "चर्चयिष्यन्त आह्वरन्ति,—
विष्टरौ पाद्यमर्चम्"—इत्यादि । "विष्टरः पाद्यमर्चमाचमनीयं मधु-
पर्कौ गौरित्येतेषां त्रिभिरेकैकं वेदयन्ते"—इति ■ गृह्यान्तरम् ।

“पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं जलमेव तत् ।

तस्मैजसेन पात्रेण गङ्गेनापि निवेदयेत्” ।

इति च श्रूयते पुराणेषु । तस्मात्,—‘पाद्यम्’—इत्येवमेव प्रयोगो-
भाह्वाराद्यथाव्यनुमत आदरणीयः । यच्च भवदेवभङ्गेन ‘पाद्याः’,—
इति लिखितम्, यदपि सरसायाम्—‘पाद्याः’,—इति प्रयोगमभि-
धाय, पाद्याः—इति अप्संबन्धात् स्त्रीबहुवचनम्,—इति वशि-
तम् । तदसङ्गतम् । कुतः ? अस्माच्छास्त्रे पाद्यमिति निर्देशात् ।
न चतुर्वीचवद्विधौ भङ्गे च ‘अपः’—इति दर्शनादत्रापि तथा
कल्पनायां लिखितं प्रमाचमसिद्धिः । तस्माद्व्यचीत एव प्रयोगः ।

अर्चम्—

“दध्यक्षतसुमनस आपयेति चतुष्टयम् ।

अर्घ्यं एव प्रदातव्यो गृही ये अर्घ्यार्हाः श्रुताः ।

दध्यक्षतसुमनसो हृतं सिद्धार्थका यवाः ।

पानीयस्यैव दर्भाश्च यष्टाङ्गो ह्यर्घ्यं सञ्चते” ।

इति गृह्यसंयज्ञोक्तलक्षणम् । ‘स सुख्यमर्घ्यः कांस्यपात्रे वा कं-
चीयस्त्राक्षसो निनेतव्यः । कस्मात् ?

“कांस्ये मे वा कंचीयस्य निनेयेदर्घ्यमश्नन्ती” ।

इति वचनात् । आपमनीयम्—आवमनार्घ्यमुदकम् । मधुपर्कः,—

“सर्पिषा मधुना दध्ना अर्घ्येदेर्घ्यम् ।

अविप्रोक्तेन विधिना मधुपर्कस्य याज्ञिकः ।

कंस्ये द्वितयमासि च कंस्येन परिसंहतम् ।

परिश्रितेषु देव्यः आश्वाभुपर्क इति भुवम्” ।

इति ।

“दधनि पयसि वाऽथवा कृताब्दे

मधु दद्यात्तु मधुपर्कमेतदाहुः ।

दधिमधुसन्निधौ

पृथगिति विद्विताऽन्यसु मन्वाः” ।

इति च गृह्यसंयज्ञोक्तलक्षणम् । तदेवं हृन्दोगानां अशास्त्रापरि-
भाषितस्तुर्विधो मधुपर्को भवति ;—सर्पिर्मधुदधि, दधनि मधु,
पयसि मधु, कृताब्दे मधु च,—इति । तत्र प्रथमो द्वितीयश्च
मधुपर्कः कंस्यः कंस्यपरिहृतश्च भवति । शिष्टयोः पुनर्मेव
नियमः । प्रथमे मधुपर्के तावत् “कंस्ये द्वितयमासि च”—

इत्यादिना तदभिधानात् । यथा अस्वभिकमचं प्रयाजमात्रस्यैवाहं
नानुशाजादीनाम्, तद्वदत्रापि याम् । द्वितीये मधुपर्के
कार्यपदौपे कात्यायनः ।

“साधतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिमधुतम् ।
अथै दधिमधुमात्रं मधुपर्को विधीयते ।
कांक्षेनेवाहंषीयस्य निनयेदधिसम्पत्तौ ।
कांक्षापिधानं कांक्षकं मधुपर्कं समर्पयेत्” ।

इति । तद्वत् प्रथमज्ञोषिणाथै मधुपर्कश्च परिभाष्य द्वितीयज्ञोषिण
यथाज्ञमं तथोरप्यप्रकारमाह । सोऽयं मधुपर्कमन्त्रः प्रथमज्ञो-
षोक्तमिव मधुपर्कं पराह्वयति । न त्वन्यम् । अहं ज्ञायते ॥ “प्रज्ञत-
मन्त्रयश्च न्यायः”—इति याज्ञतात्पर्यविदां सिद्धान्तात् । इत-
रथा प्रज्ञतज्ञानाप्रज्ञतमज्ञिवाप्रसङ्गात् । न तु तत्र प्रसाचं पश्यामः ।
रघुनन्दनसु हन्धोमोऽप्येतदज्ञानात्,—

“साधतं सुमनोयुक्तं उदकं दधिमिश्रितम् ।
अथै, दधिमधुमात्रं मधुपर्को विधीयते” ।

इति वचनं लिखित्वा, ‘दधिमधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं वृत्ता-
वशवपरम्’—इति परिकल्प्य, ‘तत्तुमन्त्रे गोभिलः’—इत्यभिधाय
“मधुपर्कं दधिमधुवृत्तमपिहितं कांक्षे कांक्षेन”—इति पारस्कर-
संज्ञसूत्रम्,—“पिहितं कांक्षमन्”—इत्याहुकौस्तुभ लिखित्वा,
पूर्ववचने पात्रानुपदेशात् कांक्षपाचं विनाऽपि मधुपर्को दीयते
इति वक्ष्यामकार । वृद्धगमीषां मधुपर्कात्मिकविशेषस्यान्यथा-
प्रसङ्गे किमर्चयितावान् प्रयासः,—इति न विद्वः । पूर्ववचने

पाचानुपदेयादिति यदुक्तं, तदपि तत्परवचनानवकीर्णेन । अपि
च । मध्यसन्धौ दृतेन मधुपर्कं यज्ञान्तरकाराः स्मरन्ति,
■ तु मध्यते,—यज्ञासन्धौ दधिमधुमात्रेण मधुपर्कः,—इति
किमत्र श्रुतम् । तथाच यज्ञान्तरम् । “दधनि मध्वानीय सर्पिर्वा
मध्यमात्रे”—इति । विस्तरतयेतत् यज्ञासंघर्षभाष्ये वक्ष्यामः ।
अग्निस्त्राग्निस्तु कल्पसूत्रतस्तौ मधुना दृतं दधि पयः कृतार्चं ■
मधुपर्कः—इति द्वितीयादिप्रकारचरमेवोक्तवन्तः । ‘मधुपर्को-
दधिमधुमुक्तम्’—इति हुवाणो भट्टनारायणो द्वितीयं मधुपर्क-
मात्रमिवादर्शितवान् ।

सूत्रमैवमिदानीं वक्ष्यामहे । तानेतान् विष्टरादीन् मधुपर्का-
न्तान् इष्टविधेषाम् एकैकायः प्रत्येकं त्रिस्त्रिंशदाख्यं, वेदयेरन्-
-निवेदयेरन्,—इत्यस्यत्वादर्थयितुः कर्म प्रथमं सूत्रितम् ।
वेदयेरन्-ज्ञापयेतुः—इति केचित् । निवेदमत्र दद्यद्दोषादाय
कर्तव्यम् । कर्तुरङ्गस्योपदेयाभावे तस्यैव करस्य कर्मपारगत्वात् ।
तथा चोक्तम् ।

“कर्णोपदिश्यते यत्र कर्तुरङ्गं न चोच्यते ।

दधिसंस्तव विधेयः कर्णेषां पारगः करः” ।

इति । तस्मात्,—विष्टरनिवेदने उक्तानङ्गस्याभ्याम्—इत्यसङ्गता
कल्पना भवदेवभट्टस्य । सूत्रावबोधार्थं प्रयोगः प्रदर्शयति । विष्टरो-
विष्टरो विष्टरः, पाचं पाचं पाचम्, चध्यंमर्चमर्चम्, आचमनीय-
माचमनीयमाचमनीयम्, मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः । प्रतिशृङ्ग-
तान्—इति सर्वत्र वाक्यार्थं समापयेत् । कुतः ? तथा प्रतिहेः ।

योम्यत्वात् । विष्टरद्वयपक्षे द्विवचनान्तेन प्रवीनः,—इति भट्टनादाय-
चोपाध्यायाः । पृथक् निवेदनम्,—इति भवदेवमष्टः ॥०॥ ५ ॥०॥

अपेक्षानीमर्हत्वीयकस्यविधिवर्जकः । ■ अस्त्वर्हयित्वा दत्तं विष्ट-
रादिकं—विष्टरं प्रतिगृह्णामि,—इत्यादिना गृह्णीयात् । कथं
ज्जायते ? योम्यत्वात् । प्रसिद्धेऽपि । अर्घ्यमधुपर्कयोस्तु विशेषं वक्ष्यामः ।
स अस्त्वयमर्हत्वीयः विष्टरं गृह्णीत्वा,—

वा चोषधीरित्युदञ्चं विष्टरमास्तीर्ष्याध्वुपविशेत् ■

॥ ६ ॥

वा चोषधीः,—इत्यनया ऋचा उदञ्चमुत्तरायं विष्टरमास्तीर्ष्य,
विष्टरम् अथि नक्षीकृत्य आसनस्योपरि उपविशेत् । ■ आस्तीर्ष्य ?
आसने । कथं ज्जायते ? “तामश्चमस्मिन्नासने”—इति मन्त्राति-
ज्ञात् । स अस्त्वयं मन्त्रः विष्टरआसनाप्यारक्षे विनिवृत्तः । कुतः ?
उपवेशनस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्, इति व्याख्यातारः ॥०॥ ६ ॥०॥

द्वौ चेत् पृथग्गृह्णाम् ॥ ७ ॥

चेत् यदि, द्वौ विष्टरौ अर्हयित्वा दत्तौ ज्ञाताम्, तदा पृथक्—
माना, ऋग्भ्याम्—वा चोषधीरित्येताभ्यामित्यर्थः । आस्तीर्ष्याध्वु-
पविशेत्,—इत्यनुवर्तते । ऋग्भ्याम् मन्त्राक्षायादवगतमर्थम् । अत्र,
पृथक्—इति करणात् निवेदनं युक्तपदवस्यते । चेत्,—इति
करणाच्च नातीव द्वयोरावश्यकत्वम्,—इति ॥०॥ ७ ॥०॥

किं द्वितीयमपि विष्टरमविशेषेणासन एवास्तीर्य उपर्युपविशेत् ?
न । किन्तु ?—

पादयोरन्यम् ॥ ८ ॥

अथमपरम्—द्वितीयं विष्टरम्, या ओषधीरिति मन्त्रेण पादयो-
रधस्तादास्तीर्याभ्युपविशेदित्यर्थः । पादयोरध आस्तीर्य उपरि
पादौ तूर्णीं कुर्यात्,—इति भट्टभाष्यसरले ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यतो देवीरित्यपः प्रेक्षेत ॥ ९ ॥

यतो देवीः,—इत्यनेन मन्त्रेण, अपः,—पादप्रक्षालनार्थमुदकम्-
पाशमिच्छेतत् । प्रेक्षेत धर्षणीयः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

तेनोदकेन स्पर्शयमर्षणीयः,—

सव्यं पादमवनेनिज इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत्,
दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत्
॥ १० ॥

सव्यं पादम्,—इति मन्त्रेण सव्यं वामं, पादं प्रक्षालयेत् । अनेनैव
सूक्ष्मणीषो व्याख्यातः । प्रक्षालयेत्,—इति क्रियाभ्यासः ; निर्देश-
कमेव पादयोः प्रक्षालनार्थः । अथवा उदकमंश्रतासुरोच्चात् दक्षिणं
प्रक्षाल्य ततः प्रक्षालनं स्यात् । तच्चानिष्टम् । पठन्ति च ।

“पादं प्रचालवेदिप्रो दक्षिणं प्रथमं सदा ।

शूद्रसु वामं प्रथमं सामवेदी तथा दधूः” ।

इति ।

“सामनः चालयेत् सध्वमादावन्धसु दक्षिणम्” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषे च ॥ ११ ॥

पूर्वमन्यमिति मन्त्रेण उभौ पादौ शेषेचावशिष्टेनोदहीन प्रचा-
लयेत्—चर्हणीयः । सन्निकर्षातिशयाहचिचक्षेव पादस्य प्रचालनं
ख्यात्,—इति तच्चिरासार्यम्—उभौ,—इत्याह । ॥ ॥ पूर्व-
मन्यमित्युभौ शेषे च,—इति वक्तव्ये, पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ
शेषे च,—इति तुल्यकरणं किमर्थम् ? क्रमविशेषार्थम्,—इति
ब्रूमः । कथं नाम ? एकीकपादप्रचालने ॥ ॥ पूर्वं प्रचालनं
यत्नं च पश्चात्, तमयपादप्रचालनपक्षेऽपि तस्यैव पूर्वं तस्यैव
च पश्चात् प्रचालनम्,—इति । तदेतत् क्रमविशेषसूचनायै पूर्वा-
परत्वानुकीर्तनमिति बोद्धव्यम् । मन्त्रे ॥ पूर्वमन्योऽपिमवाची
अपरमन्यः पश्चाद्वचनः ; तथाच अयिमपचासितमन्यं सन्यं पश्चात्
प्रचालितमन्यं दक्षिणोभौ पादाववागनिजे पूर्वमेव क्रमेण
प्रचालयामि,—इति मन्त्रसिद्धादपि न एव क्रमोऽवगम्यते । अत-
एव उदक्संस्तानुरोषादिह प्रथमं दक्षिणं प्रचाल्य ततः सन्ये
प्रचालवेदित्वयमपि पक्षो मन्त्रसिद्धविरोधादेवोपेक्षणीयः । मन्त्र-
सिद्धसूचनार्थमेव ‘पूर्वमन्यमपरमन्यम्’—इति मन्त्रप्रतीकज्ञो-
पादानम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १२ ॥

अन्नस्य राष्ट्रिरसि,—इत्यनेन मन्त्रेण अर्घ्यं यथोक्तमन्त्रेण प्रतिगृह्णी-
यात् अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् । अर्घ्यं प्रतिगृह्णामि,—इत्यर्घ्यं
प्रतिगृह्णीयादित्यसङ्गतेषां ॥ १२ ॥ भवदेवमहस्य । 'प्रतिगृह्णीयात्'
—इत्यस्य अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं गिरसि दद्यात्,—इति रघुनन्दन-
व्याख्यानेऽपि प्रमाणं न पश्यामः । मन्त्रानुपदेशात् व्याहृतिभिरेव
गिरस्यर्घ्यं दद्यात्,—इति तु ज्ञात् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

यथोऽसीत्याचमनीयमाचामेत् ॥ १३ ॥

यथोसि,—इति मन्त्रेणाचमनीयमाचमनार्थमुदकम्, आचामेत्
सध्यम् भक्षयेत्,—अर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् । आचामेत्,—इति करणात्,—
चारययमुदकं भक्षयेत्, अथ यथोक्तेन विधिना इन्द्रियाण्युपसृजेत्,
—इत्यवगच्छामः । 'तथा सन्नमन्त्रेण भक्षयित्वा त्रिदूष्यं भक्ष-
येत्'—इति महभाष्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

यथसो यथोसीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४ ॥

यथसो यथोसि,—इत्यनेन मन्त्रेण मधुपर्कमर्घ्यं प्रतिगृह्णी-
यात् । अपरे पुनरेतद्विद्वांसो भाषन्ते,—मधुपर्कं प्रतिगृह्णामीति
मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात्,—इति ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तस्या अन्नस्य मधुपर्कस्य,—

यशसो भक्षोसि महसो भक्षोसि श्रीर्भक्षोसि
त्रियं मयि चेद्गीति त्रिः पिबेत् ॥ १५ ॥

यशसो भक्षोसि,—इत्येवमादिना मध्येष, त्रिः—वारत्रयं पिबे-
दर्हणीयः । आह । समस्तमन्त्राख्यानं किमर्थम् ? उच्यते । मन्त्रो
भक्षमन्त्रस्य त्रिः पाठात् त्रिः पानविधानाच्च भक्षमन्त्रान्तरेव मन्त्रा-
वयवैः पानं ज्ञात्,—इत्यपि अदाचिदाशङ्का ज्ञात् कस्यचित्कम्-
भते । अतस्तद्विराणाद्यं मन्त्राक्षेण पानप्रतिपादनाद्यम्, समा-
ख्यमन्त्रापनाद्यञ्च, समस्तमन्त्राख्यानम् । तस्मात्, कौयुमादीनां
मन्त्राक्षेणैव पानम् । चेदानीं 'त्रियो भक्षोसि'—इति मन्त्रपाठः,
तेषां मन्त्रावयवेष्वेव पानं ज्ञात् । तथा च हृद्भोग्यज्ञानम् ।
"मधुपर्कं त्रिः पिबेद् यशसो महसः त्रिय इति, तूर्णार्थं चतुर्वन्"
इति । तदत्र, मन्त्रप्रतीकोपादानात् प्रतीकेरेव पानमवगम्यते ।
'श्रीर्भक्षोसि'—इति कस्यचिच्छास्त्रायां मन्त्रपाठः ।

इदमिदानीमत्र सन्निहते । किं प्रतिपानं मन्त्रावृत्तिः, सत
सकलमन्त्रेषु पानत्रयम् ?—इति । सकलमन्त्रप्रयोगः,—इति केचित् ।
कुतः ? "एतद्द्रव्ये कर्मोपपत्तौ सकलमन्त्रवाचनं कृत्वा,"—इति वच-
नात् । तदनुवृत्तम् । कस्मात् ? द्रव्यभेदात् । द्रव्यभेदः कस्यत्र
भवति । न हि यदेवादिनः पिबति, परस्मादपि तदेव पिबति,—
इत्यप्रमत्तः शक्नोति यदिदम् । तस्मादस्यैव द्रव्यभेदः । उत्तरत्र
तूर्णीमिति करणाच्चात्र प्रतिपानं मन्त्रावृत्तिमयमन्त्राख्यानम् । आह ।
मध्ये तर्हि आचमनं प्राप्नोति ? अन्वयोच्छिष्टः, कर्षं द्वितीयं
तृतीयञ्च पानं करिष्यति, मन्त्रं वा पठिष्यति । उच्यते । उत्तरत्र

आवाप्तोदकाय,—इति वरणादिहोष्णिहृतैव न भवतीत्यवगच्छामः ।
तस्मात्, प्राचाग्निहोषवत् सोमभक्षयवत् चकृतावसनस्यैव मन्त्र-
पाठः स्यात् । तत्राथ यज्ञासंबन्धः ।

“मधुपर्कं तथा सोमे चक्षुः प्राचाहुतीषु ॥

अनुष्णिहो भवेद्विदो वेदविदो विदुः ।

प्राचाहुतिषु सोमेषु मधुपर्कं तथैव च ।

आवाप्तोमेषु सर्वेऽनुष्णिहो भवति द्विजः” ।

इति । इदमपरं चिन्त्यते । मधुपर्कस्य पिबेति-चोदना तावदुप-
लभ्यते, मन्त्रे ॥ मधुमन्दपुतिः । तत्र, किं पात्रेण पातव्यम् ?
आहोस्मिन् इत्येन भक्षयितव्यम् ?—इति । ॥ केचिदाहुः ।
मन्त्रस्मिन्नात् प्रसिद्धेव इत्येन भक्षयितव्यम् । पिबेति-चोदना
तु भोजनधर्मस्य पूर्वापरद्विराचमनादेर्निवृत्त्यवसथाऽप्युपपद्यते,
—इति । अपरे कुवन्ति । मन्त्राचामविधायकत्वात् प्रसिद्धेया-
मेकान्तिकत्वात् विधिवत्सीयस्वाद्य पात्रेण पातव्यम्,—इति ।
अन्ये तु मन्त्रान्ते । मधुसंयोगात् द्रव्येष्वमधुपर्कः स्यात्, ॥
पात्रेण पातव्यम् । अथ दध्नः काठिन्यात् पानानुपपत्तिः, प्रागेव
तु कृतावस्थ, तदा इत्येन भक्षयितव्यम्—इति । तदत्र भग-
वन्तो भूमिदेवाः प्रकाशम् ॥ • • • १५ ॥ • •

तृतीयोऽथ चतुर्थम् ॥ १६ ॥

मधुपर्कस्य पिबेत् ॥ • • • १६ ॥ • •

भूय एवाभिपाय श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १७ ॥

भूयः—पुनरपि, एवकारकरणात्,—तृतीयैव, अभिपाय आभि-
मुख्येन पीत्वा, श्रेष्ठमवशिष्टं ब्राह्मणाय दद्यात् । तच्च पुत्राय
शिष्याय वा, न पुनरविशेषेण यत्नो कथञ्चित् । कथं ज्ञायते ?
“उच्छिष्टं कक्षचित्तं पातय्यं नापि दातव्यम्”—इति याज्ञानिके
अन्यथो उच्छिष्टदानस्य अन्योच्छिष्टभक्षणस्य ■ निषेधनात् ।
गुर्वाशुच्छिष्टभोजनस्तु प्रसिद्धमेव । ■ कृतकारणम् । “नोच्छिष्टं
कक्षचिदद्यादन्धस्य जायाःपुत्रशिष्येभ्यः”—इति । वशिष्ठोऽप्याह ।
“उच्छिष्टमगुरोरभोज्यम्”—इति । तदभावे पुनरब्राह्मणायपि
दद्यात्, तच्च अग्निःसंयोज्य,—इति विशेषः । तच्चाप्य ब्राह्म-
णायसूत्रम् । “तदभावेऽग्निः सन्ध्यायाःब्राह्मणाय”—इति । साय्ना-
यनोऽप्येवमेव सूत्रवाच्यकार ॥ • ॥ १७ ॥ • ॥

आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिर्नूयात् ॥ १८ ॥

आचान्तोदकाय चर्हणीयाय । तादर्थ्यं चतुर्थी, क्रियापदवात् ■ ।
आचान्तोदकमर्हणीयमुद्दिश्य,—इति वा वर्षनीयम् । नापितो-
गौरिति विवक्षितं नूपात् । आचान्तोदकाय,—इति कुर्वन्
उक्तेस्त्वं द्योतयति । कथं नाम ? यथा कस्त्वर्हणीयः श्रुतीति,
तथोचैर्नूयात्,—इति । एवं कस्वाचान्तोदकार्थता कथमस्य
सम्पद्यते । अन्ये तु वर्षयन्ति । “आचान्तोदकाय,—इति
सप्तम्यर्थं चतुर्थी । तेन, चर्हणीये आचान्तोदके सतीत्यर्थः,

—इति । मधुपर्कभक्ष्ये चष्टिहता न प्राप्नोति,—इति
 सखाचार्यं चाचान्तोदकाय,—इत्याह । तेन, इतः पूर्वं
 नाख्येवाचमनम् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

नापितेन त्रिगैरिच्छते खल्वयमहंभीयः, तमेव नापितम्,—

मुञ्च गां वरुणपाशाद् द्विपत्तं मेऽभिषेहीति तं
 जज्ञमुच्य चोभयोरुत्सृज गामस्तु त्वयानि पिबतूदका-
 मिति ब्रूयात् ॥ १८ ॥

■ गामिति मन्त्रं ब्रूयात् । ■ । समस्तमन्त्रान्नामं किमर्थम् ?
 समाख्याप्रज्ञापनार्थम् । एवमेव मन्त्रस्य पाठार्थम् । तेन, मे,—
 इत्यादौ निराकाङ्क्षत्वायं न नामप्रयोगः । तेन, समुच्य,—इत्यस्य-
 नूत एव भात्,—इति केचित् । ते चक्षुः 'मेऽभिषेहीति'—इत्यस्य,
 इति-कारं किमिति ■ निश्चितवन्तः,—इति ■ । तस्मात्,
 'यमुच्य'-पदस्थाने तावदर्हवितुर्नामादेशः कर्तव्यः । कुतः ?
 अतःपदस्थाने नामादेशस्य प्रसिद्धत्वात् । "समस्तमन्त्रान्नामं 'जहि'
 'यमुच्य'—इति पदयोरन्तरा शब्दान्तराध्याहारग्रहानिहस्त्वर्थम् ।
 अन्यथा, सम विष्णुदत्तस्य च,—इत्येवं प्रयोगः स्यात् । तथा-
 युक्तम् । मेऽभिषेहीति मे—शब्देन तदर्कसिद्धेः"—इति केचित् ।
 तेषामपि तदुक्तमेव युक्त्या अध्याहारग्रहणाय प्रपञ्चतेः समस्त-
 मन्त्रान्नामं किमर्थमिति न विद्यः । मेऽभिषेहीति,—इत्यस्य
 इतिकरत्वं किमर्थम् ? परस्ताश्चान्यपदस्य रूपान्तरत्वप्रज्ञापना-
 र्थम् । प्राप्नोतिशब्दप्रत्येपात् यथापठितानामेव मन्त्रपदानां प्रयो-

मासं च । तेन, 'अमुष्' परस्मानि नामादेशः स्यात् । तर्हि 'तम्'—इत्याज्जापि स्यात् ? नैव दोषः । इति कारणात् मात्रात्वेन 'दिक्-मासम्'—इति पदेन तस्य सम्बन्धात् ।

तस्यादियमिवावधारणा ;—'समस्तमन्वाज्जानं समाख्यामन्वा-
पनार्थम् । मध्ये इति कारकारणं ततः ॥ यथा-
नुतपाठार्थम्, पराचीनस्य 'अमुष्' पदस्य स्थाने नामादेशस्य-
नार्थम् । अन्वस्य पराचीनत्वेऽपि ॥ नामादेशः, प्रमाणाभावात् ।
नाप्यध्याहारः, समस्तमन्वाज्जानात्—इति । ॥ च ह्यन्वो-
पपन्नान्तरम् । "संज्ञादिनामनुसम्बदेन ॥ मामिच्छन् च चेत्-
र्हयितुर्नाम सूयात्"—इति । भट्टभाष्येऽप्युक्तम्,—“मिऽभिधेहीत्व-
चेतिग्रन्थवेधात् 'मिऽभिधेहि'—इत्येव प्रयोगः । न तु निराकाङ्क्षी-
॥ मि वाचुरिति । अमुष्पदस्थाने चर्हयितुर्नामादेशः”—इति ।

॥ च, पठ्यमानमन्वाजाच्छे 'इति' पदं न पठ्यते, केवल-
माचार्यैश्चैव सप्तमर्थे प्रतिपिपादयिषुषा प्रक्षिप्तं तदिति बोद्धव्यम् ।
भट्टनारायणोऽपि प्रक्षिप्तत्वमिति कारस्य स्पष्टमाचष्टे । व्याख्या-
तारोऽपि पूर्वाचार्या एवमेव प्रतिपन्नाः । भवदेवभट्टोऽपि मन्वे
इति कार्यं ॥ नित्येव । यच्च,—सप्तमर्थमात्रप्रतीकं निश्चित्वा, रघु-
नन्दनेनोक्तम्,—“मिऽभिधेहीत्वव भवदेवभट्टेन यत् इतिपदं न
लिखितम्, तद् हेयम्, भट्टमात्रविरोधात्, प्रमाणाभावाच्च”,—
इति । तदेव हेयम् । कस्यात् ? भट्टमात्रविरोधाभावात् । तत्र
कल्पितिवन्त्यस्य प्रवेपत्वकवनादयमितिग्रन्थस्य मन्वानग्रन्थसुक्तम् ।
प्रमाणाभावात् मन्वसमाज्यायोऽध्येतव्यमादावच्च । तस्मात्,—भट्ट-

भाष्यपक्वे स्तात्पर्यापख्यालोचनात् समाख्यायाश्चनवसोक्तनप्रमादाच्च
अप्रमाणं प्रमाचविद्वच्च वर्धितमित्यनादरणीयम् ॥ १८ ॥
ततो नापितेन सुक्तां तामेव मामवलोक्तवचर्हणीयः,—

माता रुद्राणामित्यनुमस्येत ॥ २० ॥

अन्वयं सूत्रम् ॥ २० ॥

किं सर्व्यैवार्हणक्यैश्च नापितेन मौरित्युक्ते सुच नामित्युक्ता
माता रुद्राणामित्यनेन तामनुमस्येद्वर्हणीयः ? एवं प्राप्तम् ।
एवं प्राप्ते इदमारभ्यते,—

अन्यत्र यज्ञात् ॥ २१ ॥

यज्ञोऽग्निष्टोमादिः । तस्मादन्वयैवं कुर्वात् ॥ २१ ॥

यज्ञे तर्हि किं कुर्वात् ? उच्यते,—

कुरुतेत्यधियज्ञम् ॥ २२ ॥

यज्ञमधिष्ठत्य,—इत्यधियज्ञम् । यज्ञमधिष्ठत्य यद्वर्हणं क्रियते, तत्र
नापितेन मौरित्युक्ते अन्वयमर्हणीयः ‘कुरुत’—इति श्रूयात् ।
कुरुत आत्मभूमित्वमित्यामिप्रवृत्तवः । ‘कुरुतेति गवि प्रोक्षायाम्
श्रूयात्’—इति च शाखायनसूत्रम् ॥ २२ ॥

अति पुनर्वर्हणीया भवन्ति ? उच्यते,—

बहुधर्मा भवन्ति ॥ २३ ॥

अर्थमहैषम् । तदहंकीत्यर्धाः । ते खल्विने वदयद्वाका-
भवन्ति ॥ • ॥ २३ ॥ • ॥

त इमे बहुधर्मा नामतो निर्दिश्यन्ते,—

आचार्यं ऋत्विक् स्नातका राजा विवाहः प्रियो-
ऽतिथिरिति ॥ २४ ॥

आचार्यः,—

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकस्यं सरहस्यं तमाचार्यं प्रचक्षते” ।

इत्युक्तमवयवः । ऋत्विक्,—

“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निहोमादिकान् मन्थान् ।

यः करोति ह्यगो यस्तु स तस्यार्त्विगोच्यते” ।

इत्युक्तमवयवः । स्नातकास्तयो व्याख्याताः । राजा अभिविकादि-
शुपशुक्लो गरीश्वरः । विवाहो विवाहयितव्यो जामाता,—इत्येतत् ।
प्रियः,—विद्यातपःप्रसूतिर्गुणैः प्रीतिविषयोऽतिविशेषोक्तमवयवः ।
इत्येते बहुधर्मा नामतो निर्दिष्टाः । प्रियः—इति विशेषणात्
विद्यादिशुक्लवानेवातिथिरर्धाः भवन्ति, न यः कश्चित्,—इति
दर्शयति ॥ • ॥ २४ ॥ • ॥

किमेतानाचार्यादीन् सक्तदेवार्हयेत् ? न । किन्तर्हि ?,—

परिमंवत्परा नर्हयेयुः ॥ २५ ॥

परिमलः संवत्सरो येषां, तान् परिसंवत्सरान् भाषार्यादीन् पर्व-
येषुः । 'पुनर्',—इति पराचीनमिहाप्यधीयते । मध्यमपिन्धा-
यात् । तेन, एकस्मादर्धपक्षासाधारभ्य संवत्सरादूर्ध्वमानतानेता-
नाचार्यादीन् पुनरर्हयेषुरित्यर्थः ॥ • ॥ २३ ॥ • ॥

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ॥ २४ ॥

यज्ञविवाहो व्याख्यातो । तयोर्निमित्तभूतयोः संवत्सरमध्येऽप्या-
गतानाचार्यादीन् पुनरर्हयेषुः । अपर आह । 'यज्ञविवाहयो-
र्निमित्तयोरर्थागपि संवत्सरादृत्विनाचार्यौ प्राप्तौ पुनरर्हयेषुः',—
इति । यः समुच्चये परिसंवत्सरकालमेव समुच्चिनोति । पुनर्यज्ञ-
विवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च,—इति सूत्राभासः । याज्ञपरि-
वर्तमानं श्रोतयति ॥ • ॥ २४ ॥ • ॥

अथैव त्रिवम् ।

प्राक्कित्तव्यं महामुनेरकसुवे वंशे प्रसूतोत्तरे
चीराभ्यावकलङ्घमङ्गलवपुः क्षान्तः कक्षानां निधिः ।
वाक्पीयूषकरैर्हरयतितरां चेतांशरीषामपि
क्षान्तोऽभूत् परमाब्जबोधनिपुणोभोमिचमासक्तधीः ॥
राधाकाशो निरवशि मतः सर्वथा सज्जनानां
मैत्रोत्सर्वप्रवितमहिमा धीमतामचमकाः ।
मःक्षान्तापञ्चसगरसिन्धुः सविहृतीऽन्वदोधात्
साक्षात् दोषाकर इव सतामावरोऽमूर्धुषामान् ॥

सिद्धान्तवागीश इति प्रसिद्धी-

यः सर्वसिद्धान्तगणेष्वभिन्नः ।

काशे मिलं वाक्यमुदकेपथं

अथोपदेष्टाऽऽगमवक्ष्यनानाम् ॥

ज्ञायापारावारः स शब्द शरत्वं कृद्विपदां

परानिष्टहेष्टा परमभिनिविष्टः श्रुतिविधौ ।

स्फुरद्भक्तिवद्वाचिमलमतिरुद्धैर्निरिहता-

पदाश्रीकदम्बप्रचुरमकरन्दे मधुकरः ॥

योऽध्यापयामास परःसङ्गता-

नमस्यकाभ्यामपि शिष्यसङ्घान् ।

अन्तकाशे विसृज्य देहं

सुरापगातीररघुान्तरजः ॥

अद्वैतवादगिरतो नवावतार ॥ भक्तियोगश्च ।

अपरिमितो यत्प्रेमा रोमाञ्चमिषादस्यचि वाञ्छेऽपि ॥

क्षिणापि कश्चिन्नपि वा कञ्चिद्वि

प्रवर्तिते विव्यपतेः प्रसङ्गे ।

वाक्प्रचुरः परितः प्रसर्पन्

वपुर्विभोः द्वावधतेज ॥

श्रीचन्द्रकान्तनामा नन्दविदः कौस्तुभो धरादेवः ।

तस्मात्प्रह्लादमुवाचर्षासङ्कारसाञ्जनो जातः ॥

सोऽयं नन्दमयीशुतो मतिमतामाराधनेषूक्तुषः

पिप्रीवामरमुर्ध्वनूतमतिना भूयो विनीतोऽस्त्ययत् ॥

तस्मिन्नेवैवधारविन्दस्त्रययाऽश्वेषां शुक्रचान्तवा
 किञ्चिद्विधस्योदयातिथयः शार्दूलविक्रीडितम् ॥
 कामरूपमग्न्युपावन्तरा कौकवेषु यः ।
 पुष्के खेरपुरे रस्ये करोति वसतिं दिवः ॥
 श्रीमद्विजयिनी देवी शान्तं भारतीधरी ।
 यज्ञसाम्नाग्धगतं तद्गन्धाधिकृतान्नघा ॥
 मन्वादीनां सम्बन्धं तथा वचांसि च निबन्धकतुं चाम् ।
 बुध्या विचार्य भूयो मीमांसादितयमप्यवालोच्य ॥
 गौतमकणादतस्तमवलोक्य कपिलमुनिरचिततन्त्रमपि ।
 अपि च पतञ्जलितन्त्रं सामानि विशेषतः समालोच्य ॥
 साध्यायनीयकस्य द्वाध्यायपरचितमाध्यायनकृतम् ।
 गृह्यान्तरकर्तृणां परिगृह्यताञ्च विचार्य वचः ॥
 रचयाञ्चकार भाष्यं कठिनच्छन्दोगगृह्यसूत्रेषु ।
 श्रीचन्द्रकाम एतत्तरत्नाख्यमतिर्ययातुहि ॥
 वेदाङ्गशैलचन्द्रे शक्रनरपतिहायने समार्तिषा ।
 चाश्विभमज्जलवारे रसेन्दुदिवसे कतिपयम् ॥
 खलितं यद्वा देवाशदखिलमखिलेधरः यमं नयतु ।
 ग्रीणातु परयिताऽसौ वासकपरिचापसादघातम् ॥
 मन्दोक्तममध्वानामुपासकानामनुग्रहार्थं यः ।
 धत्ते विविधधरीरं ॥ हरतु दुरितं मनीषातः ॥
 यज्ञान्नाविधमाऽवसापि चक्षति श्राम्यन्ति शून्ते यहा-
 वातो वाति तपत्यथापि तपनो ह्यस्तुस्तथा धावति ।

त्वं सर्वत्र गतोऽपि नैव सुमहानप्यनित्ये क्षयते
 सोऽयं श्रीपरमेश्वरः प्रकुरुतादन्तोऽपि मे महत्तमम् ॥
 पित्रोश्चरन्सरोजं विकसतु हृदये समानिधं वसु ।
 तमसां विघटनदक्षाः स्फुरन्ति नखरेन्द्वो यत्न ॥
 क्लृप्तः सन्ति जगत्सु ये परमुषं होषोक्तरैरावृतं
 सत्तापं परिमोक्ष साधु बहुलीकुर्वन्ति निर्व्यासनाः ।
 तेषां तद्व्रतमेव, तेषु विफला सत्त्वं क्षयाप्रार्थना
 तद्गतिप्रतमानसासु शिरसा तेषो नमस्तुभ्ये ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशमहाराय्यात्मज
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाराय्यस्य कृतो गोभिलीयग्रन्थसूत्रभाष्ये
 चतुर्थप्रपाठकस्य दशमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

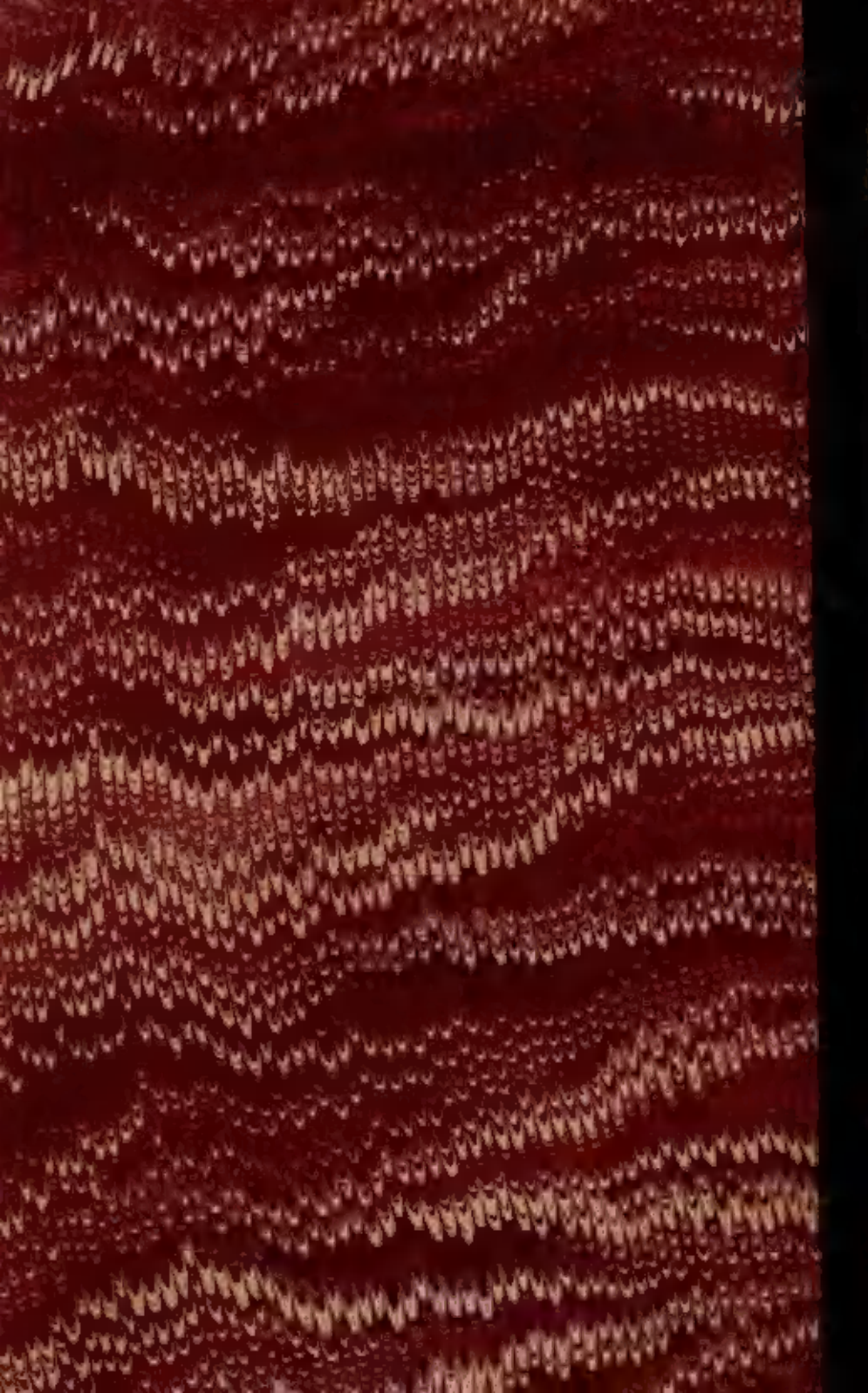
समाप्तवाचं चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ० ॥

समाप्तखेदं गोभिलग्रन्थसूत्रभाष्यम् ॥ ० ॥

शुभमस्तु । श्रीरस्तु ।

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.